

ІВАН ПЕТРЕНКО

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ:

**МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ
(В ДОКУМЕНТАХ ТА СПОГАДАХ)**

КІРОВОГРАД

2008

ББК 63.3(4УКР-4КІР-5ОЛЕ)
УДК 94(477.65)

П 30

Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах) – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008.
- 372 с.

Книга розповідає про складний період німецької окупації Олександрівського району Кіровоградської області впродовж серпня 1941 – січня 1944 років, містить спогади, архівні документи, фотографії. Розрахована на широке коло читачів.

Рецензенти:

В.В.Бондар – голова обласної організації Національної спілки письменників України,
заслужений журналіст України;

А.Б.Іванко – заступник директора Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені В. Сухомлинського,
кандидат педагогічних наук.

За сприяння у підготовці та виданні книги автор щиро дякує: Василю Білошапці, Ларисі Гайді, Світлані Гладкій, Юрію Зелінському, Віктору Лозі, Юрію Ляшку, Катерині Невмержицькій, Олександрю Рулі, Федору Лагну, педагогічним та учнівським колективам загальноосвітніх шкіл Олександрівського району, численним землякам, які поділилися своїми спогадами про пережите, працівникам Державного архіву Кіровоградської області.

ISBN 978-966-1588-06-05

© І.Д. Петренко, 2008
© Центр.-Укр.вид-во, 2008

Від автора

В 2002 році, коли в Олександрівському районі розпочався збір спогадів очевидців голодомору, то з'ясувалася така деталь: про голод в наш час розповідали ті наші земляки, які пережили цю трагедію в дитячому віці, а їхні батьки, бабусі розповісти про пережите вже не змогли, від чого величезний історичний пласт Олександрівщини 30-х років виявився практично втраченим.

Саме тоді й виник задум: встигнути зібрати спогади тих, хто пережив складний період німецької окупації (1941–1944 р.р.) в дорослому віці. Для цього потрібно було поспішати, адже носії цінної інформації мали вже досить поважний вік і часу на роздуми: записувати їхні спогади чи ні, фактично не було. Завдяки учням Олександрівських шкіл таки встигли записати достатньо, тож нині маємо великий матеріал, своєрідний духовний скарб, про період в історії держави, відомий під назвою «окупація України гітлерівською Німеччиною» (всі матеріали, а це понад двісті спогадів, передані автором на зберігання до Олександрівського районного краєзнавчого музею, як перед цим туди були передані всі спогади про голодомор, а це майже двісті п'ятдесят записів та спогади учасників бойових дій Великої Вітчизняної війни – теж понад дві сотні). Своїм пережитим в роки окупації поділилися з автором також численні земляки. Ці спогади мають суб'єктивний характер, не претендують на узагальнення та категоричні висновки, але тим і цінні, що є щирими та правдивими.

Поряд з цим тривала робота і в Державному архіві Кіровоградської області, де були опрацьовані фактично всі наявні документи з історії періоду окупації тогочасних Єлизаветград-ківського та Олександрівського районів. В архівних документах, що включені до книги, повністю збережено стиль та правопис сорокових років ХХ ст.: орфографічні помилки не виправлялися, тексти і терміни не коригувалися.

Також в книзі використані деякі матеріали, що знаходяться у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею, за що автор щиро дякує зберігачу фондів цього музею, краєзнавцю В.Білошапці та директору музею І.Шулик. В книзі є фрагменти з газет, які друкувалися в Києві в роки окупації. Їх дослідила Ярослава Степаненко. Використано також значний за обсягом матеріал з газет, які друкувалися в роки окупації в Кіровограді. Як ілюстрації вміщено

матеріали деяких інших архівів та музеїв, зокрема Кам'янського історичного музею, де директором Ю.Ляшко.

Об'єм зібраного матеріалу, який хронологічно стосується серпня 1941 року – початку січня 1944 року, виявився таким великим, що до книги потрапила лише частина його. В той же час залишається ще багато «білих плям», які чекають допитливого дослідника.

Свого часу в численній літературі було досить всебічно висвітлено такі важливі віхи в житті району, як героїчна боротьба українського народу проти німецьких окупантів, мужність, героїзм і самопожертва воїнів Радянської армії під час визволення Єлизаветградківського та Олександрівського районів у грудні 1943 – січні 1944 років, тому, з метою уникнення повторень, ці матеріали у книзі відсутні.

Вміщені до книги фото, архівні документи, коментарі, спогади, прізвища в контексті понад більш як півстолітньої давнини, мають тільки науково-пізнавальний, інформаційно-довідковий характер і не є політичною, соціальною, релігійною або якоюсь іншою пропагандою та не принижують людської, національної чи релігійної гідності.

Ця книга є спробою неупередженого та системного аналізу зазначеної в заголовку проблеми.

ЧАСТИНА І.

Розділ І. ВИРОБНИЦТВО В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ

Майже не зазнавши суттєвих структурних змін, викликаних війною, економіка Олександрівського та Єлизаветградківського районів працювала впродовж всіх років окупації, забезпечуючи, в основному, загарбників продуктами харчування та обслуговуючи їхні військові потреби, залишаючи дещину і місцевому населенню.

Зміни, звичайно були – змінився керівний склад підприємств, установ та, незначно, колгоспів. Продовжили роботу всі колгоспи (громадські двори) та радгоспи (державні двори), цукровий завод, МТСи, механічні та вітряні млини, олійниці, електростанції, лісництва, тартаки, Фундукліївська нафтобаза, залізничні ст.Фундукліївка та ст.Цибулеве, заготзерно, вузли зв'язку, завод по виробництву мінеральних вод (Олександрівка), заготконтори райспоживспілок, сільські споживчі товариства, маслозаводи (сепараторні пункти), фотоательє (до речі, відомим на всю Олександрівку фотографом був Іван Цимбал на прізвисько «Байстрюк», фотоательє знаходилося на нинішній вул. Коцюбинського, у будинку Крамаренка Юхима, майже навпроти нинішнього РАГСу – *згадують О.Жигadlo, М.Снісар*). Працювали перукарні, друкарня, редакції газети та радіомовлення, тощо. З'явилися і нові підприємства – автотранспортне «Штрало», де водіями були виключно чоловіче цивільне населення Олександрівки, малопотужна «Шляхтерайкомпанія», де працювали, також, і олександрівці, будівельна організація «Тодт», де під керівництвом німецьких спеціалістів та під охороною ворожих солдат олександрівська молодь ремонтувала та будувала дороги.

Раптовий, а тому багато в чому несподіваний відступ Червоної Армії викликав велику розгубленість серед населення та керівництва району. Тому евакуацію матеріальних цінностей не було проведено організовано та в повних обсягах. Все ж частину колгоспної худоби вдалося відігнати до Дніпра, але переправити її всю через річку біля Чигирина так і не вдалося – перевага на переправі надавалася військовій техніці та бійцям, тож голодна, не напоєна, не здоєна худоба була або понижена німецькою авіацією, або загинула від втоми та виснаження, або її розібрали жителі придніпровських сіл. Також до Дніпра своїм ходом прямувала і техніка

деяких МТС. Там, на правому березі, вона й залишилася. Частину худоби, посівного матеріалу та інші матеріальні цінності у перші тижні війни розібрало населення. Наприклад, колгоспниця з с.Красносілка А. Карташова перенесла додому колгоспного сепаратора (повернула його до колгоспу «Червоний прапор» у серпні 1944 року).

На фото: радянський агітаційний плакат 1941 року «Зібрати врожай до єдиної зернини!».

А колгоспник Т.Тягнирядно привів додому племінного бугая і після визволення повернув його в колгосп ім.Леніна с.Красносілка – дослідили А.Дейнеко та М.Коломієць. Про ті дні згадує О.Кримський: «В липні повз наше село (Триліси) потяглися до Дніпра величезні гурти скоту, свиней, отари овець. Повів мій родич до Дніпра і колгоспного трактора, а там, не зумівши переправитися на лівий берег, надивився на переправах такого місива із живності та людей, що, повернувшись додому, збожеволів незабаром та так і помер». Частково ж худоба залишилася в колгоспних стайнях, корівниках, свинарниках, вівчарнях, а техніка – в МТС.

В липні, ще до приходу окупантів, партійною владою колгоспам була надіслана команда: «Палити хліб на стерні!». «А хліба стояли навкруги Олександрівки – густі, високі, дорідні! То наказ цей ніхто не виконав. Жниували вже тоді, як вступили німці» - згадує О.Жигadlo. Мудрі дядьки розсудили вірно: «Спалимо, то що будуть їсти наші діти!» «Сільські мудреці» спочатку в колі рідних, а коли прихід німців став неминучим, привселюдно поширювали чутки, сліпо вірячи в них, що з приходом окупантів земля буде роздана з ненависних колгоспів людям, а колгоспи будуть розпущені. Глибока віра в це, а також в «культуру» німців, а ще згадки про голод та репресії, про розкуркулення та свавілля радянських каральних органів, про багато образ на радянську владу спричинили масове явище – загарбників зустрічали хлібом і сіллю. Так було в Олександрівці, Любомирці, сусідніх Кам'янці та Чигирині. «Не знаю звідки, але про день вступу до містечка німецьких солдатів дізналися чоловіки з дідами, отож спорядили делегацію від жителів селища та хлібом-сіллю зустрічали німців з боку села Юрчиха, в

тому місці, де розпочинався двір колгоспу “Іскра”. Я був малим тоді і не знав дорослого населення, звичайно, крім тих дядьків, що жили по сусідству з нами, тому тих, хто вийшов назустріч німцям, я не знав, хоч чутка ця швидко розлетілася Олександрівкою. Про це говорили й мої батьки» - *згадує С.Пула*. Хлібом і сілля зустрічали окупантів і в Кіровограді. Проте, в с.Триліси «зустріч» окупантів була іншою: «Змордовані нуждою й рабською працею колгоспники понуро дивилися на той безперервний потік німецької армії й ніхто не вітав її. В той час, коли селяни дивилися на цей швидкий і тріумфальний марш німецької армії, якою дехто з них навіть почав захоплюватися, мимо них проїжджав якийсь високого рангу офіцер, розвалившись у відкритому авті. Він їв тонесеньку скибку білого хліба, товсто намащеного маслом..., а порівнявшись з селянами, кинув недоїджений хліб їм під ноги. Хліб упав у пісок, біля ніг старенького висохлого й згорбленого дідуся. Дідусь раптом випростався, немов би його хтось ударив у лице, гордо глянув на офіцера й хвилюючись сказав: «Уже видно, що то за «Нова Європа», яку вони нам несуть... Награбований у нас хліб і нам під ноги мов собаці кидає!.. Це ж такі самі кати, як і ті, з-під яких нас «визволяють!» - і повернувшись, пішов у село не оглядаючись. А за ним пішли і всі селяни...» - *згадував очевидець тих подій С.Глід*. Звідки олександрівцям, та й не тільки їм, було тоді знати, що в основі політики загарбників в Україні лежала расова теорія про зверхність арійців щодо інших народів, зокрема і щодо українців. Зарахований до расово неповноцінних український народ був приречений на слугування окупантам, або на винищення.

В умовах невизначеності перших днів окупації, дивлячись на перестиглі хліба, вийшли колгоспники на чолі зі своїми довоєнними бригадами на збір врожаю. Без понукань з боку нової влади, бо не було її ще, зібрали його, відвіяли та звезли до комор, виділивши, з дозволу вцілілих бригадирів та голів колгоспів, й собі дещо. Так було, зокрема, в колгоспі ім. Шевченка (Олександрівка), де на чолі з Філоном Королем, Макаром Годованим, олександрівські колгоспники провели перші в умовах окупації жнива.

Однак, вже на 3 вересня 1941 року населення отримало суворий наказ – звести до колгоспів всю колишню колгоспну худобу, а також ту, яку евакуювали інші колгоспи та яка прибилися до чужих дворів. Негайно було обрано «нове» керівництво колгоспів, яке переважно складалося з довоєнних керівних кадрів. А вже з вересня 1941 року і впродовж всієї окупації «сипалися» на колгоспи (громадські двори) команди: зібрати, засіяти, надіти, виростити, здати, закласти, виконати... З формуванням нових, зокрема, і земельних органів влади – німецьких земельних

комендатур та районних земельних управ (українських сільськогосподарських виробничих бюро районів), перейменовувати колгоспи в громадські двори не спішили, а зробили це тільки весною 1942 року. Тож, для прикладу, до 5 березня 1942 року в с.Бовтишка ще справно діяв колгосп «Червона зірка», в с.Івангород - «Перемога», в с. Хайнівка – «Прапор», в с.Трилісі «Червоний шлях»...А вже з весни 1942 року громадські двори були пронумеровані: «Громадський двір №1, №2 ...»

На фото: один з перших окупаційних документів: «Про облік всіх підозрілих осіб». 20 серпня 1941 року. м.Кіровоград. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Риторика тогочасних, періоду окупації, газет повністю нагадувала колишню, радянсько - партійну: такі ж, як і до війни, заклики добре працювати, такі ж звинувачення в «шкідництві»: *«Зараз перед українським народом, інтелігенцією села і зокрема перед керівниками і спеціалістами сільського господарства стоять великі завдання в справі відбудови зруйнованого сільського господарства. Першочергове завдання – це добросовісно виконати державний план осінньої сівби, закінчити збирання врожаю, зберегти наявне поголів'я тварин та гарно підготувати його до зимового стійла. Найкращих строків осіннього сіву ми не дотримались. Це зобов'язує керівників Райуправ, Сільуправ, агрономів, робітників МТС та старшин колгоспів подвоїти свої сили і кожну хвилину сприятливої погоди використати для сівби»* - закликала обласна газета «Український голос» у жовтні 1941 року. *«Ледарів, підривників трудової дисципліни притягати до відповідальності за законами військового часу»* - закликав на сторінках цієї газети голова обласної управи Добровольський.

Не дивно, що структура сільськогосподарського виробництва залишалася без змін – обробляли землю та сіяли зернові та олійні культури, буряк, багаторічні кормові трави, висаджували картоплю та висадки цукрового буряка. Про якість зерна в господарствах дбали: обласна контора «Сортна-сіннеовоч», обласна контрольно-насіenneва лабораторія, обласна контора державних сортових фондів та насінневі лабораторії районних земельних управ.

Утримували в громадських та приватних господарствах корів, розводили свиней, овець, коней, курей, водоплаву птицю, заводили пасіки, зарибнювали ставки, засівали баштани, відводили землю під городину, доглядали сади. Молодняк птиці постачали районні інкубатори Кіровоградської інкубаторної станції. З'явилися плантації тютюну, ріпаку. Зібране

На фото: агітаційний плакат періоду Другої світової війни, що поширювався на території Олександрівського району.

справно відвозили на пункти «Заготзерна», звідки хліб відправлявся на потреби окупантів. Цей процес контролювала Кіровоградська обласна контора по заготівлі зерна, якій були підпорядковані зернові пункти. Заохочувалося розведення шовкопрядів. Широку пропагандистську роботу з цього приводу розгорнула Кіровоградська обласна контора шовківництва.

У громадських господарствах вся робота розцінювалася за трудоднями. Були встановлені норми трудоднів на рік: чоловіки повинні були виробити 150 трудоднів, жінки – 100, підлітки та старі від 60 років – 30. За небажання працювати у громадському господарстві накладався штраф у розмірі 100 карбованців.

Поряд з цим занепадала трудова дисципліна, зникла матеріальна зацікавленість у результатах праці. *«Основна причина відставання – писала обласна газета «Український голос» у листопаді 1941 року про стан справ у колгоспі с.Хайнівка Олександрівського району, - занепад трудової дисципліни, відсутність твердого керівництва. В деяких людей панує шкідливий настрій – розподіляти зараз колгоспне майно та землю. Такі настрої призвели до того, що в господарстві залишилось без догляду 16 га саду і навіть немає кому доглядати громадську худобу».* Однак, так було не скрізь: *«В громадському господарстві «Рання зірка» села Нижчі Верещаки Олександрівського району (староста Грановський) – повідомляла своїм читачам ця ж газета у жовтні 1941 року, - на 5 жовтня повністю виконали план осінньої сівби. Тут засіяли 150 га озимини на добре обробленому ґрунті, з дотриманням всіх правил агротехніки. В цьому ж господарстві своєчасно зібрали і обмолотили багатий урожай зернових культур з площі 140 га. Зараз селяни з великим напруженням працюють для себе, а не для більшовицької гнилої системи».* «Ми, колгоспники, як за довоєнних часів, працювали в громадському дворі, який зберігся майже без змін. Багато чоловіків працювали на волах і конях, жінки – в сапальних ланках та на фермі» - згадував І.Гончар.

Можливо, тому, щоб матеріально зацікавити селян, з кінця літа 1943 року громадські двори, які проіснували трохи більше року – з березня 1942 року, реформувалися у землеробські товариства. «У червні 1942 року, - стверджує М.Коломієць, - німці вирішили перевести господарства на приватну основу. Громадський двір № 2 (бувний колгосп ім. Леніна) був перетворений у десятихатки, організували 11 десятихаток.

За кожною десятихаткою було закріплено по 60 гектарів землі (у середньому по 6 га на один двір). Розділено робочу худобу та інвентар. На кожен двір щось припадало: по волу або одній коняці, плуг, борона...».

Частина селян мала можливість отримати додаткові земельні наділи,

*На фото: німецький агітаційний плакат
про «новий земельний лад».
З фондів ЦДАВО ф. 3206, оп. 1,
спр. 34, арк. 1*

в доповнення до присадиб-
них ділянок, тож розпоря-
джалися ними на власний
розсуд, вирощуючи кру-
п'яні культури, дефіцитний
уроки війни тютюн (легких
сортів), тощо. «Наділили
нам 6 га землі, - *згадував*
І.Манзюк з с.Красносілка,
- був у нас віл «Бродяга»,
тож спрягалися ми з Стель-
махом Зінком Аврамови-
чем, та парою волів орали,
боронували, сіяли...Сіяли
ми на своїй землі пшени-
цю. Вона займала 3 га зем-
лі, ярий ячмінь – 1 га, просо
- 0,01 га, стільки ж гречки,
70 сотих займала кукуру-
дза, на 10 сотих вирощува-
ли тютюн. Восени 1943 ро-
ку привезли ми чотири вози
того зілля. Батько обставив
ним повітку, хату. Десять сно-
пів 30 викинув на горище.
Коли прийшли наші солда-
ти, то все листя з тютюну
обчухрали». Великої попу-

лярності набуде ріпак. З нього «били» олію, яку масово вживали в їжу.
Зокрема в с.Триліси олію «били» на олійниці, яка збереглася від панів
Безрадецьких. Великі площі угідь займали коноплі (була велика потреба
на тканини). В с.Триліси влаштують механічну бительницю, яка
приводилася в дію кінною тягою. Її звідкілясь привезе в село
бецірксландвірт (земельний комендант) Штайс –*згадує О.Кримський*.

До деяких громадських дворів, в обмін на продукцію, надходили
сівалки, жниварки з Німеччини, Кіровограда, а також мінеральні добрива.
Цим централізовано займалися Кіровоградська обласна контора сільсько-
господарського постачання, Кіровоградська філія центрального
товариства по збуту сільськогосподарської продукції і постачання
сільського господарства.

На фото: агітаційний плакат періоду Другої світової війни, що поширювалася на території Олександрівського району. Німеччина.

Землю обробляли також і МТСи Кіровоградського головного управління машинно-тракторних станцій. В Олександрівці МТС займала територію довоєнної машино-тракторної стнції (нинішня вул. Радянська, 16). Її очолював присланий з Німеччини інженер «гебітстехнік» Айбер - людина знаюча, виважена та розсудлива (за спогадами олександрівців). Його помічниками були старшина МТС Матвійчук та секретар Рула. Обладнання та штат робітників збереглися в основному довоєнні – працювали токарі, слюсарі, мотористи, трактористи, тощо. МТС мала електростанцію та десятків два тракторів – американських, радянських, а в 1942 році надійшло і кілька німецьких, були також і автомобілі. До честі керівництва МТС - йому вдалося рятувати від насильного вивезення до Німеччини на примусові роботи

десятки чоловіків, переважно молоді, які в різні способи отримували довідки від секретаря МТС Рули про те, що вони, буцімто, працюють в цій організації. А вже «гебітстехнік» Айбер вимагав у відділі праці не забирати «його цінних робітників». Айбер зберігся у пам'яті старшого покоління олександрівців як великий любитель концертів та вистав, що їх готували самодіяльні митці при районному «Будинку просвіти», та ще великим псом, який супроводжував свого господаря, не відстаючи від нього ні на крок. Гебітстехнік проживав у великому «попівському» будинку на початку сучасної вулиці Шевченка (нині будинок зруйнований). По цій вулиці вигулював свого величезного пса.

З осені 1941 року з'явилися в Олександрівці великовантажні автомобілі виробництва Франції, Італії, Чехії та Німеччини. Була організована т.зв. автоколона «Штрало», яка розмістилася по вул. Шевченка (нині тут знаходиться олександрівська філія «Кіровоградобленерго») та на подвір'ї семирічної школи (пров. Шкільний). Водіями працювали цивільні жителі Олександрівського району, керівництво здійснювали німці. (Перекладачем

На фото: радянська агітаційна листівка. 40-і роки.

в цій організації була Теванчук Неля, її батька – секретаря РК КПУ, репресували в 1937 році, мати до війни працювала вчителькою).

Завдання «Штрало» полягало у перевезенні військових вантажів, що прибували на ст. Фундукліївка, якнайближче до фронту, перевезенні до «Заготзерна» від громадських дворів зерна, буряків до цукрозаводу. Водії «Штрало» перевезли до Любомирки каральну частину та сотню «кавказців», які в жовтні 1943 року знищили жителів та сам хутір Вдовичий. Ці ж водії вивезуть зі знищеного х. Буда Половецька вціліле працездатне населення до ст. Кам'янка, звідки нещасні будуть вивезені залізницею до Німеччини. Ці ж водії в зиму 1941 на 1942 рік вивозили з олександрівського гетто

(нині провулок Шкільний, Кривий) до лісового урочища «Загайка» та до ярка поза Олександрівкою приречених на знищення євреїв – *згадує С. Рула*. Водії «Штрало» перевозили й інші вантажі: «Закінчилося наше гостювання в Олександрівці. Вранці нам з Пилипом пов'язали руки дротом, - *згадує В. Пундяк*, - і через місто запровадили на автобазу. У присутності двох поліцаїв і одного німця посадили до вантажного авта. У ньому вже чекали два пасажери з Чигирини... Привезли нас в Кіровоград під управління СД...»

З осені 1941 року запрацював, не порушуючи ритму, Олександрівський цукровий завод. Працював на місцевій сировині. Для «паровишні», де начальником цеху був І.П. Сирота, завозилося вугілля з Олександрії. Про те, що цукру було багато, є чимало свідчень – його отримували громадські двори за здані буряки, його можна було непомітно винести робітникам з заводу, цукор можна було вільно купити та продати на базарі. Восени 1942 року на пуск заводу прибув гебітскомісар Ланге. Відкриття було «святковим та урочистим». При цукрозаводі працювала їдальня. Охорону несла поліція. «Поліцаї охороняли пісочний цех, тому ми їх добре знали і розплачувалися з ними за крадений цукор окупаційними марками. В робітників поліцаї мали прізвиська – Кривий, Покопаний, Вусач. Якщо

охорону несли, наприклад, Кривий, то взяти цукор було неможливо» – *згадував І.Гончар*. Відступаючи, окупанти підірвали цукрозавод. Це сталося о 16.00 год. 6 січня 1944 року. Жителів прилеглих до цукрозаводу вулиць німці попередили про замінування заводу та порекомендували залишити свої будівлі, що ті й зробили – *згадує М.Снісар*. Вибух був такої сили, що уламки цегляних стін падали за кілька сотень метрів, повністю перегородивши центральну вулицю Олександрівки. (Відновить свою роботу цукрозавод тільки з 1949 року, коли ті, хто його підривав (полонені німці з чехами) та жителі району відбудують його. Правда, дещо на новому місці).

Відновили роботу також «сусідні» Кам'янський цукровий завод, Смілянський цукровий комбінат Цукроцентралі України (Черкаська обл.) та Черкаський рафінадний завод Звенигородського окружного управління тресту цукрової промисловості (м.Черкаси).

Не припиняли своєї роботи в умовах окупації райспоживспілки. Про їхню роботу вдалося дізнатися з обласної газети «Українські вісті» в № 51 від 8.07.1942 ось що: *«Чигиринська райспоживспілка. За час свого існування райспоживспілка широко розгорнула свою роботу. В районі організовано 19 сільських споживчих товариств, 38 крамниць, ресторан, хлібопекарню, кустарно-махорочну фабрику, рибокопильню та заготконтору. В свою чергу заготконторою збудовано плодоягідний комбінат, що почав переробляти клубніку, смородину та шпоришки на повидло та вино. План вироблення на літній сезон повидла 32 центнери та вина 90.000 літрів. Заготконторою за біжучий рік заготовлено понад півмільйона штук крашанок, 9.000 тонн картоплі та 5.000 штук різних шкір. Але заготконтора на чолі з п.Сірченком зовсім погано дбає про заготовлення лікарських рослин, хоч товарів для стимулювання цієї справи досить»* - писав якийсь К.Мартишевський.

Працював в Олександрівці «маслозавод» (сепараторний пункт), що належав до Кіровоградського обласного об'єднання молочної і жирової промисловості. Знаходився він по нинішній вул.Пушкіна, 33. «Маслозавод» приймав молоко від громадських дворів та від населення (обов'язкові молокоздачі), виробляв масло, вершки, розраховуючись зі здавачами відвіяками та частиною своєї продукції. Біля «маслозаводу» завжди булолюдно та гамірно. «Маслозавод», директором якого був Трубін, працював і в Єлизаветградці.

У кожному громадському дворі були млини – переважно вітряні (у громадському дворі ім.Молотова, с.Любомирка, їх було три), були також і механічні (на р.Тясмин, в Олександрівці).

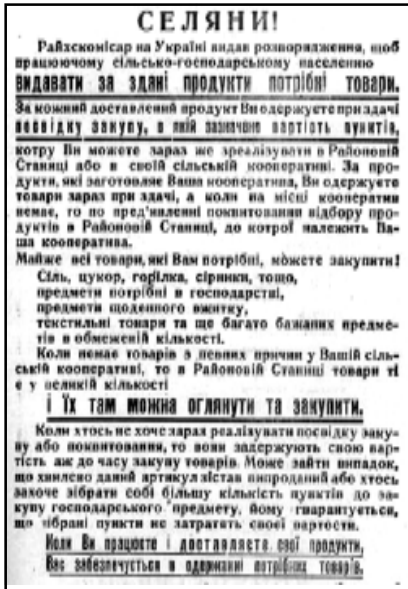
На фото: розпорядження Єлизаветградківської районної управи щодо встановлення розмірів оплати праці для підневільного населення. с. Єлизаветградка. Вересень 1942 р. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Коли х. Буда Половецька спорожнів – працездатних жителів окупанти вивезли на роботи до Німеччини, а решту розстріляли, то залишений напризволяще вітряний млин перевезли до с.Триліси. Мололи зерно як на потреби Німеччини, так і для свого населення.

Працювала в Олександрівці пекарня. Випечений нею хліб надходив до магазинів споживчої кооперації, де ним, зокрема, отоварювалися на продуктові пайки робітники та службовці та купляло населення.

Було кілька електростанцій на нафтових двигунах, тож електричний струм мали цукрозавод, МТС, механічний млин, вузол зв'язку. Електричне освітлення мали і деякі установи та лікарня. *«Ясно сяють електричним світлом численні вікна – сьогодні відкриття Будинку Просвіти»* - писала обласна газета «Український голос» 11 жовтня 1941 року про Олександрівку.

Не припиняли своєї роботи лісництва. В навколишніх лісах німці поставили нові тартаки і до літа 1943 року справно вирізалися навкруги Олександрівки ліси. Один з таких тартаків стояв неподалік с.Федвар (Підлісне), прямо серед лісу.

Звернення окупантів до українських селян про отримання за здану продукцію промислових товарів. З фондів ЦДАВО, ф.3206, оп. 1, спр. 35, арк. 1.

Звернення окупантів до українських селян про отримання за здану продукцію промислових товарів. З фондів ЦДАВО, ф.3206, оп. 1, спр. 35, арк. 1.

Головне завдання цих державних дворів – вирощувати цукрові буряки для цукрозаводу. Про роботу військовополонених обласна газета «Український голос» 12 листопада 1941 року писатиме таке: «По нашій області на збиранні цукрових буряків та на різних сільськогосподарських роботах працює в 11 державних дворах понад 3500 чоловік військовополонених. Від багатьох керівників господарств вже чути добрі відгуки про їх роботу. Наприклад, в Олександрівському відділі Мар'янівського держгоспу на збиранні маточного цукрового буряка працює 149 військовополонених. Всі вони забезпечені житлом, гарним харчуванням тричі на день, вони сумлінно працюють і почують себе, як на волі, а не як у полоні. Керуючий цього господарства п. Росман звернувся до Німецького Командування з проханням дати на роботу ще одну групу полонених». Про свою роботу в одному з господарств Олександрівського району залишив спогади військовополонений Ілля Тарло: «Помістили нас у великому сараї, під наглядом, але без охорони.

Ліс брали для власних потреб також громадські двори, а установи та населення – для опалення будинків. Ліс з під Федваря йшов на опалення Кіровограда, громадський двір ім.Шевченка (Олександрівка) споряджав підводи за дровами до Комсомольського лісу. Однак, лєвова частка ділової деревини окупантами відправлялася до Німеччини та для потреб на фронті.

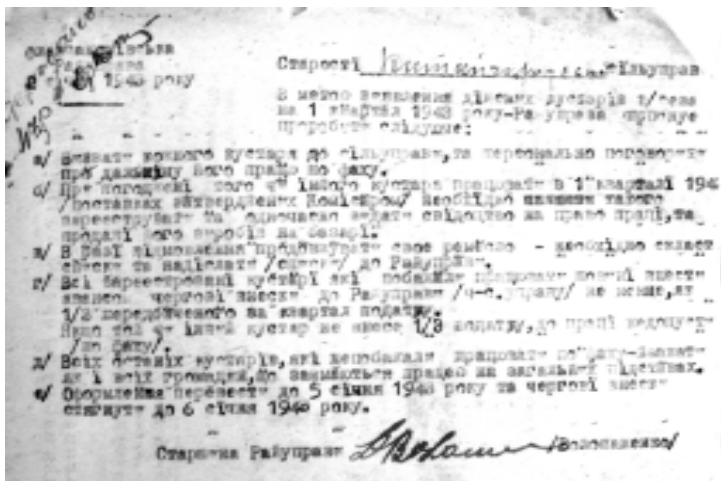
На території району збереглися та працювали впродовж окупації радгоспи - державні двори (держгоспи). Їх було кілька – найбільші: Івангородський, Несватківський та Бовтишка – Польова. В роки війни основною робочою силою цих радгоспів (державних дворів) були військовополонені. Для них були створені табори - порожні приміщення тваринницьких ферм. Виставлена охорона з поліцаїв контролюватиме роботу військово-

Та й навіщо нас було охороняти? Голодні, слабі... Нашу групу поділили на три десятки, над кожним з яких поставили старшого. Старші отримували від поліцаїв вказівки, коли і що робити групі. Головна робота – збір цукрових буряків... Ми копали і збирали буряки. Тут же пекли їх на вогнищах, поповнюючи свій раціон. Сушилися і грілися біля вогнища. Порівняно з табором (Кіровоградським) це був справжній «курорт». (*Ілля Тарло. Я – везучий. Сповідь учасника війни. Сімферополь. 1995. стр.17, 18*). «У кінці травня 1943 року, - згадував колишній військовополонений В.Белікін, який з осені 1942 по весну 1943 року працював у Івангородському радгоспі, а після війни прож. в м. Самарканд, вул.Свободи, 4, - ми - 56 чоловік, неорганізованою товпою, з трьох радгоспів, пішли до Чорного лісу на зустріч з партизанами. Але ніхто нас не зустрів, а зброї на всіх було одна військова рушниця, одна мисливська, та один чи два нагани. Після кількох днів перебування у лісі зрозуміли, що не тільки воювати неможливо, а й прогодуватися, тоді вирішили розійтися та, хто зможе, влаштуватися на роботу. Вісім чоловік, серед них і я, повернулися назад, до Івангородського радгоспу». (Ця історія мала продовження – семеро з тих, хто повернуться, будуть виявлені та оточені ворогами поблизу радгоспу в скирті соломи та страчені, а Василь Белікін опиниться в с.Івангород, де переховуватиметься, аж поки влітку 1943 року не перейде до партизанів Комсомольського лісу, де саме створювався партизанський загін).

Працювала та посилено охоронялася Фундуклівська нафтобаза. Пальне до неї надходило з Румунії та переправлялося далі на схід. Пальним забезпечувалися і потреби місцевого автотранспорту чотирьох районів Олександрівського гебіту. Працювали на нафтобазі жителі Олександрівки та навколишніх сіл – пальне переливали у 200 – літрові металеві діжки, які автомобілями розвозилися споживачам. Охорону нафтобази під керівництвом німця несли українці, які були членами ОУН. В червні 1943 році їх заарештує гестапо та відправить до концтаборів «Бухенвальд» та «Дора». Один з них - в'язень «Бухенвальду», а після війни – «Гулагу», *Василь Пундяк* відвідає у 2003 році Олександрівку. На гроші, отримані від ФРН як компенсацію за перебування в концтаборі, надрукує книгу, де розповість, також, про роки окупації в Олександрівці.

Частина населення була зайнята у такій сфері виробництва, як кустарне. До війни зусиллями більшовицької влади одноосібники, в т.ч і ремісники (кустари) були «ліквідовані як клас», а їхні засоби виробництва експропрійовані. Це здійснювалося як накладанням непомірних податків на них, а також арештами та засланнями. В роки окупації ставлення до «кустарів» з боку влади було лояльним - діяльність «кустарів» заохо-

чувалася. Вимоги з боку влади до них були невеликими – зареєструватися та сплатити податок. Це дозволяло «кустарям» легально виробляти та продавати (обмінювати) на базарі різноманітну вироблену продукцію та надавати послуги.

Розпорядження Олександрівської районної управи про взяття на облік «кустарів» (ремісників). Січень 1943 року. Олександрівка. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

«Кустарі» задовольняли попит населення в одязі, взутті, знаряддях праці, посуді, тощо. «Деякі відкривали власні майстерні по ремонту плугів та іншого інвентарю, взуття, виробництва діжок, грабель» - *згадував І.Гончар*. «Оскільки шкір з забитих тварин державі вже не здавали, то появились у селі чинбарі і чоботарі. Тож багато хто мав шкіряне взуття» - *згадує О.Кримський*. Шкіряне взуття в олександрівських чоботарів замовляли для себе також і німці. Спеціальне замовлення – чоловічі чоботи, жіночі туфлі та дві дитячих ботинок за привезеними з Німеччини колодками, кусками хрому та небаченими «шпильками» (дерев'яними фабричними цвяхами) виготовив для службовця з гебітскомісаріату швець Снісар Степан Савович з Олександрівки, отримавши за якісну роботу від окупанта винагороду - гроші, чотири коробки фабричних «шпильок» та запчастину до швейної машинки «Зінгер» моделі № 16к1 – *(ця подія навіки збереглася в пам'яті сина майстра М.Снісаря)*. В навколишніх з Цвітною селами, зокрема у Вищих Верещаках, Антонівці, а також в Голоківці, відкрилися «горщешні» - майстерні по виготовленню глиняного посуду,

ваз, статуєток та дитячих іграшок – «коників», «соловейків» та інших «свистунців». Вироби випалювали соломною та кострицею.

В Олександрівці, по вул. Редакційній (нині перехрестя вул. Садова та Гоголя), працювала друкарня з невеликим штатом працівників. Коректором в ній був Годований М.С. (після війни – головний редактор районної газети). В обласному архіві зберігаються деякі «оголошення» та «накази» для місцевого населення, надруковані в олександрівській друкарні. Як правило, під ними стояв підпис: «гебітскомісар Ланге». Є згадки й про друкування в районі газети. Ось що *згадує І. Гончар*: «Приходила в село (Поселянівка) районна газета “Толос України”. Взагалі, тоді на папір був великий дефіцит, тож газету брали в руки, читали, а потім рвали на куриво. В цій газеті писалося, що німці вже взяли Москву і завоювали Кавказ, оголошувалося про винищення всіх євреїв, були малюнки, як німецький солдат п’є воду з річки Дон. На стінах будинків, на парканах вивішувалися листівки, в яких друкувалися всі накази окупаційної влади, вказувалися покарання за найменше порушення окупаційного режиму». «Не пам’ятаю назви, - *згадує І. Черкас*, - але читав місцеву газету. У ній були вміщені патріотичні вірші, історичні статті, вірші Т.Г. Шевченка, розповіді про злочини більшовиків. Вже після війни деякі номери газети я запакував у стріляну гільзу і закопав, бо небезпечно було цю газету зберігати».

Впродовж усієї окупації, аж до осені 1943 року, відбудовували залізницю між ст. Фундукліївка та Чигирином. Значний об’єм робіт було виконано ще на початку ХХ ст. - насипано полотно дороги, збудовано зупинки, вкрито шпали та рейки. Однак, перша світова війна та наступні трагічні події змусили колію розібрати. Німці, руками тисяч жителів багатьох прилеглих до вузькоколійки сіл, таких як Олександрівка, Нова та Стара Осота, Іванівка, Любомирка, Триліси, Бірки, Китайгород та ін., взялися за відновлювальні роботи. Насипалося місцями зруйноване земельне полотно, ремонтувалися мости. Від Олександрівки розпочали прокладати шпали та рейки, на ст. Фундукліївка вже стояв паровозик та кілька невеликих вагонів, чекаючи для себе роботи. В кінці літа 1943 року машиніст цього паровоза Тимофій Задорожній вивів його на вузькоколійку, та, від’їхавши від Фундукліївки кілька кілометрів, пустив паровоза під укіс. Епопея цієї залізниці на тому й закінчилася. Перекидання німецьких військ до Дніпра цією залізницею не здійснювалося - *згадував І. Гончар*, який теж працював на її будівництві.

Працювала в роки окупації залізниця та залізничні станції, зокрема ст. Фундукліївка, підпорядкована Головній залізничній дирекції «Південь»,

даючи роботу та засоби до існування десяткам робітників, швидко ліквідовуючи наслідки диверсій, кількість яких зросла в 1943 році. Постійно працювала водокачка, з якої паровози поповнювали свої котли водою. З навколишніх складських залізничних приміщень, що оточували станцію, зі складів «Заготзерна», заготконтори вивозилися вантажі – зерно, цукор, худоба, а також «остарбайтери». Регулярно повз станцію Фундукліївка, з обов'язковою зупинкою, проходив «робочий» поїзд, який перевозив пасажирів від ст. Бобринська (нині – ім. Т.Г.Шевченка) до ст. Знам'янка.

Довід на проїзд від ст.Бобринська до ст.Фундукліївка. 1943 рік. З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Ним активно користувалося місцеве населення, бо це був єдиний, фактично, вид транспорту, що дотримувався графіку руху. В «робочому» поїзді у пасажирів посилено перевірялися документи та періодично здійснювалися облави на молодь – згадує *О.Жигadlo*, яка кілька разів цим поїздом їздила до Сміли і назад. Як стратегічний вид транспорту залізниця посилено охоронялася (як станція, так і колія), але диверсії на ній зрідка траплялися. За кожну таку диверсію окупанти знищували заручників – місцевих жителів.

Зі зміною стратегічної обстановки на фронтах Великої Вітчизняної війни кардинально змінювалися умови функціонування підприємств та

організацій району – вони припиняли свою роботу, а матеріальні цінності вивозилися до Німеччини. Вже перед самим відступом окупанти вдалися до знищення деяких підприємств та будівель шляхом підривів, не шкодуючи для цього вибухівки, та підпалів. Розміри цих злочинів зафіксовані в «Доповідних записках про звірства і завдані збитки німецько-фашистськими окупантами на території Олександрівського та Єлизаветградківського районів», що їх підготували 30 березня 1946 року начальники РВ МДБ капітан Калінніков та старший лейтенант Чугунов.

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

ВСІМ СТАРОСТАМ РАЙОННИХ УПРАВ

Зараз перед українським народом, інтелігенцією села і зокрема перед керівниками і спеціалістами сільського господарства стоять великі завдання в справі відбудови зруйнованого сільського господарства.

Першочергове завдання – це добросовісно виконати державний план осінньої сівби, закінчити збирання врожаю, зберегти наявне поголів'я тварин та гарно підготувати його до зимового стійла.

Найкращих строків осіннього сіву ми не дотримались. Це зобов'язує керівників Райуправ, Сільуправ, агрономів, робітників МТС та старшин колгоспів подвоїти свої сили і кожну хвилину сприятливої погоди використати для сівби.

(...) Праця для всіх працездатних є обов'язковою. Ніхто не має права сидіти без діла. Всі, як один, повинні працювати на полі. Ледарів, підричників трудової дисципліни притягати до відповідальності за законами військового часу.

Голова Обласної Управи
Добровольський.

Газета «Український голос». – 1941.- 11.10.

ВІДСУТНІСТЬ КЕРІВНИЦТВА

Господарство «Прапор» села Хайнівка Олександрівського району відстало по всіх видах с/г робіт. Багато хліба залишилось незаскиртованим, план осіннього посіву не виконано, понад 30 га цукрового буряка залишилось невикопаним і замерзло.

Основна причина відставання – занепад трудової дисципліни, відсутність твердого керівництва. В деяких людей панує шкідливий настрій – розподіляти зараз колгоспне майно та землю. Такі настрої призвели до того, що в господарстві залишилось без догляду 16 га саду і навіть немає кому доглядати громадську худобу. (...)

Василенко.

Газета «Український голос». – 1941. – 22.11.

ЦУКРОВІ ЗАВОДИ ТА ЇХ ЕНЕРГЕТИЧНА БАЗА

Кіровоградська область має чимало цукрових заводів. В останні роки цукрові заводи нашої області працювали переважно на місцевому паливі, бурому вугіллі.

(...) Цукровий завод бувший ім. Петровського (станція Фундукліївка) використовував буре вугілля Юрківки (125 км від заводу), вугілля Мошорино, що знаходиться в 80 км від заводу та вугілля Олександрії, яке знаходиться в 100 км. (...)

Газета «Український голос». – 1941. – 20.09.

В громадському господарстві «Рання зірка» села Нижчі Верещаки Олександрівського району (староста Грановський) на 5 жовтня повністю виконали план осінньої сівби. Тут засіяли 150 га озимини на добре обробленому ґрунті, з дотриманням всіх правил агротехніки. В цьому ж господарстві своєчасно зібрали і обмолотили багатий урожай зернових культур з площі 140 га. Зараз селяни з великим напруженням працюють для себе, а не для більшовицької гнилої системи.

І. Х.

Газета «Український голос». – 1941. – 15.10.

ВІДОМОСТІ ПРО ХІД ОСІНЬОЇ СІВБИ В ОБЛАСТІ

	Райони	План посіву озимих зернових	Фактично посіяно озимих зернових	% виконання	На яку дату
(...) 3.	Олександрівський	20330	11319	55,6	11/X
(...) 8.	Єлисаветградківський	24197	10609	43,8	17/X

Газета «Український голос». – 1941. – 29.10.

ДО УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ

(...) Німеччина проводить війну не проти народів Радянського Союзу, а проти ...-комуністичних визискувачів. Здається, що це всім добре відомо. Український народ на доказ розуміння цього привітав Німецьку Армію як свою визволительницю спід більшовицького ярма. Німецьке військо знає добре, що собою людям несе комунізм. Воно має можливість бачити всі приклади нужди на свої очі. Сліди переслідування робітничою більшовистсько-комуністичною владою, сліди голоду, терору і смерті видно ще й сьогодні.

(...) Німецький народ є приятелем українського робітника, німецький уряд готовий повернути йому все людське, добре життя, дати змогу відповідного заробітку. Безсоромна неволя праці раз і назавжди мусить бути знищена.

Ми не хочемо поневолення у виконанні праці, а бажаємо бачити українських робітників, які добровільно і сумлінно працюють для своєї батьківщини.

(...) Між вами є такі, що недавно симпатизували комунізму, а тепер бачать і розуміють його знищення навіки. Інші думають, що врятують комунізм через саботаж у своїй праці. Ті українці що думають вести саботаж нищенням продуктів споживання чи всякого знаряддя є зрадники України і свого народу. Кожний українець, що робить те, відбирає у своїх людей можливість спокійної праці та готує знову для свого народу більшовицькі голод і нужду.

Українські свідомі робітники! Не дозволяйте цього робити агентам вашого смертельного ворога Сталіна. Той, хто нищить хліб чи всяке інше добро, є шкідником свого народу і ворогом Німецької Армії. За це кожний буде покараний.

Українські робітники! Знищуйте всіх саботажників, що стоять у ваших рядах, і в наслідок цієї боротьби ваша країна буде країною вільної, щасливої праці.

Газета «Український голос». – 1941. – 01.11.

ПРО РОБОТУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

По нашій області на збиранні цукрових буряків та на різних сільськогосподарських роботах працює в 11 державних дворах понад 3500 чоловік військовополонених. Від багатьох керівників

господарств вже чути добрі відгуки про їх роботу. Наприклад, в Олександрівському відділі Мар'янівського держгоспу на збиранні маточного цукрового буряка працює 149 військовополонених. Всі вони забезпечені житлом, гарним харчуванням тричі на день, вони сумлінно працюють і почувають себе, як на волі, а не як у полоні. Керуючий цього господарства п. Росман звернувся до Німецького Командування з проханням дати на роботу ще одну групу полонених. (...)

Степовий.

Газета «Український голос». – 1941. – 12.11.

ГРОМАДСЬКІ ДВОРИ СТАНУТЬ ЗЕМЛЕРОБСЬКИМИ ТОВАРИСТВАМИ

В 6 районах колишньої Кіровоградської області, цебто в районах Кіровоградському, Олександрійському, Олександрівському, Ново-Миргородському, Бобринецькому і Долинському встановлено 446 громадських господарств, які до осені будуть перетворені в землеробські товариства.

Газета «Кіровоградські вісті». – 1943. – 05.06.

ОДЯГ ЗА ГАРНУ ПРАЦЮ

(...) Німецьке управління звільнило селян від колгоспів та дало тим, які добре працюють, власну землю. Воно надало цілковиту свободу релігії. Німецьке управління під час війни зберегло країну від голоду і відбудувало багато того, що було знищено більшовиками.

Умови військового часу не дають можливості зараз цілком задовольнити всі вимоги населення, але по можливості надалі буде робитися все, щоб тим, хто сумлінно працює, поліпшити життя і надати все необхідне. Найгірше в цій країні було з одягом. (...) Вже після двох років війни українці залишились без одягу.

Але й тут німецьке управління винайшло засіб приставляти одяг на Україну з Німеччини.

Зрозуміло, що одержать цей одяг робітники, які віддано і сумлінно виконують свою роботу і цим зробили внесок для якнайшвидшої перемоги Німеччини і Європи. Тисячі штанів, піджаків, спідниць і кофдр роздаватимуть робітникам, які працюють у лісі у північній частині округи (Олександрівка, Олександрія, Гайворон)... (...)

Газета «Кіровоградські вісті». – 1943. – 29.09.

Підготовча робота до боротьби з шкідниками цукрового буряка

В цьому році по деяких районах нашої області проведено обстеження на залягання шкідників цукрових буряків. Обстеження показали, що в більшості районів щільність залягання цукрового довгоносика досить значна. Наприклад, в господарстві “Хлібороб”, Олександрівського району, щільність залягання бурякового довгоносика на один квадратний метр досягає 7 штук...

Слід запам'ятати, що цукровий буряк в економіці України буде відігравати величезну роль. Треба вжити всіх заходів, щоб у всеозброєнні зустріти шкідників на старих бурячищах і не допустити їх на нові плантації і знищувати на місцях появи.

Агроном Облземуправи
Колобанова

Газета «Українські вісті». - 1942-17.01.

Наказ для всіх колгоспів і радгоспів

1. Кожен колгосп та радгосп з сьогоднішнього дня і щоденно, а також по неділях та по святкових днях з наявними підводами в крайньому разі не менше 1/3 наявності підвід, але ні в якому разі не менше 3-х підвід, щоденно повинні вивозити збіжжя, олійні культури до найближчого пункту заготзерно. Перш за все: пшеницю, жито та олійні культури, а потім транспортувати останні культури.

2. Кожен старшина колгоспу та радгоспу щонеділі повинен з'являтися до райагронома та пред'являти державні документи про зданий хліб за минулий тиждень, які будуть зареєстровані Райземуправою, та зараз-же повернені в колгосп або радгосп.

3. Керівники колгоспів та радгоспів будуть притягнені до відповідальності за невиконання цього наказу.

В разі не вивозки підводами хліба, керівники будуть оштрафовані

через поліцію, а також ті особи, які будуть саботувати виконання цього наказу.

Комендант особистих завдань
Бахман
капітан морського флоту.
22.1.1942 р.

Газета «Українські вісті» . -1942-24.01.

Хроніка

В с.В.Верещаках Олександрівського району, дякуючи вмілому керівництву сільського старости п.Лушпая, закінчено всі полозові роботи та обмолот хліба. Відремонтовано сільську церкву, де зараз же відбувається богослужіння.

Зовсім погана тут справа з культурно-просвітянською роботою: сільська інтелігенція байдуже ставиться до цієї роботи, а окремі люди не в силах поставити цю справу на належну височінь.

Газета « Українські вісті». – 1942- 28.01.

Велике і важливе завдання по сільському господарству

Німецькою Земельною Комендатурою нещодавно затверджено план весняного посіву по області, який склала Облземуправа. За планом по громадських господарствах треба засіяти 753975 га та по державних дворах – 65301 га, що становить разом понад 800.000 га...

Манюта
Газета « Українські вісті». – 1942 - 4.02.

Хід весняної сівби по області

Зза відсутності регулярної подачі зведень з районів, поки що не можна висвітлювати загальний стан весняної сівби по області, однак,

вже по відомостях, що надіслали більшість районів, видно, що весняна сівба по області за останній час розгорнулася повним ходом. Окремі райони вже засіяли тисячі га ярих (зернових культур). Так лише в перших числах травня року в Кам'янському районі було засіяно понад 9.000 га, в Олександрівському – понад 6.000 га...

Манюта

Газета «Українські вісті». - 1942 - 13.05.

Закінчили сівбу ранніх зернових

Громадський двір “Рання зірка” села Нові Верещачи, Олександрівського району, успішно закінчив сівбу ранніх зернових. Сівбу проведено на добре обробленому ґрунті за чотири дні.

Такому успіхові сприяла гарна дисципліна: робочий день починається о 4 годині ранку і закінчується, коли вже стемніє, коні гарно доглядаються, а все це сприяє перевиконанню денних норм виробітку.

Зараз проходить підготовка ґрунту під цукровий буряк і підвозиться гній під чистий пар. На сьогодні вже посіяно принадноловчі посіви, а також вивезено курей для боротьби з шкідниками. У своєчасному проведенні весняної сівби велика заслуга припадає на дбайливого господаря двору старости Здихальського С.

Харевський

Газета «Українські вісті». – 1942 -16.05.

Стан сівби по області

Пізна весна цього року примусила нас напружити всі сили на вчасне виконання весняних сільськогосподарських робіт. Посів ранніх зернових культур та сонячника в громадських господарствах області в основному закінчено. Найбільше засіяно таких культур: ярої пшениці 21.003 га, що становить 109,9% за планом, ячменю – 90,1 % за планом, вівса – 69, 4% та сонячник – 95,1 %...

В окремих районах сівба наближається до кінця. Серед районів виділяється Маловисківський – виконав план посіву на 92%, Олександрівський – 86,4 %, Кам'янський – 81, 2%, Єлизаветградівський – 79,8 % та ін.

Манюта

Газета «Українські вісті». - 1942 - 30.05.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

Є-градківська
Райуправа
Кіровоградської обл.
24/IX-41 р.
№ _____

По розпорядженню Німецької комендатури райуправа пропонує (...)

2. Скирдування перевести на всій площі.
Всю пшеницю (ячмінь тощо), згребені в копиці, також заскирдовувати.
3. До 15/10.41 р. закінчить сів. Сівбу провести якісно – зерна щоб не було зверху на землі.
4. Відрядження куди б то не було, підводи лише з дозволу Німецького Коменданта, без дозволу підводи затримувати і коні направляти в колгосп на роботу. Особу, яка їхала, оштрафувати в 50 крб., гроші здавати в касу райуправи.
5. Відповідальність за не вихід на роботу несе управляючий колгоспу нарівні з особою, яка не виходить на роботу.
6. Зерно колгоспникам на трудовні, а також перемол на млинах категорично заборонити до особого розпорядження.
7. Всі частини від машин МТС зібрати як у колгоспі, так у колгоспників і направити в МТС.
8. Сояшник – насіння 5 % від обмолоту залишити, а остальне здавати на сиппункти.
9. Рахівництво завести по колгоспах по попередньому принципу.

За невиконання цього Старости підлягають штрафу до 50 крб.
або арешту до 3-х днів.

Старшина Райуправи
Секретар

ДАКО, ф. 2777, оп. 1, спр. 9. арк. 1

Елізаветградківська
районна
земельна управа
30.IX.1941

До старости
сільуправи_____

Станом на 1.XI. вимагаємо надіслати РЗУ відомість за кожний
к-п скільки засипано посівного матеріалу ярових культур та картоплі.
За картоплю дати відомості скільки зберігається в кагатах і зокрема
в підвалах та погрібах..

Райземкомендант (підпис)

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 10

Елізаветградківська
районна
земельна управа
1.XI 1941

До старости
сільуправи_____

РЗУ зобов'язує Вас особисто зібрати до колгоспів усі коні і інший
скот, а також с.г. інвентар терміном до 3.XI.41 р. Рогатий скот, свині,
вівці треба зібрати той, що забрали з колгоспа та той що оставлено
другими колгоспами під час евакуації.

Райземкомендант (підпис)
ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 11

СЕЛЬУПРАВА _____

Настоящим ставлю Вас в известность в следующем:

Все лошади которые имеются в индивидуальном пользовании
обязую старосту в короткий срок свести их и здать в колхоз.

30.X.41

Н-к полиции Еградковка (підпис) (нерозбірл.)
ДАКО, ф.2697, оп.1, арх. №2, арк. 10

Єлізаветградківська
районна
земельна управа
28 листопада 1941

Старості сільуправи _____
Старшині колгоспу _____

Колгоспи Вашої сільуправи до цього часу не доставили зразки
посівного матеріалу ярих культур на аналіз в Єградківську
контрольно-посівну лабораторію, згідно наданого Вам плану.

А тому Райземкомендатура пропонує доставити зразки на аналіз
в лабораторію не пізніше як до 2.XII. 42 р. В разі не доставки Ви
будете відповідати як за невиконання наданих Вам планів.

Комендант РЗУ (підпис)
Зав лабораторією

Цісельський
Нагорна

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 22

Копія з наказу № 45
по Єградківській Райземуправі від 5 березня 1942 р.

Цим наказую всі бувші колгоспи рахувати надалі під назвою –

громадські двори, а також всі бувші назви колгоспів скасувати і надати нові назви громадським дворам згідно прикладаючого списку.

Райземкомендант	(Цісельський)
Секретар	(підпис) (нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк.47

ТЕЛЕФОНОГРАМА

Старостам с/управ _____

26.III.-42 р. при райземуправі відбудеться нарада уч.агрономів, старшин с/управ та старшин МТС по підготовці до весняного сіву. Нарада розпочнеться рівно в 10 год. ранку.

Райземкомендант	(Цісельський)
-----------------	---------------

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх.. №2, арк.61

НАКАЗ № 100 по Єградківському РЗУ 5.VIII.42 р.

За невиконання вимог Німецької Комендатури та Укр. С/Г. Вироб. Бюро Єградківський гром. двір №1 не убрав бур'янів на озимих посівах. Михайлівський гром. двір №3 не проводив ніяких робіт в неділю 2.VIII.42 р.

Наказую: оштрафувати кожного голову Єградківського громдвору №1 п.Збараха Д. та Михайлівський гром. двір №3 Зосима К.

Кер.Укр. С/Г. Вироб.Бюро р-ну	Цисельський
Секретар	(підпис) Василенко

ДАКО, ф. 2697, оп.№1, арх. №1, арк. 102

Олександрівська
Райуправа
2 січня 1943 р
№ _____

Старості _____
сільуправи

З метою виявлення дійсних кустарів В/села на I квартал 1943 року Райуправа пропонує проробити слідуюче:

А) Визнавати кожного кустаря до сільуправи та персонально поговорити про дальнішу його працю по фаху.

Б) При погодженні того чи іншого кустаря працювати в I кварталі 1943 року зареєструвати та одночасно видати свідоцтва на право праці та продаж його виробів на базарі.

В) В разі відмовлення продовжувати своє ремесло необхідно скласти списки та надіслати (списки) до Райуправи.

Г) Всі зареєстровані кустарі які побажали працювати, повинні внести авансом чергові внески до Райуправи (ч-с управу) не менше, як 1/3 передбаченого за квартал податку. Якщо той чи інший кустар не внесе 1/3 податку, до праці не допустити (по фаху).

Д) Всіх останніх кустарів, які не побажали працювати по фаху – вважати як і всіх громадян, що займаються працею на загальних підставах.

Е) Оформлення провести до 5 січня 1943 року та чергові внески стягнути до 6 січня 1943 року.

Старшина Райуправи (підпис) (Волошаненко)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 1

Розпорядження про продажу поросят із громадських дворів

Старості сільуправи та старшині гром.двору

Із 15.III. 43 р. встановлено такий порядок продажу поросят

членам гром.дворів, робітникам і службовцям, що живуть на території Вашого села:

1. Кожний господар, що зовсім немає свиней, має право купити 2-є поросят народжених 1943 року, а хто має 1 поросся, має право купити іще 1 поросся, причому він мусить дати письмову гарантію, що в 1943 році здасть 1 штуку свиней державі вагою не менш 80-ти кг, а одна штука лишається. Без такої гарантії продаж свиней забороняється (...)

5.В першу чергу мають право на купівлю поросят громадяни, продавші державі свиней та рогату худобу.

Печатка
19.III.43 р.

Крайсландвірт (підпис)

(Швізов)

ДАКО, ф.2796, оп. №1, арх. №1, арк. 31

Олександрівський
Земельний Відділ
18.У.1943 р.

Старості сільуправи _____
Ст. гром. двору с.Китайгород

Рибництво у нашому районі знаходиться в безгосподарчому стані, в ставках мається дуже мала кількість риби. В даний час вона розплоджується, а тому Крайсландвірт категорично забороняє ловити всякими приладдями та кому-б то не було без дозволу на це РЗУ та Крайсландвірта.

Попереджую, що в разі буде виявлено ловлю риби, винних буде суворо покарано.

Оголосить населенню про заборону вилови риби.

Крайсландвірт
Рибовод

(підпис)
(підпис)

Швізов
Юрченко

Печатка
ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 63

Старості села Китайгород
10-5-43

З метою збільшення птахівництва в 1943 р. для Вашого села встановлено план виведення птиці під квочками в такій кількості:

Курчат 3200 штук, каченят 130 штук, гусенят 10 штук, індичат 0 штук.

Негайно доведіть цей план до кожного господарства, який є обов'язковий до виконання 25.VI. 43 року.

Подати відомість до підпункту про виконання плану.

Беціркландсвірт	(підпис)	Шмідт
ДАКО, ф.2796, оп. №1, арх. №1, арк. 65		

Старості села Китайгород

З метою збереження телят народження 1943 року встановлюється план вирощування телят селянам, робітникам та службовцям Вашого села в кількості 37 шт.

Термін виконання плану до 1.IX.-43 р. Телята, що будуть передаватися у громадські двори та державні двори зараховуються у виконання плану вирощування телят.

Беціркландсвірт		Шмідт
Зоотехнік	(підпис)	(нерозбірл.)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 72

Старості
сільуправи

Під Вашу особисту відповідальність пропонуємо організувати кагатування цукрового буряка. Считатиме закінченою уборку ланки тоді, коли буде увесь буряк закагатований. Прикагатуванню користуватися інструкцією про кагатування напечатаній в газеті „Український голос”.

Райземкомендант	(підпис)
ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 8	

Акт

1943 р. січня м-ця 30 дня

По громадському двору № 18 с. Цвітна
Єлисаветградківського району.

Комісія в складі:

Зав господарством п. Бойко Фидося Я., ветлікаря п. Поривая
Прокопа В. та гр. Присяжний Логвин Ф. з однієї сторони та гр. с.
Цвітна з другої сторони Просяник Максим склали цього акта про
слідуюче.

Цього числа було куплено на ферму громадського двору № 18
для вирощування волів у гр. Просяник бичка під назвою (кличка)
Матрос віком ... р. 10 м-ців, вагою 220 кг., масті гнідий, лисий по ціні
170 крб. за центнер на суму 374 крб. – коп. Сума прописом

Триста сімдесят чотири крб.

в стані здоров'я мається вошивість.

Комісія: 1. Бойко

2. Поривай

3. Присяжний

Бичка прийняв (Присяжний).

Бичка здав (Просяник).

Крб. 374 коп. 00 (триста сімдесят чотири крб. коп. 00)

Одержав (підпис).

Виплатив (підпис).

ДАКО, ф. 2777. оп. 1, спр. 1, арк. 3, 3 зв.

РОЗДІЛ II.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ВЛАДИ

Німецька влада з моменту окупації Олександрівського району – серпень 1941 року, розпочала запроваджувати для українського населення повинності з метою визиску на користь завойовників та суворі обмеження з метою посиленого контролю за жителями підкорених територій. З цією метою були сформовані нові органи влади, які регламентували життєдіяльність поневоленого народу численними розпорядженнями, наказами, інструкціями...

Взагалі, окуповані землі України поділялися на зону цивільного і зону військового управління. Олександрівщина відійшла до першої зони і в політико-адміністративному відношенні підпорядковувалася імперському Міністерству у справах східних областей. Тому генератором всіх нововведень було вище цивільне керівництво фашистської Німеччини.

Олександрівка, з 1 січні 1942 року, після п'яти місяців окупації, стала округою («повітом», «гебітом»), об'єднавши чотири райони Кіровоградської та Черкаської областей: Олександрівський, Єлизаветградківський, Чигиринський, Кам'янський. Олександрівський гебіт («округа», «повіт») підпорядковувався генеральному комісару м.Миколаєва та обласному (Кіровоград) комісару. До цього, майже півроку, керівництво районом здійснював «райкомендант» та «німецька комендатура». Без сумніву, це був військовий орган влади, який, виконавши покладені на нього обов'язки, відправився на Схід. Що ж це були за обов'язки? Напевне, що «райкомендант» з підпорядкованими йому військовими загонами та таємною поліцією розкрили більшовицьке підпілля, заарештували керівництво винищувального загону, виявили базу партизанського загону І.Нечаєва в Чорному лісі, тощо. А потім передали владу німецькому цивільному керівництву.

Структура влади поділялася на суто німецьку та українську. Осередком німецької влади був гебітскомісаріат, який з 1 січня 1942 року очолювався гебітскомісаром (окружним комісаром) - головним провідником і виконавцем німецької окупаційної політики щодо України на рівні округи («гебіту»). Олександрівський гебітскомісар Ланге мав заступників Фішера та Гофмана, радників (одним з них був Біппус), гебітсінспекторів (ці набиралися також і з місцевого населення; прізвище одного з них відоме

- Почінський) та перекладачів (з 1942 року перекладачем у гебітскомісаріаті була дівчина Вікторія. Коли її батька, старосту м.Кам'янка, розстріляли фашисти за те, що він переховував євреїв, то його дружині і дочці Вікторії довелося тікати до Олександрівки та переховуватися в будинку Ольги та Лідії Грицевських) – *згадує О. Жигadlo*. Вже потім білява і знаюча німецьку мову Вікторія стане перекладачем – секретарем у Ланге та постійно чергуватиме біля телефонів (після війни, закінчивши сільськогосподарський інститут, житиме та працюватиме в Молдавії). Однією з перекладачів була також дівчина Паша (прізвище невідоме) – до війни вона закінчила два курси медінституту, її поведінка у ставленні до окупантів, зокрема офіцерів, була досить легковажною. Її заарештує гестапо, однак скоро випустить. В 1946 році продовжила навчання на третьому курсі Вінницького медінституту, де нею зацікавляться «органи» - *згадує Л. Чорногор*. Чимало олександрівців і досі пам'ятають Ланге, дехто, навіть, ходив до гебітскомісара на прийом (офіційним днем прийомів був четвер) та вирішував побутові проблеми, інші свідчать, що Ланге був присутнім на розстрілах євреїв. Оскільки повністю були знищені два невеликі села в Олександрівському гебітскомісаріаті, і знищували їх, поряд з німецьким загоном, також і сотня зрадників-добровольців (чечено-інгуші), що служила німцям і була розквартирована в приміщенні Олександрівської середньої школи, то, незаперечно, рішення про покарання мирних жителів цих сіл як заручників за дії партизан затверджувалося, не без участі, звісно, жандармерії, також і гебітскомісаром Ланге. Поза сумнівом, що за участь у розстрілі громадян єврейської національності, заручників з числа мирних жителів Олександрівського району, Ланге є військовим злочинцем.

До гебітскомісаріату належали німецькі земельні комендатури, що діяли в кожному районі Олександрівського гебіту. Очолював земельну комендатуру Олександрівської округи (гебітскомісаріату) гебітсландвірт на прізвище Зіг. В кожному районі керівниками сільського господарства були крайсландвірти (в Єлизаветградківському районі ними були Штюдeman, Шмідт, в Олександрівському - Швізов). Найнижчою ланкою німецького керівництва сільськогосподарським виробництвом були бецірксландвірти – керівники с/г виробництва у кількох селах, т.зв «кущах». (Про них – бецірксландвіртів Отто Міхеля (з с.Красносілка), Штайса (з с.Триліси) збереглися і донині досить доброзичливі спогади як про людей знаючих (бо були агрономами) та порядних (бо захищали людей) – *дослідження А.Дейнеки, М.Коломійця, спогади О.Кримського, П.Нізельського*. «Коли німці відступали (з Красносілки), Отто Міхель з

кузова вантажівки гукнув Нізельському: «Петер! Бережи хліб. Скоро весна. Думай сьогодні, чим сіяти будеш...» - *дослідження А.Дейнеки, М.Коломійця*. На безірксландвірта Бахура, що проживав у с.Бовтишка та пересувався навколишніми селами без будь-якої охорони, партизани загону ім. Ворошилова (ком. Куценко) готували замах з метою знищення. Однак жителі села, для яких Бахур абсолютно нічого поганого не зробив, дали німцям коней, вивели за межі села та попросили якомога швидше тікати до Олександрівки, що той і зробив осінню 1943 року. Село було врятоване від каральної операції окупантів, але партизани спалили шкільне приміщення – квартири для вчителів, в одній з яких мешкав Бахур. Одним «геройським» вчинком у партизан поменшало, зате було врятовано життя не одному десятку жителів Бовтишки – потенційним жертвам каральної операції, що обов'язково відбулася б після безглузлого вбивства безірксландвірта Бахура.

Діяла в Олександрівці жандармерія, очолювана обер-лейтенантом Артуром Кайзером, дещо пізніше – Вальтером. Перекладачем в СД (жандармерії) був якийсь Василь. Про діяльність цієї зловісної установи мало що відомо. Можна тільки здогадуватися, що ця жандармерія, спільно з сотнею чечено-інгушів доклала чимало зусиль для знищення хуторів Буда Половецька та Вдовичий, розстрілу мирних жителів с.Кримки, с. Соснівка та розстрілу євреїв. Достеменно відомо про страту в жовтні 1941 року 16 жителів с.Красносілля за участі начальника жандармерії Кайзера (імена 11 розстріляних встановлені).

В кожному районі та в кожному населеному пункті створювалися загони охорони порядку, які склалися з «щуцманів» - поліцаїв. При районних поліціях були паспортні відділи.

Начальниками поліції в Олександрівському районі був Григорій Закревський (до війни – експедитор цукрового заводу), в Єлизаветградківському – Романович. Найжорстокішим з поліцаїв був уродженець села Аджамка Литовка, який в роки війни працював в Кам'янській поліції та брав особисту участь у знищенні євреїв в березні 1942 року поблизу Олександрівки (у 1970 році Анатолія Литовку, жителя Філадельфії, США, заарештують у аеропорту Бориспіль та за вироком суду стратять за вчинені ним злочини). Начальник Олександрівської районної поліції Закревський буде заарештований гестапо влітку 1943 року. Його сліди загубляться в німецьких концтаборах «Бухенвальд» та «Дора» - *спогади в'язня концтабору «Бухенвальд» Василя Пундяка - табірний номер 26228*. Після війни за кордоном, переважно у США, опиняться деякі інші поліцаї, зокрема брати Григорій та Степан Безкровні з с.Несваткове (їхній брат Микола, кавалер ордена Червона зірка, інвалід

війни, житель смт Олександрівка, відвідає братів в середині 90-х років та довго ділитиметься спогадами, оглушений враженнями про далеку країну, дивуючись: «От люди живуть!»). Взагалі, то доля родини Безкровних з с.Несваткове трагічна. На початку 30-х років Безкровного Данила, батька Григорія та Степана, розкуркулить сільська влада – з хати серед зими виселять, а всю сім'ю: Данила, його дружину та п'ятеро дітей, відібравши весь одяг, відправляють до Архангельська. П'ятирічний Микола - той, що стане у війну кавалером ордена Червона зірка, дивом врятується, заховавшись на печі серед ряден у хаті рідного діда. Перед війною матері вдасться втекти з дітьми з архангельських таборів. Потім буде війна та бігство Григорія та Степана на Захід.

12 родин поліцаїв з сіл Поселянівка, Іванівка відступлять разом з німецькими частинами у грудні 1943 року і зникнуть у круговерті війни, дехто з них назавжди. Старший поліцай с.Триліси М. Крикун після визволення села даремно чекав мобілізації до лав Радянської Армії (до війни – курсант військового училища). Влітку 1944 року Олександрівський районний відділ МДБ розробить справжню «військову операцію» по затриманню Крикуна. Відстрілюючись, поліцай вб'є слідчого та сам, поранений, згодом помере в районній лікарні. Залишить с.Вищі Верещаки, відступивши на Захід, сільський поліцай Савченко Лука. Прощаючись з дітьми – дванадцятирічною Марією, меншими Євдокією та Параскою, Лука залишить їм кілька золотих прикрас. Цим золотом сироти гратимуться, не знаючи, що з ним робити. Весною 1944 року голодних дітей – сестер Савченків (мати померла ще до війни) заберуть з холодної хати сусіди і будуть утримувати до їх повноліття. Нині сестри Марія та Євдокія живуть в м.Олександрії –*згадує В.Зименко.*

Створювалися українські органи влади – районні та сільські управи. Перші документи Олександрівської та Єлизаветградківської районних управ датовані першими числами вересня 1941 року. Очолювалися ці органи влади старшинами райуправ (в Олександрівському районі ним був Волошаненко, в Єлизаветградківському - Гончаренко), їхніми заступниками були секретарі райуправ (Стусь, Гребіник в Олександрівському та Галько в Єлизаветградківському районах). Життєвий та земний шлях Волошаненка завершився в концтаборі «Дора», разом з ним там загинув і його старший син (в той час як молодший син, перебуваючи в лавах Червоної Армії, гнав ворога до самої Німеччини). Запис в обліковій картці рядового Волошаненка про те, що його батько - староста районної управи, зберігається у військкоматі і донині. Секретар районної управи Гребіник теж опиниться в «Бухенвальді», звідки вороття для нього не буде. В перші роки революції Волошаненко та Гребіник

битимуться проти більшовицької навали в лавах армії УНР – *згадує В.Пундяк*.

Районні управи склалися з кількох відділів, таких як: фінансовий, охорони здоров'я, народної освіти та культури, праці. В роки війни «біржею» (відділом праці) керував Березовський Олександр – до війни вчитель музики Олександрівської середньої школи. Певний час відділ праці районної управи очолював Кисіль Яків Микитович, до війни – директор семирічної школи в Олександрівці. Саме вони візьмуть безпосередню участь в насильницькому вивезенню на примусові роботи до Німеччини молоді району. Після війни Березовського, зокрема, бачитимуть в Харкові – *згадують О. Жигadlo, Л. Чорногор*. Були також відділи соціального забезпечення, статистичний, тощо, які повністю підпорядковувалися німецьким органам влади – гебітскомісаріатам, тільки формально зберігаючи підпорядкованість районним управам. «...з приходом німців владу (в Олександрівському районі) взяли ідейні люди і всі працювали на користь народу в рамках можливого. Бо над всіма українцями був німець і треба було догоджати йому» - *згадував про діяльність Олександрівської районної управи В.Пундяк*. Окремою ланкою влади з досить великими повноваженнями були районні земельні комендатури, або, з вересня 1942 року, українські сільськогосподарські виробничі бюро районів, або районні земельні управи, які теж перебували в повній залежності від німецьких земельних комендантів - гебітсладвіртів. Очолювали (формально) Олександрівську земельну управу агроном Семененко, Єлизаветградківську – агроном Добровольський. До складу земельних управ входили агрономи, зоотехніки, рибоводи (в Олександрівському районі головним рибоводом був Юрченко), ветлікарі, керівники відділів благоустрою, завідувачі рослинницькими лабораторіями.

Районній управі підпорядковувалися райпожінспектори (в Олександрівському районі ним був Кислий), яким підпорядковувалися, в свою чергу, пожежні команди, створені в кожному громадському дворі.

Олександрівський гебітскомісаріат розміщувався в двоповерховому приміщенні довоєнної райполіклініки (нинішня вул.Леніна). Відступаючи, німці цю будівлю підпалили, тож протягом кількох років після війни височіли тільки цегляні стіни, які згодом розібрали. На колишньому місці райполіклініки (гебітскомісаріату) та аптеки, що була поруч (у роки війни тут була «біржа праці»), збудували наприкінці 70-х років минулого століття нове приміщення районного Будинку культури. Районна управа зайняла приміщення райкому партії (довгий час після війни тут знаходився районний військовий комісаріат – вул. Леніна, 47). У приміщенні міліції

облаштувалася поліція (вул.Шевченка, 22). У нинішній будівлі районної музичної школи перебувала жандармерія (вул. Леніна, 45). З кінця січня 1942 року всі вулиці, які мали нові, більшовицькі назви, повинні були перейменовуватися на старі українські назви, що були до більшовиків. (Перейменування населених пунктів суворо заборонялося). Олександрівська сільуправа зайняла будівлю сільради (нині тут, на вул. Леніна, №74 та №76, знаходяться два чотириповерхові будинки).

З кінця лютого 1942 року органи окупаційної влади взялися за виготовлення нових печаток та штампів, користуючись до цього радянськими. Впродовж довгого часу для деяких нових органів влади не було підібрано точних і остаточних назв, що призводило до їх різночитання, аж поки 1 вересня 1942 року населенню не оголосили, що і як правильно називати: зокрема, з цього дня заборонялося вживати слово «комендант», натомість запроваджувалася окупаційна термінологія – гебітсландвірт, крайсландвірт, тощо.

Низовою ланкою влади були сільські управи. Характерно, що окупаційна влада українські органи влади формувала привселюдно - на зборах та сходках громадян. Саме в такий спосіб на початку вересня 1941 року жителі Олександрівки «обирали» на зборах, що їх організували в центрі містечка, на території парку, містечкового старосту Марка Костенка, старосту (старшину) земельної комендатури, старосту громадського двору Макара Годованого, начальника поліції Малохатька – *згадує О. Жигadlo*.

«На третій день окупації району прибув до нас в село (Поселянівка) німецький офіцер з перекладачем і розпорядився зібрати всіх жителів села на сходку – *згадував І.Гончар*. - Офіцер через перекладача оголосив, що на цій сходці буде обиратися керівництво села. Люди довго не думали і в начальство вибрали бувше керівництво колгоспу та сільської ради. Краковський Михайло до війни був бригадиром, так ним і залишився, Канівець Іван був секретарем сільської ради – став бригадиром. Голову колгоспної ревізкомісії обрали старшиною громадського двору.» (В грудні 1943 року староста Поселянівської сільуправи Олексій Гарячий, його брат Іван – поліцай, відступили з німцями і по війні опинилися в США. В середині сімдесятих років вони «знайшлися» - надсилали рідній сестрі посилки та листи). Наприкінці грудня 1943 року відступить на Захід староста Івангородської сільуправи Логвин Кисіль. Його дружину вже після війни «мобілізують» на шахти Донбасу.

У вересні 1941 року на сходці жителі с.Красносілка обрали старосту сільуправи. У жовтні цього року при Красносілківській сільській управі

організувалася сільська поліція у складі восьми осіб – *дослідили А.Дейнеко, М.Коломієць.*

«Тут треба зробити відступ відносно «Допоміжної поліції», або, як вона називалася в перші місяці окупації – «українська служба порядку» - *зробив дослідження Ю.Ляшко.* Цей підрозділ створювався як служба по охороні порядку, або, сьогоднішньою мовою, міліція. В її функції входило охорона державного і особистого майна, підтримання громадського порядку, розслідування кримінальних злочинів, тощо. Особовий склад цього підрозділу складався з представників місцевого населення. На службу туди потрапляли люди трьох категорій: по примусу (вибрані сільськими або міськими зборами для охорони своїх населених пунктів), по добрій волі (особи, які зазнали утисків і переслідувань радянської влади - офіцери царської армії, армії УНР, колишні повстанці, репресовані, розкуркулені, і взагалі - постраждалі від більшовиків), карні злочинці, а також різного роду пристосуванці, які різними методами намагалися покращити своє матеріальне становище і зберегти життя собі і своїм рідним.

Німецька адміністрація, в свою чергу, робила все можливе, щоб як тісніше зв'язати цих людей з нацистським режимом. На початку 1942 року всі особи із складу Допоміжної поліції, які цілеспрямовано відстоювали українську національну ідею, були заарештовані або звільнені. А ті, хто залишилися, були залучені до виконання каральних акцій проти місцевого населення».

Для посилення тотального контролю за підкореною територією населені пункти Олександрівщини ділилися на десятихатки та сотні, де, відповідно, вивершувалися десятихатники та сотники, які, напевне, були найнижчою «керівною» ланкою, як правило - проти своєї волі, в системі новоствореної окупаційної влади. Проте, це не був винахід нацистів: в 30-х роках, перед початком голодомору, більшовицька влада теж вдавалася до такого поділу приречених українських сіл, запроваджуючи колективну відповідальність десятихаток за виконання непосильних хлібозаготівель.

В районах діяли мирові суди, які розглядали цивільні позови громадян, розторгали шлюби, виносили вироки за дрібне хуліганство, крадіжки, сусідські та сімейні сварки, тощо. Напевне, що такий суд був і в Олександрівському районі, але документів про його діяльність не вдалося відшукати.

Така система влади, метою якої було тримати в покорі корінне населення та безцеремонно привласнювати вироблені ним матеріальні ресурси на користь завойовників, проіснувала в нашому районі з серпня 1941 року по грудень 1943 року (останній документ окупаційних властей

за підписом гебітскомісара, що дійшов до наших днів, датований 26 листопада 1943 року). Потім розпочалася панічна втеча окупантів – Радянська армія впритул підійшла до районного центру Єлизаветградка і 8 грудня визволила цей населений пункт. Розпочалося вигнання ворога з території нинішнього Олександрівського району.

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

Об'ява

Генеральний Комісар Миколаєва, з постійним службовим місцеперебуванням у вищезазначеному місці прийняв від польової комендатури з 16 грудня 1941 року цивільне управління. Райони поділені таким чином:

1. Миколаїв: Нова Одеса, Привольна (...).
12. Олександровка: Єлизаветградківка, Чигирин, Кам'янка Шевченковська. Першеназваний район є постійним місцеперебуванням обласного комісара. В містах - Миколаїв, Херсон і Кіровоград міські комісари прийняли цивільне управління.

Генеральний Комісар.
Миколаїв. 1.1.1942 р.

Газета «Українські вісті». – 1942 -7.01.

Склад населення м.Кіровоград

За розпорядженням Німецького Командування Міською Управою було проведено реєстрацію населення міста. На підставі матеріалів, які розробив статистичний підвідділ, можна вважати, що Кіровоград з'являється українським містом не тільки по географічному положенню, але й по національному складу населення.

Всього зареєстровано 68143 чоловік. Місто населяє 32 національності, зокрема:

1. Українців – 62.405 або 91,6%
2. Цивільних мешканців німецької національності 431 або 0,6%

3. Росіян – 4047 або 5,9%
4. Молдован – 509 або 0,8 %
5. Поляків – 337 або 0,5%
6. Інших 27 національностей складають всього 413 або 0,6%
7. Із загальної кількості населення нараховується чоловіків 27.398 та жінок 40.745

Зав. статистичним підвідділом
Міської Управи
Зайонц

Газета «Українські вісті». 1942 - 6.05.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

24.II.1942

№384

По розпорядженню повітового комісара Райуправа пропонує:
всі печаті та штампи радянських установ, організацій та підприємств негайно здати в Райуправу і користуватися ними суворо забороняється.

Голова Райуправи
Секретар

(підпис)

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк.46

Районна Управа
Єлізаवेградівка
1.IX.42 р.
№ 0-2

Старостам _____ с/управ
та установам

Назва „Комендант” або „комендатура” не повинні вживатися. В майбутньому при службовим чи приватним відношенням слід користуватися слідуючими назвами:

а) Гебітсландвірт,
що означає назву керівника повітового відділу с/господарства в
м.Олександрівці, тобто п. Зіґа.

б) Крайсландвірт,
що означає назву керівника с/господарства в районах, таким
керівником з'являється по Є-градківському р-ну п. Штюдеман.

в) Бецірксландвірт,
що означає назву керівників с/господарств на окремих участках
р-ну – Федвар, Оситняжка, Сентово ... та ін.

Голова Райуправи	(підпис)	(Гончаренко)
Секретар	(підпис)	(Галько)

ДАКО, ф.2697, оп.1, арх. №2, арк. 133

20.I.1942

По розпорядженню комісара Олександрівського повіту Районна
управа пропонує всі вулиці, які мають більшовицькі назви, повинні
перейменуватися на старі українські назви, які були до більшовиків.
Перейменування місцевостей суворо забороняється.

Голова Районної управи	(підпис)	Гончаренко
Секретар	(підпис)	

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №2, арк. 32

Олександрівська
Райуправа
2 квітня 1943 р

До старости Китайгородської сільуправи

Згідно розпорядження пана Гебітскомісара від I.IV.43 р.
приймання громадян на весь час посівної кампанії не буде, за
винятком командировочних посвідчень та хворих.

Зобов'язуємо Вас широко оголосити про це населення В/села, щоб такі даремно не гаяли часу тому, що п.Гебітскомісар не буде приймати громадян і по четвергам.

Старшина Райуправи	(підпис)	(Волошаненко)
Секретар	(підпис)	(Грибінник)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 37

Районна Управа
Єлізаветградківка
10.10 42 р.

ВСІМ СТАРОСТАМ СІЛЬУПРАВ.

1. В кожному селі визначити по 4 чол. і більше благонадійних громадян, які б допомагали українській поліції в її цілях. Ці люди повинні бути відомі лише поліції та старості села. Прізвище та ім'я цих осіб до 13/Х-42 р. повідомити Райуправі, склавши на них списки.

2. Всіх безпритульних взяти на облік і доставити списки в Райуправу до 13/Х-42 р. Безпритульних, які мають 18 років і більше, які в чому підозрілі зробити окремий список.

3. Доставити список до 13/Х-42 р. людей, які співчують більшовикам.

Голова Райуправи	(Гончаренко)
Секретар	(Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 8

РОЗДІЛ III.

ПОВИННОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

Про діяльність окупаційної влади збереглися документи в обласному архіві Кіровоградської області – окремі папки з вхідними документами Китайгородської сільської управи та вхідні документи Весело-Кутської сільуправи Єлизаветградківського району та деякі документи Єлизаветградківської та Олександрівських районних управ - всього кілька сотень документів. Вони дають можливість узагальнити всі обмеження військового часу та повинності, що накладалися на місцеве населення сучасного Олександрівського району в період німецької окупації.

Вже 1 жовтня 1941 року щойно сформована влада скликає на нараду старшин сільуправ «по питанню всіх видів заготовок». Цією ж датою позначений і документ, який зобов'язував всіх власників велосипедів зареєструвати їх в райфінвідділі при райуправі та сплачувати за їх користування податок. Зауважимо, що до війни у місцевого населення таких транспортних засобів, як велосипедів, було одиниці. З 25 жовтня 1941 року запроваджується реєстрація всього та паспортизація дорослого населення. За невчасне отримання паспорту нового зразка, або за його відсутність, населення підлягало покаранню – штрафу. (В обласному архіві зберігаються кільканадцять таких паспортів, яких жителі Єлизветградківського району так і не отримали.) Видача паспортів слугувала своєрідним переписом населення Олександрівського гебіту. Станом на вересень 1942 року жителів в гебіті було майже 200 тис.чол. (для прикладу - в Олександрівському районі проживало 41320 чол., в Чигиринському – 74601 чол. В м.Кіровограді проживало станом на червень 1942 року трохи більше 68 тис. чол.). Останнім терміном реєстрації було визначено грудень 1941 року. Незареєстровані громадяни вважалися партизанами та підлягали переслідуванню. Реєстрацію щотижня відбували комсомольці та комуністи, які в паспортах отримували певні помітки. Це був єдиний вид дискримінації більшості членів більшовицької партії та їх молодшої зміни - комсомольців, які жили в окупації.

З кінця листопада 1941 року розпочалися планові здачі населенням м'яса великої рогатої худоби та свиней для загарбників, які тривали до

самого визволення. Впродовж усіх років окупації окупанти масово вивозили з району зерно врожаїв 1941, 1942 та 1943 років.

Суворої зими 1942 року, коли морози досягали понад 30 градусів впродовж довгого періоду, на населення було накладено податок теплим одягом від шапок до рукавиць включно – всього 10 найменувань. Оскільки основна маса населення хутряного одягу не мала взагалі через жахливу бідність, то влада вирішила зібрати його упершу чергу в «... комуністів, партизанів, активістів...». Єлизаветградківський район з кожної сотні жителів повинен були здати взимку 1942 року 11 кожухів, 55 шарфів, тощо.

У зв'язку з великими снігопадами зимою 1942 року (лютий місяць) населення залучалося до розчищення шляхів та залізниці від снігу.

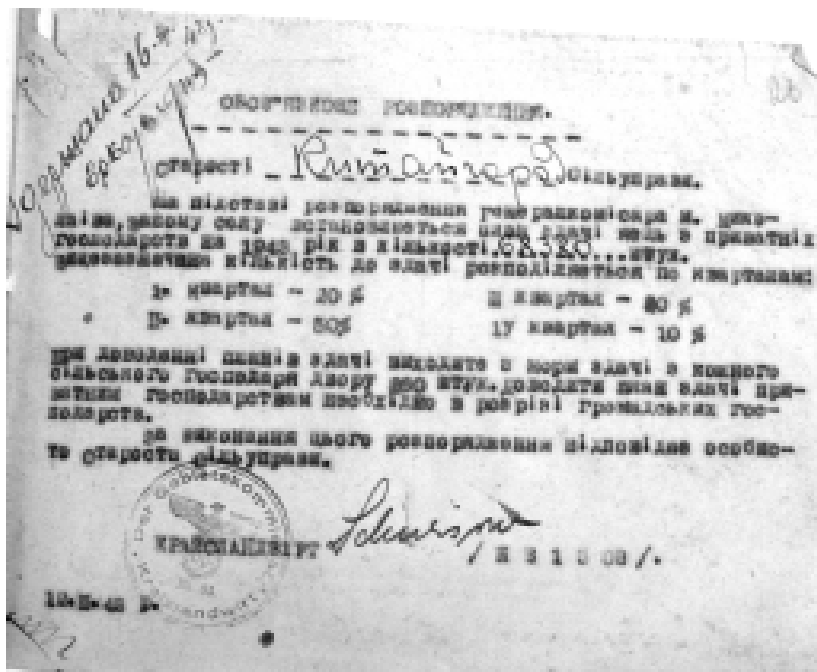
З початку січня 1942 року запроваджувалася обов'язкова здача всіма власниками корів молока на молочарні. Від цього податку не звільнялися старости сільуправ та «працівники відділів служби порядку» (поліцаї). Корови малоудійні підлягали конфіскації. З 26 січня 1942 року і впродовж усієї війни населення повинне було здавати представникам влади всі листівки, газети, що їх скидала радянська авіація над територією області. Невиконання цього розпорядження каралося смертю (однак, за недонесення владі радянських листівок ніхто в районі не був покараний).

З 4 лютого цього року запроваджувався податок на собак. Ті собаки, за яких господарі не сплачували, підлягали знищенню. З кінця лютого 1942 року всі їздові повинні мати посвідчення про мету та шляхи пересування. Відсутність посвідчень могли призвести до конфіскації засобів транспорту (коней).

З березня 1942 року запроваджувався збір скляних пляшок для потреб німецької армії. У квітні місяці сільуправи отримали наказ надавати німецьким військовим частинам будівельні матеріали та квартири для солдат. З початку цього місяця (1942 рік) запроваджувався «районний збір» на утримання «українських управ району», для чого всі жителі віком від 16 до 65 років повинні були сплачувати грошові податки. З 6 квітня 1942 року оголошувалося про обов'язковий збір чистої сажі через сільську кооперацію для Райспоживспілки (напевне, окупанти відчували гостру потребу в гумі). З 28 квітня суворо заборонялося світити вночі – запроваджувалося світломаскування. В травні 1942 року жителі, які мали лампові радіоприймачі, повинні були їх здати до гебітскомісаріату. Наприкінці липня населення дізналося про обов'язковість здачі для німецького війська всіх «курей та півнів, народжених у 1940 році, та молодих півнів».

Починаючи з травня місяця населення в обов'язковому порядку

повинне було здавати «всі хутряні шкури (собачі, заячі, кошачі, кролячі) військовим властям» (зима 1941-1942 років таки добре налякала загарбників, бо з кінця травня з'явився новий податок – населення повинне було здавати по 1 кг вовни від вівці, а громадські двори – всю, без винятку, вовну).

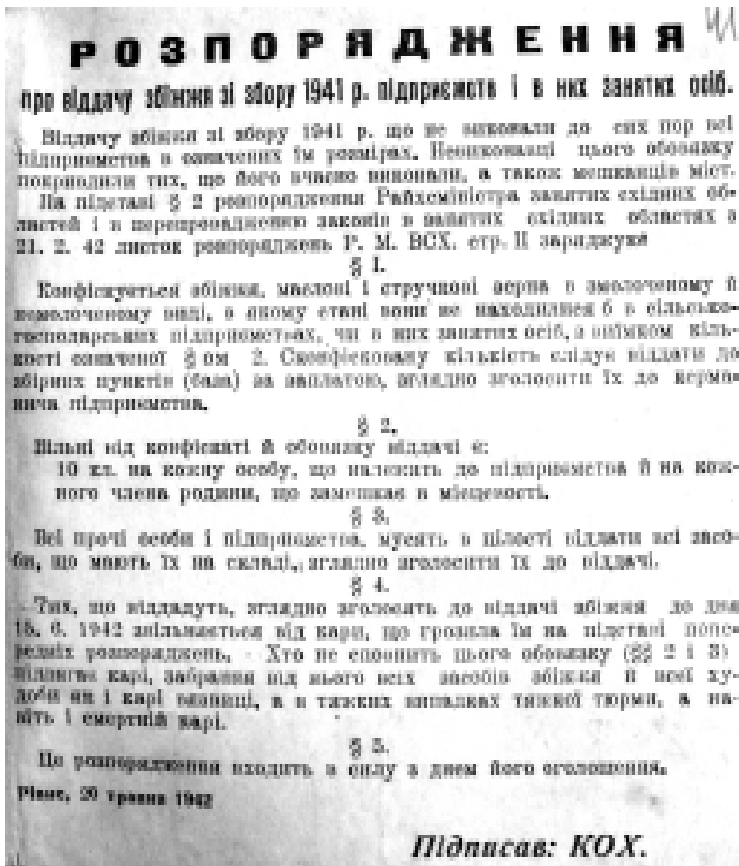

Розпорядження Олександрівської земельної управи про план здачі жителями с.Китайгород яєць з приватних господарств. Лютий 1943р. Олександрівка. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

З середини серпня 1942 року заготконтори сільських споживчих товариств повинні були розпочати збір коробочок маку. Суворо обліковувався та підлягав здачі також кольоровий метал.

З кожним наступним місяцем війни об'єми поставок м'яса від жителів та громадських дворів зростали. М'ясо перероблялося в «Шляхтерайкомпанії» - німецькій організації, яка займала приміщення та територію Олександрівської заготконтори та виготовляла ковбаси та копченості для потреб німецької армії - згадує І. Тарло, який впродовж

тривалого часу тут працював. В цій компанії працювали від відділу праці олександрівська молодь, яка мала змогу, через недбалість німецьких спеціалістів «шляхтерайкомпанії», суттєво поліпшити раціон харчування своїх сімей та мати дещо й на продаж (вільно виносилися за межі компанії тельбухи, ноги, ратиці, голови з худоби, жир). Ця організація та Олександрівська заготконтора займалася також копінням риби - згадувала жителька смт Олександрівка Т.Біла, яка впродовж 1942-1943 років там працювала.

Розпорядження окупаційної влади про вивезення врожаю 1941 року на потреби загарбників. 1942 рік. З фондів Державного архіву Кіровоградської області..

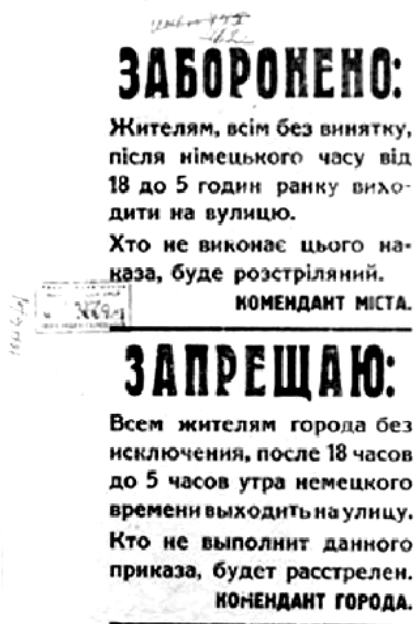
На кінець липня 1942 року населення повинне було сплатити податок на будівлі. З вересня 1942 року розпочалася заготівля дров для установ Олександрівського гебіту та м. Кіровограда. З цією метою доросле населення залучалося для робіт в лісі, а власники підвід - для перевезення дров, зокрема з с.Федвар (Підлісне). У вересні 1942 року всі власники пасік (громадські двори) повинні були здавати для потреб німецької армії віск – по 400 гр. з кожного вулика. З жовтня місяця цього року встановлювалася комендантська година – заборонялося з'являтися у вечірній та нічний час на вулицях без спеціального дозволу. Заборонялося також у денний час ходити більше, а ніж трьом особам поруч, заборонялися «масові гульбища».

З 1 по 31 жовтня 1942 року оголошувався місячник по здачі «грив та хвостів коней, хвостів ВРХ» заготконторам Райспоживспілки.

Окупаційна влада регламентувала також і форму повсякденного одягу для чоловічого населення району. Так, 27 липня 1942 року всі сільуправи отримали роз'яснення – віднині населенню заборонялося носити форму

радянської армії, а якщо й носити, то «не комплексно», тобто, окремо штани або гімнастерку. Поручників цього розпорядження автоматично зараховували до втікачів – військовополонених або партизанів.

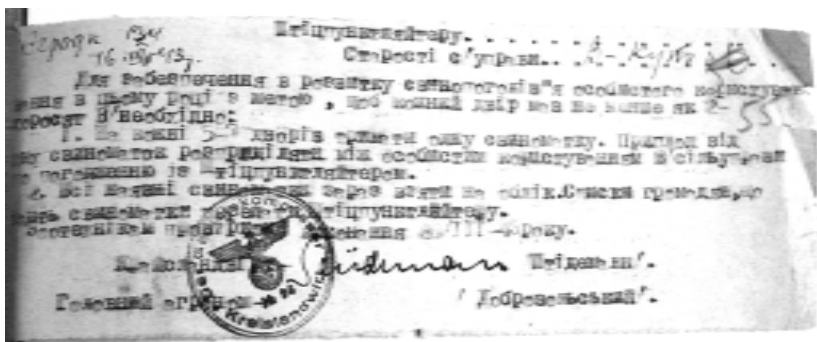
Прискіплива увага зверталася з початку 1943 року на всіх військовополонених, які «прижилися» по селах – всі вони підлягали обов'язковій реєстрації та залученню до праці. Проте, увесь період окупації працюватиме і житиме в Олександрівці колишній військовополонений І.Тарло, приживується в с.Поселянівка «оточенці» грузин Чхаїдзе, росіяни Абрикосов та Ісаєв, єврей Зісман (на початку 90-х років, перед виїздом до США на постійне місце проживання, приїде до Поселянівки з Чернівців Зісман, щоб востаннє провідати дочку, батьком якої став

Фрагмент наказу про комендантську годину. З колекції Наук.-довідк. бібл. центр. держ. арх. України.

в роки окупації), в Трилісах всю окупацію перебудуть башкир Іван Кібірев, узбек Баїт, росіянин Іван (прізвище з роками загубилося), «своїм» стане в с.Івангород Василь Белікін з Самарканда. І було їх, «оточенців», сотні і на всіх вистачатиме і хліба, і гостинності.

Посилювався контроль з березня 1943 року і за всіма цивільними громадянами, які з'являлися у селах – таких потрібно було виявляти та реєструвати. 12 березня 1943 року всі села Олександрівської округи отримали плани щодо здачі куриних яєць. Для с.Китайгород план передбачав здачу 68380 яєць (населення села ледве сягало 700 жителів). З 30 березня 1943 року заборонялося будівництво житлових приміщень в Кам'янці, Чигирині, на території Олександрівського району. В той же час дозволялося будівництво в самому містечку Олександрівка та на всій території Єлизаветградківського району. З квітня 1943 року всі старости сільуправ отримали суворе розпорядження про сповіщення будь-яким чином про «пересування банд» (партизанів) – до цих заходів окупантів змусив «степовий рейд» партизанів Наумова. Гостра потреба у м'ясі примусила окупантів заборонити з квітня цього року забій всієї худоби та свиней під загрозою тяжкого покарання, оскільки самовільний забій вважався «тяжким злочином».

Розпорядження Єлизаветградківської земельної управи про збільшення поголів'я свиней в районі. Березень 1943 року. с.Єлизаветградківка. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

З 10 квітня вказувалося на обов'язкову здачу сільськогосподарської продукції як податку не тільки «простими» громадянами, а й всіма «щущманами», які вважалися до цього часу привілейованими в селах особами. Весна 1943 року показала дійсний стан переважно ґрунтових доріг та вулиць, тож населення залучалося до ремонту всіх без винятку доріг. З цією метою, наприклад, насипалася жорства на дорогу, що

сполучала Поселянівку з Голоківкою, розширювалося полотно дороги від Олександрівки до ст. Фундукліївка. Цими роботами займалися виключно місцеві жителі під охороною німецьких солдат - *згадував І.Гончар*. Будувалася також кам'яна дорога від Кіровограда до Кривого Рогу та Дніпропетровська. Поряд з полоненими до цієї роботи – вивезення каменю з кар'єру, залучалися за рознарядкою гебітскомісаріату молодь району з підводами. З травня 1943 року села отримали вже вкотре нові плани на обов'язкову здачу м'яса. Для села Китайгород цей план становив 150 кг. В березні 1943 року всі власники будинків зобов'язані були під загрозою великої кари вивішувати на видному місці (на будівлях, або на дверях, парканах, тощо) списки всіх проживаючих в цьому будинку. За цим суворо слідкувала жандармерія, аби не допустити вільного пересування сторонніх та підозрілих громадян. З літа 1943 року вказувалося на обов'язковість фарбувати всі новозбудовані будинки у сірий, або зелений кольори. Весною 1943 року гебітскомісаріат оголосив про поголовне виселення зі своїх домівок з вул. Поліньковського (тепер Коцюбинського) всіх їх мешканців, оскільки всі ці будинки підлягали заселенню німцями. Розгублені олександрівці, взявши надбане добро, вимушені були перебиратися до родичів та знайомих - *згадують О.Жигadlo, М.Снісар*.

Гр. Кононенку Наталі Григорівні
Що розпорядити Старамих речей
у прораху в Володимирівці, Вона найкраще
Оселивши свого кватирку до 17/10 1943
до військової заповіді
17/10 1943 Старамих речей

Наказ Олександрівської районної управи І.Г.Кононенку про виселення з квартири. Серпень 1943 року. Олександрівка. З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Впродовж 1943 року населення неодноразово попереджувалося про заборону надавати «бандитам» (партизанам) всіляку допомогу, що розцінювалося як «співпраця з бандитами» (партизанамі).

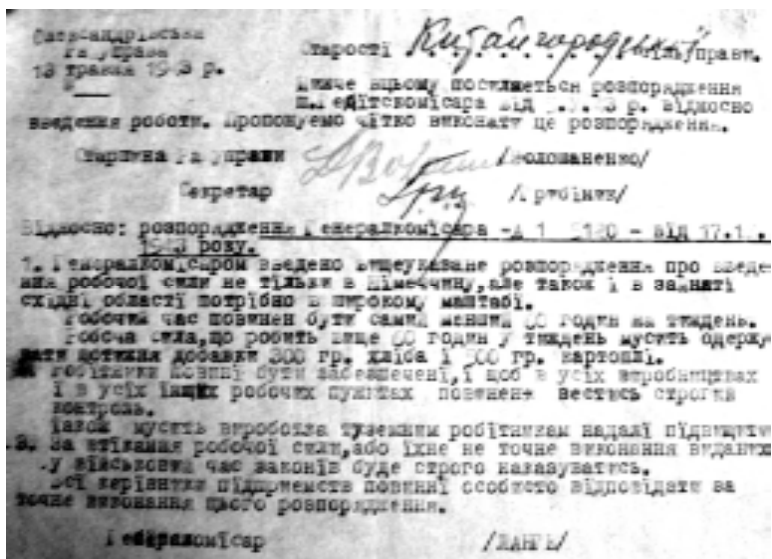
Весною 1943 року населення залучалося до посіву ярих, восени провели посів озимих культур.

Впродовж всього періоду окупації доросле населення повинне було працювати. З цією метою встановлювалися тривалість робочого часу, яка сягала 60 годин «і вище» на тиждень та норми виробітку, які повинні були зростати. По всіх підприємствах був встановлений восьмигодинний робочий день, а в суботу – на дві години коротший. Робота починалася о сьомій годині ранку і тривала до чотирьох годин дня за офіційним Берлінським часом. Всі громадяни віком від 18 до 50 років були зобов'язані зареєструватися у відділах праці районних управ (на біржі праці), одержати робочу картку і щодня відмічатися в конторі до одержання постійної роботи. За ухилення від реєстрації та роботи жорстко карали. Учні шкіл віком від 14 років залучали до збору врожаю. Для тих, хто ухилився від фізичної праці, встановлювалися суворі заходи покарання включно з відправленням до «трудових таборів». Головним мірилом праці були продуктові пайки – для робітників та службовців, та «трудодні» для селян.

«Посвідка про звільнення від обов'язку праці», видана жительці Олександрівки Костенюк Явдосі. 26.06. 1943 р. Олександрівка.

Важливо пам'ятати і про те, що після вторгнення нацистів на територію нашої області та району всі ріки, озера, ліси і поля „з їхніми індустріальними підприємствами, живим і мертвим реманентом” були проголошені „власністю німецької держави”. Рибальством займалися

лише спеціальні товариства, яким конторою „Заготскот” був встановлений план заготівлі риби. Полувати дозволялося лише німецьким військовим, а населенню дозволялося «користуватися в лісі лише відкритими громадськими шляхами». Збір у лісі дичок груш, яблук, терену, ягід, грибів, випас худоби, косіння трави для корінного населення було платним.

*Розпорядження щодо ведення робіт. 13.05. 1943 р. Олександрівка.
З фондів Державного архіву Кіровоградської області.*

З грудня 1943 по січень 1944 року, коли села Олександрівського району опинилися у прифронтовій та фронтовій зонах, розпочалося пекло – у села вступили голодні, злі, налякані та підозріливі вояки бойових частин ворожої армії. Саме тоді багато жителів району, зокрема тих сіл, які окупантами були вибрані під оборону (Вищі Верещаки, Любомирка, Єлизаветградка, Підлісне, Плішки, Івангород, Красносілка, Ставидла та ін.) позбулися жител, домашньої птиці, великої рогатої худоби, свиней, одягу, домашнього начиння – все це грабувалося, винищувалося, вирізалося, палилося, вивозилося, руйнувалося (на початку січня 1944 року двох вгодованих свиней німці відберуть в олександрівця *Снісаря Степана Савовича*, а тільну корову – не зачеплять). Однак, це все були відносні цінності. Головна цінність – людське життя, стало в дні і тижні боїв за села для багатьох наших земляків теж відносною цінністю. І гинули

вони – дорослі і діти поряд з сотнями червоноармійців, проклинаючи і війну, і тих, хто її спричинив. Настрої населення щодо війни та її причин узагальнив олександрівський вчитель Трохим Денисович Чалий: «Вони – і Сталін, і Гітлер варті того (бути повішеними на сосні). Тільки краще було б, якби вони самі між собою, один з одним силою помірялися, а не гнали мільйони людей на бойню!» - *згадував розмову з вчителем Ілля Тарло (Ілля Тарло. Я – везучий. Сповідь учасника війни. Сімферополь. 1995. стр.41.)* Незаперечно, що в роки окупації населенню Олександрівського району відводилася роль робочої сили та джерела поповнення продовольчих ресурсів завойовників. Тому хліб, м'ясо, молоко, яйця, цукор, мед, олія та ін. повинні були безперервно постачатися як у німецьку діючу армію, так і жителям Рейху.

Але майже всі, хто залишив спогади про роки окупації, стверджують, що продуктів харчування вистачало і для поневоленого народу, що сільське і містечкове населення, виконавши плани поставок, чомусь не відчувало гострої нестачі хліба, молока, городини, а ще й обмінювало чи продавало його жителям міст. Ділилося ними з партизанами, які з середини 1943 року з'явилися в навколишніх лісах. В свою чергу, окупаційна влада не вдавалася до таких методів, як вилучення всіх без винятку продуктів харчування, як це робила радянська більшовицька влада в 30-х роках та зразу ж після війни. Всі ті, хто пережив роки окупації, стверджують в один голос – голоду в роки окупації на території Олександрівського та сусідніх районів не було, а, навпаки, вперше за всі довоєнні роки та на кілька років наперед сільське населення наїлося.

Уважно переглянувши всі доступні нам архівні матеріали, які регламентували життя поневоленого народу, щось так і не знайшли, бодай одного, подібного, наприклад, до славнозвісного закону СРСР, що увійшов в історію під назвою «Закон про п'ять колосків», який поламав долі сотням і сотням тисяч українців.

Вже коли знову утвердилася радянська влада, коли відновили роботу сільради, отримали вони завдання: скласти списки тих жителів села, які виїхали слідом за окупантами. Списки склали та передали їх до райвиконкомів. Згодом надійшла нова команда: скласти списки сімей (матерів, дружин, дітей), які проживають на території сільських рад та чиї чоловіки, або сини, не повернулися з-за кордону. Скрупульозні секретарі сільських рад перелічували покинутих матерів, залишених напризволяще дружин та дітей. Навіщо потрібні були ці списки? Кому знадобилися імена десятків дітей - напівсиріт, які й так мали зневажливі прізвиська «поліцаї»? (Ці списки зберігаються нині в Олександрівському районному краєзнавчому музеї).

Весною 1944 року, вже після звільнення, з'явилися в селах району фінагенти та районні уповноважені по заготівлях і понесли до кожної віцілілої української хати «зобов'язання» на позики та податки. Тож сплачували вже незабаром сільськогосподарський податок за посажену картоплю, за посіяне зерно, за городину, за сади і ягідники, за сіножаті, за корови, вівці та кози, за свині, здавали державі м'ясо «в живій» вазі (колгоспники мали «пільгу» - надбавку в 10%), здавали молоко, сир, яйця, шкіряну сировину (дрібних шкір розміром не менше 35 кв. дециметрів), «свиних» шкір (вагою від 4 кг і вище), вовну овечу (козячу). Сплачували страхові платежі за «обов'язкове окладне страхування майна та тварин». Надриваючись, сплачували, виконували, підписувалися, бо за невиконання «зобов'язань» в зазначені строки, і про це добре знали, несли «сувору, передбачену законом, відповідальність». А потім зовсім не стало у селах фруктових дерев – таємно, серед ночі спилювали їх, аби хоч на дещицю зменшити розмір отого «зобов'язання». Вже незабаром, 1946-1947 роках виникне голод. Тому масово, ледь не всі, пішли до колгоспів і діти, багато з них – сироти, аби допомогти матерям, часто вдовам, виконувати податки та заробити і собі «трудоднів» та «приписати» їх своїм матерям, щоб отримати хоч який харч. Так і працювали до 1959 року – за одні тільки трудодні, без вихідних, без паспортів, без пенсій для пристарілих батьків, без допомоги за втрату «годувальців», бо ті масово пропадали на війні «безвісти».

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

Обов'язкова постанова про здачу молока до Обласного Комісаріату Кіровограда

§ 1. Всі власники корів повинні щодня здавати добуте молоко до молочарень та молоко збірних пунктів у чистому не сфальсифікованому виді.

§ 2. Кількість здаваного молока установлюється обласним сільськогосподарським комендантом та оголошується в українському часописі м. Кіровограда.

§ 3. Кількість молока, що добуте понад обов'язкові до здачі норми, треба теж здавати, задовольнивши власні потреби (...).

§ 5. Корови, що по вині власника не дають нормального удою, Обласний Комісаріат забирає та поміщає в інше місце (...).

Обласний Комісар.

Кіровоград, 13 січня 1942

Газета « Українські вісті». – 1942 - 21.01.

Об'ява

Спостерігалось, що в деяких частинах зайнятої нами області російські літаки скидали листівки та часописи. Населення так міста, як і села зобов'язується ці листівки знаходити, негайно здавати Обласному або Міському Комісару. Хто цього не зробить, хто такі листівки кому-небудь передаватиме або зміст розповсюджуватиме, той каратиметься смертю.

Міський Комісар

Кіровоград, 26 січня 1942 року

Газета « Українські вісті». – 1942 - 4.02.

Тимчасове розпорядження про податки за собак по Генеральній області. Миколаїв.

На підставі §16 “Тимчасового розпорядження про податки та грошові повинності на терені Рейскомісара України” цим оголошується:

§ 1

Власники собак повинні платити налог.

§ 2

Налог дорівнюється – за одну собаку – 300 крб. на рік, за другу та кожну слідуєчу собаку по 400 крб. на рік.

За експлуатаційність собак поведарей сліпих, собак при чередах, сторожових собак для лісничих обласні та міські комісари можуть звільнити від податку.

§ 3

У власників собак, що несвоєчасно сплачуватимуть податки, собак буде реквізовано та знищено.

§ 4

Ця постанова набирає сили з дня її оголошення.

Підписав Оппарман
Генеральний комісар

Оголошено. Кіровоград. 25 лютого 1942 року.

Газета «Українські вісті». – 1942 - 28.02.

Обов'язкова постанова про використання засобів транспорту по Кіровоградській області

§ 1

Їздові всіх засобів транспорту, що не належать Німцям або Союзним державам, повинні мати при собі їздові посвідчення

§2

У посвідчені повинні бути такі відомості:

- а) Прізвище їздового,
- б) Місце відправлення та день виїзду,
- в) Вид засобу транспорту,
- г) Мета поїздки,
- д) Місце, куди їде, та назва вантажу,
- е) Примітка про те, що посвідчення по закінченні подорожі не дійсне й належить поверненню тому, хто його видав.

§ 3

Для поїздок у межах району посвідчення видає голова колгоспу, а для поїздок поза межами району – завідуючий облземвідділом.

§4

За порушення цієї постанови, винні будуть покарані, а засіб транспорту разом з вантажем можуть бути забрані.

§5

Ця постанова набирає сили з дня її оголошення.

Обласний Комісар
Кіровоград, 20 лютого 1942 р.

Газета «Українські вісті». 1942 - 4.03.

Розпорядження

Всі підприємства, цивільні власники коней та підвід повинні всіх коней, всі підводи виставити в суботу 3-го жовтня 1942 року о 15 годині на плацу Кірова для транспорту палива для населення з Федваря до м.Кіровограда. Охорона буде від поліції.

Здача дров провадитиметься на дров'яному складі Міської Управи "Треугольник".

30 вересня 1942 року.

Кіровоград, 30 вересня 1942 року
Обласний комісар
Газета «Українські вісті». 1942 - 3.10.

Об'ява

Починаючи з 15 жовтня 1942 року забороняється цивільному населенню ходити вулицями(без пропусків) від 21 до 6 год.

Кіровоград. 10 жовтня 1942 р.
Гербітскомісар
Газета «Українські вісті». 1942 - 17.10.

Об'ява

На підставі розпорядження Р.К.У. Рівне.

29.7.42 р. – всю птицю, що придатна для забою, треба здавати до Птахокомбінату.

Здачі підлягають всі кури та півні розплоду 1940 року та старше, та молоді півні (...)

Кіровоград, 12/X – 42 р.
Гербітскомісар
Газета «Українські вісті». 1942- 17.10.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

Старості сільуправи _____

Єградківська
Райуправа
1.X.41 р.
№4/04

3 жовтня в 12 годин дня відбудеться нарада старшин та секретарів сільуправ по питанню всіх видів заготовок. На нараду прибути рівно в указаний термін без підвід.

Староста Райуправи (підпис) (нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 10

Старості села _____

Єградківська
Райуправа
1.X.41 р.

Райуправа пропонує Вам зробити по своїй сільуправі об'яву мешканцям, які мають велосипеди, щоб вони їх зарієстрували в Райфінвідділі до 20/10-41 року (приміщення бувшого райвиконкому).

Староста Райуправи (підпис)
Зав фінвідділом (підпис)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 13

2.II.42 р.
№ 300

Старостам с/управ
Вдруге

Райуправою було дано розпорядження про установку указників шляхів на перехрестях та в селах терміном до 20/I-42 р., але деякі с/управи до цього часу цю роботу не виконали, наприклад Федвар, Буквар, Мотронівка та ряд інш....

Надалі попереджую: всі постанови Райуправи виконувати в

указаний термін. На 10/II. 42 р. подати відомості про виконання указників шляхів.

Голова Райуправи (Гончаренко)
Секретар (підпис) (Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк.37

6.II.42 р.
№317

Всім старостам с/управ

В зв'язку з великими снігопадами Райуправа пропонує організувати негайно все населення (отряди) на очистку снігу по центральних дорогах для нормального пересування підвід та автомашин і надалі слідити за шляхами. Не виконання цього розпорядження старшини будуть притягнуті до відповідальності.

(з наказу Повітового Комісара)

Голова Райуправи (підпис) (Гончаренко)
Секретар (підпис) (Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк.39

Єградківська Старшині _____ с/управи
Райуправа
25.X.41 р.

За телефонним розпорядженням райполіції об'явіть населенню Вашої с/управи аби вони одержали свої паспорти в Єградківській райполіції.

За невиконання – штраф з голів с/управ 500 крб., а люди, що неодержать паспортів – 50 крб.

Староста (підпис) Яковльов

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк.34

ПРИКАЗ

німецької комендатури, Районної Управи та начальника поліції
6.1.1942 р.

По кожна 100 чол. населення по р-ну і с/управи треба
представити на 9 число ц. м-ця до райполіції с.Єградківки

1. Валянки – 22 пар.
2. Кожух – 11 шт.
3. Полушубок – 11 шт.
4. Безрукавка ватяна – 11 шт.
5. Шапка – 11 шт.
6. Фуфайка - 22 шт.
7. Штани ватяні – 22 шт.
8. Шарфи – 55 шт.
9. Рукавиця – 22 пар.
10. Одіяла – 22 шт.

Всі ці речі взяти в першу чергу в..., комуністів, партизан, активістів
бувших і неблагонадійних громадян.

Відповідальність за це виконання покласти на голову с/управи
та начальника поліції.

Голова Райуправи
Нач поліції

(підпис)
(підпис)

Гончаренко
Романович

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 27

Районна Управа
Єлізаветградківка
15.4.42 р.

До всіх старост с/управ

Всім старостам с/управ на вимоги військових частин і установ
на будівельні матеріали та інструменти, а також і виділення для них
квартир необхідно надавати при цьому всіляку допомогу.

Коли від військових установ надійдуть великі вимоги, то в такому
разі треба негайно донести Олександрівському Гебітскомісаріату
та Районній Управі.

(Підстава: розпорядження Гебітскомісара від 26/№-42 р.)

Голова Райуправи (підпис)
Секретар (підпис)

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 70

28.IV.42 р.

Старшинам с/управ та поліції

Радянські льотчики в нічний час орієнтуються лише по незамаскованих містах та селах і скидають бомби на ці міста та села, а також парашутистів. Тому треба оголосити населенню про додержання повної світомаскировки в нічний час. У той час коли світові точки (наружні лампи) неможливо замаскувати, то треба пофарбувати їх в синій або чорний колір.

(Підстава: розпорядження Гебітскомісара від 24.4.42 р.)

Голова Райуправи

(Гончаренко)

Секретар (підпис)

(Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 84

ТЕЛЕФОНОГРАМА

За розпорядженням Німецької Жандармерії від 24.8.43 р. всі новозбудовані будинки, як державні, так і цивільні робити помазку знаружі під зелений або сірий колір.

Це сповістіть населенню для неухильного виконання.

Голова Райуправи

(Гончаренко)

ДАКО, ф.2697, оп.1, арх. №2, арк. 247

Районна Управа

Єлізаветградківка

До всіх старост с/управ

Голові РСС та голови ССТ – відносно збору бутилок для бойових військових частин .

По селах району провести негайно збір бутилок, як то: лимонадні, горілчані, винні та інші. До 20 березня всі бутылки направити в Гебітскомісаріат – Олександрівка і одночасно сповістити

Райуправу, скільки бутілок зібрано з тим, щоб Райуправа в свою чергу змогла 20/3-42 р. сповістити Гебітскомісаріат.

Голова Райуправи	(Гончаренко)
Секретар	(підпис) (Галько)
ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк.58	

Олександрівська
Райуправа
19 січня 1943 р
№ _____

Старості _____
сіль управи

Власникам собак, що до цього часу не сплатили належного податку / по 150 крб./ нараховуйте пеню за кожний прострочений день, починаючи з 15 жовтня 1942 року, та разом з належною сумою податку стягніть негайно та внесіть до каси Райуправи не пізніше 25.1.43 року.

Старшина Райуправи	(Волошаненко)
Інспектор	(підпис) (Іваненко)
ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 4	

Олександрівська
Райуправа
5 березня 1943 р
№ _____

До старости _____ сільуправи

Олександрівська Райуправа зобов'язує Вас терміново виявити незареєстрованих людей різної нації, що живуть у Вашому селі.

Староста мусить зобов'язати під розписку десятихатників та сотенних прослідкувати за цим. Вразі буде виявлено не приписаних людей, то староста буде притягнутий до відповідальності згідно військового часу.

Старшина Райуправи	(підпис)	(Волошаненко)
Секретар	(підпис)	(Грибінник)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 17

Олександрівська

Райуправа

5 березня 1943 р

До старости _____ сільуправи

№__

При цьому надсилаємо Вам копію розпорядження п.Гебітс-комісара м.Олександрівки від 3.III. 43 р. відносно військово-полонених зобов'язуємо Вас виконати дане розпорядження і надіслати вимагаючі списки до Райуправи до 15 березня 1943 року.

Старшина Райуправи

(підпис)

(Волошаненко)

Секретар

(підпис)

(Грибіник)

З одержанням цього прошу перевести через старост сільуправ облік військовополонених, які мешкають на території кожної сільуправи.

Термін надсилки списків до Гебітскомісара – 10 березня 1943 року. В списки треба заносити тих полонених, які працюють в колгоспах, радгоспах та окремих господарствах і не являються уродженцями цього села чи району.

Списки складіть в такому зразку:

1. Ім'я та прізвище.
2. Рік народження.
3. Місце народження.
4. Де працює.
5. Примітка.

Заступник Гебітскомісара (підпис)

Фішер

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 18

Олександрівська

Райуправа

5 березня 1943 р

Д.терміново

№ _____

До старости Китайгородської сільуправи

При цьому надсилаємо Вам копію розпорядження п.Гебітскомісара м.Олександрівки від 3.III. 1943 року відносно розташування німецьких військових частин по селах району. Зобов'язуємо Вас негайно сповіщати Райуправу по телефону про прибуття і вибуття військових частин. За виконання розпорядження староста несе повну відповідальність.

Старшина Райуправи (підпис) (Волошаненко)

Секретар (підпис) (Грибіник)

Маючи на увазі потребу в даних про місце розташування військових частин по селах Гебіту пропоную негайно Вам повідомляти мене по телефону, в яких саме селах розміщені війська, а також про прибуття чи вибуття з села.

Гебітскомісар

Ланге

Резолюція: (до цього часу таких немає. 8.III. 43 р.) (підпис)
Піддубний

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 20

Обов'язкове розпорядження

Старості Китайгородської сільуправи

На підставі розпорядження Генерал комісара м.Миколаїва, Вашому селу встановлюється план здачі яєць з приватних господарств на 1943 рік в кількості 68380 штук.

Вищезазначена кількість до здачі розподіляється по кварталам:

I кварт. – 20% III кварт. – 20 %

II кварт. – 50 % IV кварт. – 10 %

При доведені планів здачі виходите з норм здачі з кожного сільського господаря 260 штук доводити план здачі приватним господарствам необхідно в розрізі громадських господарств.

За виконання цього розпорядження відповідає особисто
староста сільуправи.

Печатка. Крайсландвірт (підпис) Швізов
12.III.43 р.

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 26

Олександрівська
Райуправа
22 березня 1943 р
До старости Китайгородської сільуправи
№ ____

Надсилаємо розпорядження пана Гебітскомісара
м.Олександрівки від 17.III.43 р. відносно запобігання діяльності
бандитів - наказуємо широко оголосити про цей наказ всьому
населенню В/села під розписку і щоденно його виконувати.

Старшина Райуправи (підпис) (Волошаненко)
Секретар (підпис) (Грибіник)

Для запобігання діяльності бандитів збоку військового відомства
надіслати слідуючи розпорядження і які повинні бути виконані.

1. В кожному будинку населеного пункту повинна бути вивісена
табличка, на якій необхідно вказати всі особи, що мешкають в цьому
будинку. Цей список осіб повинен відповідати списку осіб, які
знаходяться у Бургомістра (староста села, містечка, города).

2. Про всіх осіб, прибуваючих з других місцевостей, тобто,
немаючи постійного місця проживання: села, містечка, города,
необхідно сповіщати в управління Німецької Жандармерії, Охорони
Порядку і т.д. Кожний мешканець відповідного населеного пункту
притягається до суворої відповідальності якщо він не виконає цього
розпорядження про прибуття посторонньої особи.

3. Право ходіння українському населенню після 18-ти годин
заборонено.

Гебітскомісар (Ланге)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 33

Олександрівська

Райуправа

30 березня 1943 р

До старости

сільуправи

№ ____

З одержанням цього розпорядження, мною забороняється без дозволу Гебітскомісаріату будівництво приватних будівель.

Для районів: Чигирин і Кам'янки мною забороняється негайно абсолютне будівництво. Таж заборона розповсюджується на район Олександрівський за виключенням самого містечка Олександрівки.

Побудова будинків в Єградківському районі буде всемірно мною заохочуватися по мірі, установлений разом з старшиною вказівками, якщо прохання на будівлі буде затверджене Гебітскомісаріатом.

Гебітскомісар

(Ланге)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 35

Олександрівська

Райуправа

1 квітня 1943 р

До старости Китайгородської сільуправи

Вам необхідно дати характеристику кожного старости пожежної дружини гром. двору: хто саме той чи інший староста є, скільки проживає в даному селі, чи вчаствовав в парторганізаціях.

Все це надіслати в Райуправу не пізніше як до 5-го квітня 1943 року.

Райпожінспектор

(підпис)

Кислий

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 36

Олександрівська

Райуправа

6 квітня 1943 р

До старости Китайгородської сільуправи

При цьому надсилаємо розпорядження пана Гебітскомісара від І.ІV.43 року відносно: вивішування відозв і розпоряджень на видних місцях по селах і широко ознайомлювати населення.

Пропонуємо виконувати дане розпорядження і особисто старості сільуправи слідкувати за виконанням.

Старшина Райуправи
Секретар

(підпис)
(підпис)

(Волошаненко)
(Грибіник)

При проїзді через район Гебітскомісаром помічено, що відозви і розпорядження, які надходять для ознайомлення Укр. Населення не вивішується на видних місцях. По розпорядженню п.Гебітскомісара звернути увагу на це явище всіх старост сільуправ і слідкувати за тим, щоб з відозвами і розпорядженнями, які надходять з Гебітскомісаріату, населення було ознайомлене.

Радник Гебітскомісара

Біппус

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 39

Старостам сільуправ

Районні старшини, сільські старости, служба порядку та всі інші Українські установи зобов'язані в порядку нагляду та спостереження сповіщати про вступлення чи пересування банд. Оповіщати необхідно про їх кількість, озброєння, розташування та напрям в якому проходять.

Якщо сповіщення з телефоном неможливе, то слід сповіщати через послання, при особливо важливому випадкові слід сповіщати найкоротшим способом пересування.

Посланець повинен обійти ту місцевість, яка зайнята бандою.

Я наказую Районним старшинам широко оповістити старост сільських управ, службу порядку та всі інші Укр. установи, аби вони суворо дотримувалися даного розпорядження.

Гебітскомісар

Ланге

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 40

Олександрівська

Райуправа

5 квітня 1943 р

До старости Китайгородської сільуправи

При цьому надсилаємо розпорядження pana Гебітскомісара від 5.IV.43 р. відносно заборони забою худоби та свиней. Пропонуємо широко оголосити населення В/села і вивісити дане розпорядження на видних при людських місцях і охороняйте їх, щоб довго висіли.

Старшина Райуправи

(підпис)

(Волошаненко)

Секретар

(підпис)

(Грибінник)

З одержанням цього негайно поставити до відому населення В/району про те, що в майбутньому за забій худоби та свиней без дозволу, буде каратися смертною карою. Заборонений забій худоби та свиней буде розглядатися, як особливо тяжке злочинство так як воно тяжко загрожує прохарчуванню фронту та українського населення.

Гебітскомісар

Ланге

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 42

Заготівельна контора

Олександрівської

Райспоживспілки

10.IV.43 р.

Голові правління Китайгородського ССТ

При цьому надсилаємо для Вашого ССТ план обов'язкової здачі яйця на 1943 рік в кількості 68380 шт. (...) та недовиконання за 1942 рік 14831 шт.

Урахуйте, що недовиконання за 1942 рік повинно бути виконане на протязі квітня місяця поряд із завданням 1943 року.

Директор з/контори

(підпис)

Костенко

Референт

(підпис)

Шпичак

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 45

РОЗПОРЯДЖЕННЯ

Мною знову встановлено, що деякі особи мають поняття про те, що шуцмани (охоронники) звільнені від здачі і держпоставку сільськогосподарських продуктів, як то: молока, м'яса, яєць та інш.

Таке поняття не відповідає дійсності і побудоване на неправильному повідомленні, яке було опубліковане в минулому році.

Через це я ще раз підкреслюю, що шуцмани (охоронники) зобов'язані так же як і решта цивільного населення, здавати сільськогосподарські продукти, як це сказано вище.

Про це належить поставити до відома всіх бургомістрів, сільських старост та шуцманів (охоронників).

9.IV.43 року. Гебітскомісар Ланге
ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 47

Референти штіцпунктів
Староста сільуправи
Старшині гром.двору

Розпорядження

В зв'язку з тим, що заготівля державних поставок яйця, молока та інших видів проходить дуже погано по селах Олександрівського району, згідно розпорядження Крайсландвірта, примінити слідуючи міри покарання для тих сіл та господарств, які не виконують державних поставок:

1. За невиконання яйце поставок накладається грошові штрафи.
2. Вивласнюватимуться корови і передаватимуться гром.дворам.
3. Не видавайте пайків тим, хто нездає поставки м'яса та молока.

Звісно, виконання державних поставок на селах покладається на старост сільуправ. В допомогу старостам сільуправ виділити по кожному гром.дворі одного уповноваженого по заготівлях.

Крайсландвірт
Головний агроном

(підпис)
(підпис)

Швізов
Семененко

Печатка

2.IV.43.

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 50

Розпорядження

Після посівної кампанії належить при допомозі маючихся в розпорядженні сил негайно приступити до переведення всіх шляхів в належний вигляд причому, в порядку їх важливості, тобто шляхи, які найбільш важливі, полагодити в першу чергу. Становище вулиць по селам знаходиться в катастрофічному стані і це необхідно в найкоротший строк привести в належний вигляд.

Звертаю особливу увагу на район Єградківки і вимагаю, щоб стан шляхів значно покращав по відношенню до минулого року, в супротивному випадку притягну до відповідальності, як районного старшину так і сільських старост.

24.IV.43 року.

Гебітскомісар

Ланге

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 52

Старості сільуправи Китайгорода

Не пізніше 5-го травня 1943 року Ваше село повинне здати до Олександрівського заготскоту м'ясопоставки 150 кг. За точність виконання цього розпорядження до 5.IV.43 р. відповідає особисто староста сільуправи

Крайсландвірт

(підпис)

Швізов

Головний агроном (підпис)

Семененко

Печатка

30.IV.43 р.

ДАКО, фо. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 56

Олександрівська

Райуправа

19 травня 1943 р

Старості _____

Повідомляється до відому і керівництва, що згідно розпорядження Рейхскомісара України від 20.II.43 року, до шлюбу може

вступати юнак, лише якому є повних 18 років, а дівчина – 16 років (...).

По доручення Гебітскомісара

Біппус

ДАКО, фо. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 67

Китайгород, старості сільуправи

По розпорядженню Обер-лейтенанта жандармерії м.Олександрівка, Вам потрібно взяти на облік весь мідний метал, котрий єсть по Ваших діляницях.

Вдруге поставити вартування кругло-добове по всіх підприємствах та гром.дворах, де маються вишки або млини-вітряки, можна примінити для вартування від пожеж та протиповітряної оборони.

Коли немає вітряків або високих гір для наглядачів то потрібно кожному підприємстві та гром. дворам зробити вишки на видних високих містах, щоб було кругом видно місто чи село, що робиться дньом або ночью.

Старостам подружин вміняється в обов'язок перевіряти всі вартування.

Замічені всі неполадки оповіщати службу порядку.

Гебітсінспектор

(підпис)

Почінський

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 71

Єградківська

Райуправа

11.XI. 1941 р

Старості Цвітнянської сільуправи

В додаток до н/листа від 5.11. 41 р. №28 про реєстрацію населення Єградківського р-ну зобов'язуємо Вас об'явити громадянам Вашої с/управи про те, що хто не зареєструється до 10.12.41 р. буде вважатися партизанами.

Старшина Райуправи

(підпис)

Гончаренко

Секретар

(підпис)

Галько

ДАКО, фо. 2696, оп. №1, арх. №1, арк. 1

Єградівська
Райуправа
28. 1. 1942 р
№281

Всім старостам с/управ

В ніч з 26 на 27/1. – 42 р. злочинцями забито в с.Є-градівці двох охоронників порядку, за що розстріляно 10 чоловік як колективна міра покарання. Коли трапиться, що будуть забиті ще хто-небудь, чи хто з охоронників чи інших робітників райуправи чи то с/управи, то за кожного робітника буде розстріляно 20 чоловік, в першу чергу із підозрілих осіб, тобто партизанів, комуністів та активістів.

Про вище згадане широко оголосить серед населення Вашої с/управи, щоб уникнути цих випадків. В кожному селі необхідно визначити заложників та неблагодійних осіб Вашого села, які повинні дежурити по селу і за кожний злочинний випадок в першу чергу повинні відповідати згадані особи.

Всі бувші партизани, комуністи та активісти повинні бути повсякденно на роботі в колгоспі, також реєструються кожний день в с/управі.

Підстава: наказ німецького військового командування

Старшина Райуправи	(підпис)	Гончаренко
Секретар	(підпис)	Галько

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №1, арк. 2

6.II.42
№316

Всім ст. с/управ

Російські літаки скидали в багатьох випадках листівки та газети з відозвою до українського народу, в яких закликають до партизанської війни і саботажу.

По розпорядженню Повітового Комісара Райуправа пропонує: всі листівки і газети з відозвами повинні бути відібрані з допомогою поліції і доставлені негайно до Райуправи.

Про місце, день і годину, коли такі знайдені, повідомити Райуправу. Хто такі листівки і газети буде далі розповсюджувати – підлягає покаранню на смерть.

Старшина Райуправи
Секретар

(підпис)
(підпис)

Гончаренко
Галько

ДАКО, фо. 2696, оп. №1, арх. №1, арк. 3

ТЕЛЕФОНОГРАМА

В сільуправи

Негайно, сьогодні, 31.III - 42 р. передати по телефону в райуправу про кількість собак на яких виписано повідомлення на податок.

Старшина Райуправи

(підпис)

Гончаренко

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 6

Районна Управа
Єлізаветградківка
_____ 1942

ТЕЛЕФОНОГРАМА

Всім старостам сільуправ згідно розпорядження pana Рейхскомісара повідомляю, що особи, які являються німецького походження, звільняються від одноразового податку.

19.V.42 р.

Зав ФРВ

Проценко

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 8

Сільська управа
с.В.Верещаки
30 травня 1942 р.
№ _____

Справка

Видана Баглію Андрію Савовичу про те, що такий сплачує
одноразовий податок по с.В.Верещаках та його сімейство, а саме:
Баглій Хросина, Іван, Поліна.

Про що і свідчиться.

Староста села
Писар

(підпис)
(підпис)

Лушпай

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 10

Районна
управа
Єлізаветградківка
29.XI 1941

До старости
Цвітненської сільуправи

Райземуправління пропонує здати в м'ясопоставку голів скота
23 шт. Скот підлягає здачі молоко продуктивний, що дає за період
удою до 1100 літрів, старі воли, що не мають зубів. Скот вагою не
менше 320 кг.

Райземкомендант

(підпис)

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 30

Старості сільуправи Китайгорода

Згідно розпорядження Генерал комісара м.Миколаїва від
(нерозбірл.) 1943 року по Вашому селу встановлений план здачі
курей на 1943 рік 463 кг та водяної птиці 82 кг.

З одержанням цього доведіть зазначений план здачі птиці до всіх приватних господарств в розрізі громадських дворів.

Крайсландвірт
Головний агроном

(підпис)
(підпис)

Швізов
Семененко

Печатка
30.IV.43 р.

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 59

Єлізаветградківська
районна
земельна управа
12.VIII. 1942

Старшині гром.двору _____
уч.агроному _____

Організуйте заготовку коробочок маку (порожніх) по гром. дворах та членах гром.дворів. Заготовлені коробочки здати на заготівельний пункт сільського споживчого товариства.

Кер.Укр. С/Г. Вироб.Бюро р-ну (підпис) Добровольський
ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 106

м.Олександрівка 15/9-42
Районому старшині Є-градківки

Німецькі війська нищать ворога, відкидають його назад і переможно просуваються до Кавказу. Немає сумніву в тому, що ворог вже більше не повернеться на Україну. Але в той час, коли німецькі вояки і весь німецький народ щоденно несуть великі людські і матеріальні жертви для звільнення всієї Європи, український нарід має можливість в спокійному стані і без тривоги працювати на відбудові всього зруйнованого більшовиками. Тому то забота українського населення про забезпечення німецької армії продуктами харчування – являється почесним обов'язком і справедливою допомогою. Для виконання цього завдання знову потребують обкладання населення худобою. Я певен, з боку районних старшин,

а також старшин сілуправ будуть прикладені всі сили, аби кількість худоби, яка визначена Крайсландвіртом на райони, була б виконана повністю і в строк. Важливість цього міроприємства необхідно широко роз'яснити населенню (...).

При обкладанні худобою необхідно звертати особливу увагу в першу чергу на тих осіб, які не виконали плану молока здачі, а також на тих, що не бажають працювати або ж на тих, що не виконують покладені на них завдання. При персональному визначенні здатчиків худоби слід прийняти до уваги склад сім'ї, кількість дітей, маєткове становище і т. інш.

Заступник Гебітскомісара		(Гофман)
Секретар Районної управи	(підпис)	Галько
18.IX. 42 р.		

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 117

Стар. _____ управи
22.IX. 42

Всім гром. дворам, в яких маються пасіки, негайно приступити до здачі планового воску з 23.IX.42 р. по 400 гр. з кожного уліка.

Печатка	Крайсландвірт	(підпис)	Шмідт
	Зам.кер. Укр.С/Г. Вироб.		
	Бюро р-ну		Цисельський

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 118

РОЗПОРЯДЖЕННЯ п.Гебітскомісара від 5.V.43 р.

Відносно: розпорядження Генерал комісара А-1 5120 від 17.1V. 43 року.

1. Генерал комісаром введено вищезазначене розпорядження про введення робочої сили не тільки в Німеччину, але також і в зайняті Східні області потрібно в широкому масштабі.

Робочий час повинен бути самий менший 60 годин на тиждень.

Робоча сила, що робить вище 60 годин у тиждень, мусить одержувати щотижня добавки 300 грам хліба і 500 грам картоплі.

2. Робітники повинні бути забезпечені і щоб в усіх виробництвах і в усіх інших робочих пунктах повинен вестись строгий контроль. Також мусить вироботка туземним робітникам надалі підвищуватись.

3. За втікання робочої сили, або їхнє не точне виконання виданих у військовий час законів буде строго наказуватись. Всі керівники підприємств повинні особисто відповідати за точне виконання цього розпорядження.

Гебітскомісар

Ланге

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 61

м. Олександрівка 9/9-42 р.

Районному старшині с.Є-градківки.

З одержанням від Вас відомостей про кількість мешканців в населених пунктах району за станом на 31.7.-42 р. встановлено:
кількість населення по Олександрівському району – 41320 чолов.

Кам'янському -48173,

Є-градківському -35652,

Чигиринському – 74601 (...)

Радник Гебітскомісара

(Біппус)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 131

НАКАЗ № 5

по Єградківській районній українській службі порядку
10 жовтня 1942 р.

с. Єградківка

Старостам усіх сільуправ та унтер-офіцерам по постах.

Наказую:

1. Повідомити населення про те, що в нашому районі об'явлено світомаскировку.

2. На кожній вулиці кожного вечора розтавляти пости (чергових людей).

3. Гулянки всякі суворо заборонено.

(Ходити вечером лише до 9-ти год. Після 9-ти год. вечора громадян, які не виконують розпорядження, затримувати.

4. За невиконання цього наказу старости сільуправ та унтерофіцери будуть оштрафовані.

Нач. Рай-охорони
Секретар

ДАКО, ф. 2777, оп. 1, спр. 1, арк. 2

Районна управа
Єлізаветградківка
29/VII-42 р.

Старості ... с/управи

РФВ пропонує Вам надіслати відомості про нарахування, сплату таких податків:

1. Податок за 1941 р.
2. Податок з будівель.
3. Податок на собак та квитанції про сплату цих податків.

Відомості надіслати до 1/IX-42 р.

Т. в. о. зав. РФВ

(Філоферро)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 3, арк. 21

6/IV-43 р.

Старостам сільуправ

Відносно: збору сажі.

Дайте відповідне розпорядження населенню Вашої сільуправи про збір чистої сажі під час сажотрусу квартир та здачі такої через сільський кооператив Райспоживспілці, яка в кінці місяця повинна здавати Олександрівському Гебітскомісаріату(...).

Голова Райуправи
Секретар

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 3, арк. 41

Районна Управа
Єлізаветградківка
11.8.1943.

Старості ... с/управи

На підставі розпорядження Рейскомісара України від 25.7.43 р. пояснюємо, що з 1 квітня 1943 р. застосовується податок «районний збір», який іде на утримання українських управ району. Цим податком оподатковуються особи, які постійно мешкають на терені району віком від 16 років по 65 років включно, чоловіки і жінки за винятком фольксдойчів. Розмір податку встановлюється районним шефом. Сплата податку щоквартально, починаючи з 1 квітня 1943 р. (...).

Голова Райуправи (Гончаренко)
Ст. інспектор РФВ (Голуб)

ДАКО, ф 2697, оп. 1, спр. 3, арк. 48

Районна Управа
Єлізаветградківка
10/V-42 р.

Старостам с/управ та Райспоживспілці.

За розпорядженням Райхскомісара України всі хутрянні шкіри, що знаходяться в районі, а саме: собачі, заячі, кошачі, кролячі слід здавати військовим властям. Тому всі вищеназвані хутрові шкури вважаються реквізованими.

Про час та місце здачі буде надіслано подібне розпорядження. В одержанні цього сповістіть шкір заводи та збірні пункти хутра.

Голова Райуправи (Гончаренко)
Секретар (Галько)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 3, арк. 24

Районна Управа
Єлізаветградківка
23/V-42 р.

Старостам с/управ та головам ССТ

З одержанням цього Райуправа пропонує негайно провести збір

вовни, згідно наданому 13/4 плану, тобто: по одному кг від кожної вівці в Інд. Секторі і всю вовну з овець в гром. дворах. Зведення про заготівлю давати кожного 3-12-23 числа в 17 год. райспоживспілки.

Голова Райуправи (Гончаренко)
Секретар (Галько)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 3, арк. 26

Старості ... с/управи

Є-градківський Маслозавод повідомляє Вас, що від обов'язкової поставки молока державі в 1942 році не звільняється жодне господарство маюче корову.

Старости с/управ та працівники відділів служби порядку від молокопоставки теж не звільняються.

Директор м/з (Трубін)
Розпорядження стверджує.
21.VII.42. Голова Рай Управи (Гончаренко)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 3, арк. 32

Старості ... с/управи

22/9-42 р. Всім громадським дворам, в яких маються пасіки, негайно приступити до здачі (...) воску з 23/IV-42 р. по 400 гр. з кожного уліка.

Крайсландвірт (Шмідт)
Зам. Кер. Укр. с/г вироб. Бюро району (Цисельський)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 3, арк. 44

28/IX-42 р.

Старості ... с/управи

З 1/X по 31/XI-42 р. всім власникам коней, рогатого скоту повинні підрізати коням гриви та хвости і рогатій худобі хвости і здати повністю волосся до заготівельних пунктів кожсировини. Волосся з хвоста коней має бути здане в зв'язаному вигляді. За ухилення від виконання буде накладено штраф. Коні та худоба будуть безкоштовно вилучені.

Крайсландвїрт (Шмїдт)
Головний агроном (Добровольський)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 3, арк. 47

Районна Управа
Єлізаветградківка
27/8.42
№ 112

Всім старостам с/управ

В умовах війни вимагається від кожних громадян напруженого добросовісного відношення до роботи. Маючи на увазі чесних, добросовісних працівників, відокремити від ледарів та саботажників, ставлю до відома, що особи, що не бажають працювати чесно і продуктивно, будуть відправлені в робочі лагерь. Ізоляція таких осіб в лагерь не є міра покарання, а з'являється як засіб виховання в них бажання до хорошої праці. Кожний, хто попав до робочого лагерь, може бути негайно звільнений, якщо він покаже своє щире відношення до праці. Для проведення цього міроприємства в життя необхідно, аби кожний староста села, колгоспу, радгоспу, чи то керівник підприємства, установи, керівники шляхового будівництва та лісгосподарств при повному чи частковому відмовленні від роботи негайно повідомляти про це в відділ праці Гебітскомісаріату. Сама відправка до робочих лагерів може бути переведена лише з

дозволом Гебітскомісара і після чого поліція та охорона перевадають відповідні заходи в життя.

(Підстава: розпорядження Гебітскомісара).

Голова Райуправи

(Гончаренко)

Секретар

(Галько)

ДАКО, ф.2696, оп. 1, спр. 6, арк. 2

6.II.42 р.

№ 320.

Згідно розпорядження Повітового Комісара Райуправа доводить Вам до відома про те, що громадяни, які надаватимуть утікаючим військовополоненим (у яких немає документів) харчування, приют та іншого порядку допомогу будуть суворо покарані. Всі військовополонені без документів, які будуть виявлені в селі без відповідного дозволу належить при сприянні поліції затримати і негайно про такий випадок повідомити рай управу.

Голова Райуправи

(Гончаренко)

Секретар

(Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 43, арк. 1

10.5.42 р.

Старості ... с/управи.

За розпорядженням Гебітскомісара Райуправа пропонує ще раз звернути увагу на те, що надавати допомогу утікачам військовополоненим в якій би то не було формі (ночівля, харчування і т. і.) суворо заброняється. Особи, які порушують це розпорядження, караються суворим покаранням, а в особих випадках покараються смертю. Пропонується широко оповістити про це населення.

Голова Райуправи

(Гончаренко)

Секретар

(Галько)

ДАКО, ф 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 2

16.VI.42 р.

Старостам с/управ.

Всі сільськогосподарські підприємства (колгоспи, радгоспи) та установи, в яких є військовополонені, повинні видавати їм за роботу виключно харчі та квартири. Перевадити виплату грошми забороняється. В випадку, коли підприємство та установа використовують для роботи полонених, що утримуються лагерем, то в такому разі слід платити командуванню лагеря по 3 крб. в день за кожного чоловіка.

(Підстава: розпорядження Гебітскомісара).

Голова Райуправи
Секретар

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 3

ОГОЛОШЕННЯ.

В Єлисаветградківському районі знову відбулися акти саботажу на залізничній лінії. При цьому встановлено, що злочинцям була оказана допомога з боку мешканців сіл, які знаходяться поблизу залізниці. Через це певна кількість осіб із цих сіл району затримані як заложники.

Якщо знову буде проведений хоч один акт саботажу і злочинці не будуть видані, то ці затримані особи будуть розстріляні або повішені. В той же час будуть прийняті ще суворіші міри.

Населення попереджується про те, щоб не оказувати ніякої допомоги або захисту чужим і підозрілим особам. Про всякі підозрілі факти негайно повідомляти поліцію.

Єлисаветградківка

10.7.42 р.

За дорученням Начальника служби Безпеки в

залізничному районі ЗНАМЕНКА

Кайзер

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 5

27.VII.42 р.

Старостам с/управ.

В зв'язку з тим, що цивільне населення вживає форму одягу радянської армії, а це утруднює розпізнавати військовополонених від звичайного робітника чи колгоспника, а також важко виявити втікаючих з полону червоноармійців. Одяг бувшої радянської армії дозволяється носити не комплексно, тобто: окремо штани або гімнастерку, але без ґудзиків. Особи, що порушать цю постанову, будуть вважатися як втікачі військовополонені, або партизани і притягуватимуться до відповідальності, а одяг буде конфіскований. Старостам сіл широко оголосити про це населенню, шляхом вивішування цього розпорядження на прилюдних місцях.

(Підстава: розпорядження Гебітскомісара).

Голова Райуправи
Секретар

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф.2697, оп. 1, спр. 4, арк. 6

Старостам сільуправ та поліції.

Все ж таки трапляються випадки, коли військово-полонені без відповідних документів працюють майже на протязі цілих місяців в колгоспах, радгоспах і інших установах. Охороні порядку, керівникам сільгоспвідділів, а також старостам с/управ ще раз зобов'язується, аби вся робоча сила без відповідних документів не приймалась на працю. Всі особи, що не мають особистого посвідчення, повинні направлятися в розпорядження Райохорони порядку для встановлення їх особистостей.

(Підстава: розпорядження Гебітскомісара від 24/8-42 р.).

Голова Райуправи
Секретар

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 7

Районна Управа
Єлізаветградківка

СТАРОСТАМ СІЛЬУПРАВ.

Відносно військовополонених.

З одержанням цього на підставі розпорядження заступника Гебітскомісара від 3/III-43 р. Райуправа зобов'язує Вас перевести облік військовополонених, які мешкають на території кожного населеного пункту Вашої сільуправи. Термін надсилки списків до Райуправи 18 березня 1943 року. В списках треба заносити тих полонених, які працюють в колгоспах, радгоспах, лісо заводах та окремих господарствах і не являються уродженцями цього села чи району. (...).

Голова Райуправи

(Гончаренко)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 9

УКРАЇНЦІ!

Бандити пройшли через Ваші села, вбивали, грабували, забирали коней і скот. Ці банди знищені Німецькою армією.

Можливо, що окремі бандити, які відкололися, появляться або ж будуть переховуватись. Для того, щоб установити знову спокій, мною дається слідуюче розпорядження:

хто прийме бандитів або переховує їх,

хто має відомості про місце перебування

бандитів і не повідомляє про це,

хто ховає озброєння, військове спорядження і військові

приладдя і не здасть його негайно – ПІДЛЯГАЄ З

ВСІЄЮ СІМ'ЄЮ РОЗСТРІЛУ, а будинок буде спалений.

Про всі відомості повідомлять в жандармерію, охорону і земельним керівникам.

м. Олександрівка,

ГЕБІТСКОМІСАР

(ЛАНГЕ)

21.III.1943 р.

Олександрівська друкарня. Зам. 540-1500.

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 10 зв.

6/IV.43 р. ДО СТАРОСТІВ СІЛЬУПРАВ ТА СЛУЖБІ ПОРЯДКУ.

Згідно розпорядження Гебітскомісара від 6.IV.43 Райуправа зобов'язує Вас слідкувати за появою на терені Вашої сільуправи більшовицьких банд, їх перебування, на якій місцевості та в кількості приблизно чоловік цієї банди і де саме знаходиться або пересувається. Ці відомості негайно передавайте по телефону. Коли телефоном не представляється можливим, то надіслати верховим кур'єром до німецької жандармерії, Охорони Порядку, Крайсляндвірту або Райуправи.

Голова Райуправи	(Гончаренко)
Секретар	(Галько)

ДАКО, ф.2697, оп. 1, спр. 4, арк. 11

Районна Управа
Слізаветградківка
25.6.43

СТАРОСТАМ СІЛЬУПРАВ ТА НАЧАЛЬНИКАМ ОХОРОНИ ПОРЯДКУ.

Для того, щоб негайно повідомити Німецькій Жандармерії про появлення банд, спускання парашутів та інші невідкладні небезпеки, встановлено в телефонному зв'язку в необхідних випадках «попередження банди» (негайна розмова про бандитів).

Проводити такі розмови мають права військові особи та поліція належні німецьким цивільним управам, так як і місцеві районні старшини та старости.

Ці розмови в українському телефонному зв'язку мають перевагу над усіма іншими розмовами.

Підстава: розпорядження Гебітскомісара від 10.VI.43 р.

Голова Райуправи	(Гончаренко)
------------------	--------------

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 14

Окружний комісар.
Копія.
м. Олександрівка 28.7.43
Районному старшині Є-градківки.

Відповідно: донесення про появлення бандитів і інших особливих подій.

Я зобов'язую всіх старост негайно повідомити Райуправу про напад банд, про появлення банд і інших особливих подій.

Районні старшини негайно повинні повідомляти про це комісара.

Зобов'язую повідомляти охорону та жандармерію, (що) залишається в селі.

В випадках, якщо повідомлення для прийняття попереджувальних мір залишається без уваги, то мені негайно про це повідомте в письмовій формі.

Про це розпорядження всіх старост невідкладно повідомити.

Окр. Комісар ЛАНГЕ.
З оригіналом згідно:
Секретар Райуправи (Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 15

Районна Управа
Єлізаветградківка
17.8.1943.1

Старостам сільуправ.

Відповідно: покарання за співучасництво бандам.

З одержання цього пропоную широко оголосити про те, що всяка допомога бандитам, в справі саботажа та диверсії, буде розцінюватися, як співробітництво з бандами і безумовно карається суворою карою.

Голова Райуправи (Гончаренко)

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 16

Районна Управа
Єлізаветградівка
20.8.1943

ТЕЛЕФОНОГРАМА.

За розпорядженням Миколаївського Генералкомісара в недалекому буде надіслано одяг та взуття для допомоги потерпілим від грабунку партизанами з січня 1943 р. для цього треба негайно надіслати списки потерпілих за формою (...).

Голова Райуправи (Гончаренко)

ДАКО , ф. 2697, оп. 1, спр. 4, арк. 17

Районна Управа
Єлізаветградівка
___ 1943

ДО СТАРОСТ СІЛЬУПРАВ

На підставі розпорядження Рейскомісара України для місцевих жителів, що під час боротьби з бандитами і в наслідок нападів банд, перешкоджаючих відбудові України, понесли фізичні ушкодження.

Якщо убиті або потерпілі від поранення померли, чи втратили працездатність утриманці їх будуть мати забезпечення та піклування з боку Рейскомісара. Для цього Вам слід негайно надіслати до Райуправи по Вашій сільуправі, потерпілих від бандитів до цієї відомості не заносити. Так як за цих людей піклування провадиться через німецькі військові частини чи поліцію. Якщо до цього часу не було вищезазначених випадків шкідництва просимо також повідомити.

Голова Райуправи (Гончаренко)

ДАКО, ф.2697, оп. 1, спр. 4, арк. 19

РОЗДІЛ IV. ФІНАНСИ, БАНКИ ТА ТОРГІВЛЯ В РОКИ ОКУПАЦІЇ

Тривалий час, аж до 5 липня 1942 року, головною платіжною одиницею на тимчасово окупованих територіях України були радянські грошові знаки – карбованці, які у величезних кількостях збереглися як у державних банках, так і серед населення. Поспішний відступ Червоної Армії, паніка та розгубленість, що охопили керівництво республіки, областей та районів, не дали змоги вивезти всю грошову масу на Схід, тож до рук окупантів попали чималі суми радянських грошей.

*В.І.Гржесяк.
Кінець 30-х років
XX ст.*

Однак, відомо також і про те, як намагалися евакуювати державну казну. Одним з тих, хто зумів переправити за Дніпро касу з Єлизаветградківського відділення Держбанку та здійснив евакуацію цінностей та архіву з Кіровоградської обласної контори Держбанку до м.Енгельс, був Василь Іванович Гржесяк – головний бухгалтер районного відділення Держбанку (Єлизаветградка) до війни, а після війни – головний бухгалтер Олександрівського відділення Держбанку Кіровоградської області. (У період окупації нашої області Кіровоградська обласна контора Держбанку базувалася в м.Гур'єв

Казахської РСР. Увесь цей час В.І.Гржесяк працював там головним бухгалтером і тільки в березні 1944 року повернувся до Олександрівки).

Однак, не всі банківські активи були вивезені на Схід. Тож на середину жовтня 1941 року окупаційній владі вдалося виявити остачу грошей та належним чином її оприбуткувати.

Контроль за надходженням та використанням коштів в умовах окупації здійснювали фінансові відділи, створені в кожній районній управі, які мали штат фінінспекторів на чолі з завідуючими цими відділами. Керівництво за витратами бюджетних коштів здійснювали ревізори гебітскомісаріату. За розтрату бюджетних коштів встановлювалася як персональна відповідальність винуватців, так і всього працездатного населення. Що таке дійсно було, свідчать факти ревізії у фінвідділі Єлизаветградської райуправи, проведеної в серпні 1942 року, яка виявила нестачу коштів в сумі трохи більше 225 тис. крб. Частину віднайшли, а

Відновили свою роботу господарчі банки («госпбанки») в Олександрівці (завідуючий Мельник) та Єлизаветградці. Вони приймали платежі від господарств та населення, відкривали накопичувальні рахунки громадян під відсотки та різноманітних організацій, видавали позички та виконували інші специфічні для цих установ функції. В Кіровограді розпочали роботу міський банк, Кіровоградська обласна контора сільськогосподарського банку. В Києві діяли Народний Кооперативний Банк, Київський міський банк – повідомила газ. «Останні вісті» (понеділкове видання «Українського Слова»), в №1 від 17 листопада 1941 року – дослідила Я. Степаненко.

«Окупаційні марки» номіналом десять карбованців, що запроваджувалися в обіг в Україні з 5 липня 1942 року.

У зв'язку з тим, що на тимчасово окуповану територію України, в тому числі і до Олександрівського району, прибували різноманітні та численні представники торгових та виробничих організацій з Німеччини, Чехії, Італії, Румунії, Польщі, то банк здійснював з ними розрахунки за торгові операції. Суми їх були чималими. Однак, головними клієнтами господарських банків були громадські двори, споживчі кооперації, заготівельні контори, тощо.

З середини літа 1942 року на території району в обіг вводилися карбованці (т.зв.окупаційні марки), популярними були рейхсмарки, дійсними були радянські карбованці номіналом 1 та 3 крб, а також радянські довоєнні копійки та окупаційні пфеніги.

Цими грошовими одиницями здійснювали виплату заробітної плати, збирали податки, обслуговували торгові операції. З цього приводу маємо тільки один документ, який вказує розмір заробітної плати – «шуцмани», або поліцаї, отримували 600 крб. на місяць. Проте, яку зарплату мав вчитель, лікар, слюсар чи токарь Олександрівської МТС, робітник

цукрозаводу, ми не знаємо. Не маємо також і цін на основні продукти та товари споживання, що встановилися у період війни на території району.

«Окупаційні марки» номіналом двадцять карбованців, що запроваджувалися в обіг в Україні з 5 липня 1942 року.

Бурхливо розвивалася в районі торгівля – як грошова, так і мінова, що, порівняно з радянським довоєнним періодом, сприймалося як значне послаблення порядків. Магазины, які у кінці липня – на початку серпня 1941 року, в період міжвладдя, були повністю пограбованими мародерами – місцевими жителями, відновили свою роботу. Працювали магазини, як продуктові, так і промислові, зокрема, т.зв. «скобляні», де населення могло придбати лопати, коси, ланцюги, кінську упряж, посуд, тощо, а також ресторани, аптеки, перукарні, фотоательє та ін. Окупаційна влада до приватної ініціативи ставилася лояльно, вимагаючи, однак, регулярної сплати податків.

Збереглася та діяла райспоживспілка, яка підпорядковувалася Кіровоградській обласній спілці споживчих і кооперативних організацій. Активно працювали сільські споживчі товариства, яким були підпорядковані магазини та заготівельні контори. Олександрівську заготконтору у роки окупації очолював Костенко. Кількість магазинів споживчої кооперації, що повідкривалися в населених пунктах району, достеменно не відомо, хоча документальних згадок про їх існування чимало. Імовірно, що кожна сільуправа мала такий магазин або й кілька. Був магазин і в с.Любомирка, де продавцем працював Макар на прізвище «Кривий». «Сільмаг» в роки окупації був в с.Бовтишка. «Раймаг» в окупацію діяв в Олександрівці. Хліб з Олександрівської пекарні надходив до хлібного магазину, де відпускався як на талони (пайки), так і за гроші. Деяке роз'яснення щодо цін на продукти харчування надрукувала газ. «Українське Слово» (Київ), в № 55 від 12. 11. 1941 року. Замітка в газеті має таку назву – «Встановлені державні ціни»: «Відділ торгівлі і

громадського харчування міської управи за згодою з німецьким командуванням встановив державні ціни на продовольчі товари. Нижче публікуємо деякі з них:

75 коп. коштує 1 кг житнього хліба, пшеничного – 90 коп.

Встановлені також ціни на м'ясо:

Яловичина 1-й сорт 9 крб. 40 коп., 2-й – 7 крб. 40 коп., 3-й – 6 крб., 4 – й – 1 крб.

Свинина 3-х сортів – від 2 крб. до 10 крб. 40 коп. за 1 кг. Свине сало – від 17 до 21 крб. за 1 кг.

Кілограм картоплі – 60 коп., цукор – 3, 50, десять яєць – 1 сотру – 4 крб. 50 коп.

Цей цінник є обов'язковим для всіх закладів» - дослідила Я. Степаненко.

Торговельно-продовольчий відділ Кіровоградської міської управи своїми інструкціями, розпорядженнями та наказами встановлював ціни на продукти харчування і товари промислової групи в обласному центрі.

Ярмарки та базари стали явищем звичним в роки окупації, хоча їх діяльність окупаційна влада певним чином регламентувала. Заборонялося, зокрема, проводити базари під час посівних кампаній. Заборонялося у вересні 1942 року продавати або купляти цибулю, а чому, встановити тепер вже й неможливо. Базари привертали значну увагу міського населення, перш за все з Кіровограда, яке вимушене було заради продуктів харчування, яких у місті не вистачало, приносити для обміну на їжу одяг та інші побутові предмети, яких у селі бракувало. На базарах жваво йшла торгівля з солдатами окупаційних військ, які пропонували нехитрий військовий крам в обмін на продукти харчування, тютюн. Зокрема, в селі Бовтишка базарі були двічі на тиждень – щосереди та щонеділі. Однак, населення так і не могло вдосталь придбати солі, сирників, голок простих та для швейних машин, доброго шкіряного взуття, хоч його і виготовляли «кустарі», тканини, скла для гасниць, гасу, тощо. «Дуже дорогим на базарі було «фастівське» мило (виробництва Фастівського миловарного заводу Київської обл.), зрідка вдавалося купити мило у німця чи румуна, а спекулянти розрізали брусок на маленькі дольки та перепродували» – згадувала Т. Біла з Олександрівки. Цукру, хоч і жовтого, навпаки, вистачало, і був він свій, виготовлений на Олександрівській «цукроварні». Багато дітей тоді вперше скуштували цукерки та шоколад, печиво та мармелад, повидла та джеми, які можна було придбати (купити, виміняти) у ворожого солдата.

Окупаційна влада хоч і намагалася боротися з самогоноварінням, але здолати його так і не змогла. Тож впродовж окупації дефіциту на спиртні

напої не було – вдосталь було місцевої горілки, а також заморських рому, коньяку, різноманітних вин. Відновить роботу в роки окупації «сусідній» Косарський спиртовий завод (Черкаська обл.).

Під впливом воєнного стану поволі сформувалася тогочасна мода – одяг шився як з радянської, так і з окупаційної солдатської форми, з брезенту, парашутного шовку, перешивався фабричний одяг, який понесли на села жителі міст, а кравчинь («модисток») та кравців вистачало. Дехто з жінок та дівчат райцентру дозволяв собі манто та капелюшки, а цивільне містечкове чоловіче населення наважилося на капелюхи, що до війни вважалося, майже офіційно, ознакою «гнилого інтелігенства» та було небезпечним для його власника.

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ

Оголошення

Від 5 липня 1942 року колишні радянські гроші від 5 рублів та вище в області Райскомісаріату для України не являються більше грошовими знаками. Ці гроші не дійсні. Законом допущеними грошовими знаками зараз в області Райскомісаріату для України являються:

1. Карбованці,
2. Державні марки,
3. Старі рубльові знаки (1 та 3 рублі),
4. Копійкові монети (старі),
5. 5 та 10 пфенінгові монети.

Кіровоград. 25 липня 1942 року
Обласний комісар

Газета «Українські вісті». - 1942 - 25 .07.

Оголошення

Зо дня цього оголошення на базарі забороняється продаж та купівлю цибулі. У винних в порушенні цієї заборони цибулю буде відібрано.

Обласний комісар
Газета «Українські вісті». – 1942 - 23.09.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Старості _____ сіль управи

Єградківська
Райуправа
11.10.41 р.
№ 5-10

Райуправа пропонує Вам до 18/10-41 року виявити остачу грошей до приходу німецьких військових у бувших фінансистів та уповноважених РНК по Вашій сільуправі. Ці відомості надіслати до райфінвідділу.

Голова Райуправи (підпис)
Зав фінвідділу (підпис)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 14

ОБ'ЯВА

Доводиться до відому населення, що господарчий банк в с. Є-градківці приймає ощадні вклади з 2,5% оплатою з 8 г. ранку до 13 г. дня.

По вкладам господарчий банк виплачує на кожне бажання вкладника. Банк дає можливість населенню через систематичну ощадність зібрати собі капітали, які в повоєнному часі зможуть відповідно використати і відбудувати своє господарство.

10/8-42 р.

Госпбанк

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 16

ОГОЛОШЕННЯ

Розпочато добровільний набір чоловіків 1908 – 1919 років народження в шуцмани. Прийняті гр. в шуцмани одержать зарплатню 600 крб. на місяць та безкоштовно одяг, харчі і квартиру.

Хто бажає бути шуцманом повинен зареєструватися у Відділі Праці.

15.9.1943 р.

ДАКО, ф. 2697, оп. 1, арх. №2, арк. 250

Олександрівська

Райуправа

23 січня 1943 р

№ ____

Старості Китайгородської
сільуправи

Сповідьється, що по В/сільуправі Гебіскомісаром посаду вбиральниці не стверджено, тому виплату зарплати надалі Райуправа не буде проводити.

Старшина Райуправи

(підпис)

(Волошаненко)

Секретар

(підпис)

(Стусь)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 6

Олександрівська

Райуправа

20 березня 1943 р

№ ____

До старости _____
сільуправи

Надсилаємо Вам розпорядження пана Гебітскомісара від 17.III. 43 р. відносно заборони базарів на час посівної кампанії, зобов'язуємо Вас широко оголосити населенню В/села і повністю виконати це розпорядження.

Старшина Райуправи

(підпис)

(Волошаненко)

Секретар

(підпис)

(Грибнік)

Як і в минулому році базари на час посівної залишаються закритими. Кожна підвода з кіньми та волами і кожна робоча сила має прийняти повну участь в посівній кампанії.

Гебітскомісар

(Ланге)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 28

ПОСТАНОВА

Є-градківської Райуправи від 28 серпня 1942 року.

1.

На основі акту документальної ревізії Райуправи та її відділів переведеної ревізорами Гебітскомісаріату, виявлено розтрат 225499 крб. З них стягнуто 33450 крб. Решта нестягнутих розтрат в сумі 192049 крб числиться за бувшим Зав РФВ Проценком.

2.

На пропонування Олександрівського Гебітскомісаріату сума розтрат повинна бути поповнена всім населенням Району, включаючи робітників та службовців. На основі цього пересічна сума на кожне працездатне господарство складає 25 крб.

3.

На голів с/управ покладається відповідальність за збір вказаних сум в строк до 10/9-42 р.

Голова Райуправи
Секретар

(підпис)
(підпис)

Гончаренко
Галько

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 20

Районна Управа
Єлізаветградківка
16/X 1942

Старості _____
сільуправи

Доведіть до відому керівників та рахівників гром.дворів в/села під розписку про те, що ліміт каси тобто двохденний остаток грошей встановлене не більше 600 крб (шість сот.) За порушення цього розпорядження Крайсландвіртом оштрафовано керівника та рахівника Цвітнянського громдвору №1 по 500 крб кожного.

Голова Райуправи
Директор банка

(підпис)
(підпис)

Гончаренко
Дяченко

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 33

Районна Управа
Єлізаветградівка
2.III.42 р.

Старостам с/управ _____
та нач.охорони порядку _____

Згідно розпорядження Повітового Комісара Районна управа
пропонує:

оголосити серед населення Вашої с/управи про те, що
виробництво горілки (самогонки) суворо забороняється. Громадяни,
які будуть порушувати це розпорядження, будуть притягнуті до
відповідальності за військовим часом.

Голова Райуправи	(підпис)	(Гончаренко)
Секретар	(підпис)	(Галько)

ДАКО, ф.2697, оп.1, арх. №2, арк. 47

ЦІНА
за побічне користування в лісі по лісництві
Чорноліського лісгоспу на 1942 рік

Випас корів: а) дорослих 75 крб. за сезон одної голови
Б) молодняка 45 крб.

Рвання трави вручну з возом 25 крб. за сезон, без воза 15 крб.
за сезон.

Постановка бджільних пасік 10 крб. за один вулік.

Різка комишу 1 крб. за один куль.

Збір дичок груш, яблук, терену 25 крб. за сезон.

Збір ягід, грибів, хмелю 15 крб. за сезон.

Збір лікарських рослин безкоштовно (...).

Ст. лісничий Лісгоспу	(Ціхоня)
ТВО інженер л/г	(Мусцева)

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №5, арк. 38

РОЗДІЛ V. РОБОТА ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

Наприкінці 90-х років минулого століття на горищі старого будинку по вул. Шевченка, №23, що в смт Олександрівка, я з краєзнавцем В.Білошапкою, з поміж речей побуту початку ХХ ст., що мали неабиякий інтерес, знайшли, також, і квитанцію, датовану 1942 роком, про сплату коштів за користування радіо. Ця знахідка, яка нині знаходиться у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею, викликала здивування вже самим фактом існування дротового радіо в окупованій Олександрівці та на території Олександрівського гебітскомісаріату та поставила низку запитань: як працювала система поштового зв'язку в роки окупації і чи працювала взагалі?

Нині маємо хоч і фрагментарну, але, все-таки, відповідь - система поштового зв'язку в роки окупації Кіровоградщини взагалі та Олександрівського району зокрема працювала: діяло дротове радіо – тільки в Олександрівці було 220 радіоточок, які обслуговував радіовузол Олександрівської районної контори зв'язку, реєструючи їх та збираючи абонементну плату. Розповсюджувалися через підписку газети та журнали, відправлялися та надходили адресатам листи як в межах України, так і поза нею, населення та організації отримували також: телеграми, телефонограми, грошові перекази (від «остарбайтерів»), вітальні листівки; працювали телефони (в Олександрівському районі їх було понад 40: 28 в селах та 15 в Олександрівці), тощо. 25 березня 1942 року газета «Нове Українське Слово» (Київ) надрукувала таку інформацію: *«За розпорядженням Генерального поштового комісара України в зайнятих німецькими військами місцевостях відновлений поштовий зв'язок для цивільного населення. Поки що кореспонденція приймається до відправки в 33 міста і залізничні станції. Приймання кореспонденції безпосередньо в поштової конторі (вул. Фундуклівська, 44). Вартість пересилання листівки — 6 пфенінгів, просто листа до 20 г — 12 пфенінгів, от 20 до 250 г — 24 пфенінга, рекомендованої кореспонденції — 30 пфенінгів»* - дослідила Я.Степаненко.

Населення передплачувало як місцеві газети, що друкувалися в Олександрівці та обласному центрі, зокрема газету «Український голос» (Кіровоград), так і «загальнодержавні» - «Нове Українське Слово», «Українське Слово», «Київські вісті», «Український хлібороб», «Волинь», «Последние новости» (рос.мовою), журнали «Орленя» та «Український хлібороб».

*Лист в Німеччину «остарбайтеру» Селецькій Єлизаветі зі штемпелем
Олександрівської пошти. 17.08.1943 р. З фондів Кам'янського
історичного музею Черкаської області.*

Про те, що попит на інформацію в умовах окупації був дуже великим, свідчить той факт, що в 1942 році тільки жителі Олександрівки отримували через пошту 600 примірників обласної газети «Український голос». Ці газети, журнали, радіопередачі, знаходячись під невсипущою цензурою, звісно, не розповідали про звірства карателів проти мирних жителів сіл Кримки та Соснівка, хуторів Буда Половецька та Вдовичий, про винищення євреїв, про тисячі відправлених до Німеччини на примусові роботи.

Щодо лампових радіоприймачів, які у невеликих кількостях були в заможній частини населення Олександрівського району ще до війни, то з її початком вони були відібрані органами радянської влади. Відібрали, проте, не все. Окупаційна влада конфіскувати ще недознищені лампові радіоприймачі спромоглася наприкінці травня 1942 року.

Для організації роботи поштового та інших зв'язків вже в умовах окупації було створено Кіровоградське обласне управління зв'язку, перші згадки про роботу якого датуються вереснем 1941 року. Ця установа спромоглася, навіть, видати список абонентів всіх телефонних станцій області. Найнижчою ланкою в системі зв'язку були «поштові філії» при сільуправах. Середньою, тобто районною ланкою зв'язку, були «райконтори зв'язку» - архівні документи розповідають про роботу Кам'янської та Чигиринської контор зв'язку, Кіровоградського радіовузла...

Листівка від «остарбайтера» рідним, адресована на ст. Фундуклівка, з краєвидами Судет (Німеччина). Вересень 1942 р.

В цій структурі були задіяні сотні працівників різних професій, як от: листоноші, телефоністи, радіомонтери, телеграфісти, управлінський персонал, тощо. Ця система організації, яка майже нічим не відрізнялася від довоєнної, радянської, проіснувала до визволення області та району від загарбників та продовжувала виконувати свої функції впродовж десятків років по закінченню війни. Доказом цього є низка документів, знайдених в державному архіві Кіровоградської області.

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

В районі

Олександрівська служба зв'язку під час відступу більшовиків була зруйнована.

За розпорядженням Німецького Командування та Міської Управи зв'язок по району відновлено: встановлено 28 телефонів по району та 15 в райцентрі. Відновлено радіолінію, по місту працюють 220 радіоточок. Передплачено 600 примірників часопису «Український Голос». Культурне життя району поволі, але впевнено

відроджується. Населення з великою увагою читає газети та слідкує за новим життям на Україні.

Стусь
Газета «Український голос». – 1941. – 22.10.

Хроніка

З 2 січня 1942 року міський поштамт розпочав прийом рекомендованих листів до міст Правобережної України.

Газета «Українські вісті». - 1942.- 10.01.

Хроніка

З 1 квітня ц.р. вартість передплати на українські газети та журнали встановлено таку:

Газета “Волинь” – 35 крб. на квартал.

Журнал “Орленя” – 15 крб. на квартал.

Журнал “Український хлібороб” – 13 крб. на квартал (...).

Газета «Українські вісті». - 1942. -2.05.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

Всім старостам сільуправ
Єградківська
Райуправа
5.IX.41 р.

Згідно вказівок Кіровоградського Облуправління Зв’язку Райуправа пропонує.

Сільуправам, де немає поштової філії повинні обслуговуватись секретарями сільуправ на яких в обов’язковому порядку покласти прийом службових, платніх та рекомендованих листів. Вся прийнята кореспонденція в Сільуправах повинна бути відряджена до філії,

де буде оформлена по документах та направлена до райконтори. Приставка від Сельуправ до філії колгоспними листонашами. Приставка від філії до райконтори транспортом, що його надає сельуправа.

Староста Райуправи
Секретар (підпис) (нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 8

Районна Управа
Єлізавградівка До всіх старост с/управ
28.III.42 р. (Відносно вивіски газет на прилюдних місцях)

В зв'язку з недостатком паперу газети друкуються в незначній кількості. Одночасно газета з'являється самим широким агітаційно-інформаційним засобом. Тому с/управам та іншим установам обов'язково кожен газетний примірник вивішувати на видному місці в достатній кількості примірників як в громадських дворах так і в інших прилюдних місцях.

Голова Райуправи (підпис) (Гончаренко)
Секретар (підпис) (Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 62

25.V.42 р.

Всім старостам с/управ

Згідно розпорядження Гебітскомісара від 15.V.42 р всі радіоприймачі, що знаходяться в приватному користуванні населення – належать до здачі в Гебітскомісаріат м.Олександрівка не пізніше 31.V.42 р. Особи, в яких буде виявлено радіоприймачі після 25.V.42 р., будуть притягнуті до суворої відповідальності. На

сільстарост покладається обов'язок широко оповістити про це населення.

Голова Райуправи
Секретар

(підпис)

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 81

Районна Управа
Єлізаветградківка
12.VIII.42 р.

Старостам с/управ

Як уже Районною управою попереджувались старости с/управ про те, щоб біля телефону повсяк час були чергові. Але не дивлячись на це, чергових біля телефонів у деяких с/управах немає і на визов не відповідають як це мало місце в Сентовській с/управі, коли 6,7,8 – декілька разів визивались, але не відповідали, за що старшина та секретар оштрафовані по 50 крб кожний.

Коли це буде і надалі – будуть примінені більш суворі міри.
12.8.42 р.

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 113

6.II.42
№316

Всім ст. с/управ

Російські літаки скидали в багатьох випадках листівки та газети з відозвою до українського народу, в яких закликають до партизанської війни і саботажу.

По розпорядженню Повітового Комісара Райуправа пропонує: всі листівки і газети з відозвами повинні бути відібрані з допомогою поліції і доставлені негайно до Райуправи.

Про місце, день і годину, коли такі знайдені, повідомити Райуправу. Хто такі листівки і газети буде далі розповсюджувати – підлягає покаранню на смерть.

Старшина Райуправи
Секретар

(підпис)
(підпис)

Гончаренко
Галько

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №1, арк. 3

РОЗДІЛ VI. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ

В роки окупації була вибудована певна система керівництва освітою та вживалися заходи для організації навчання дітей шкільного віку. Безпосередньо цією справою опікувалися районні та сільські управи, обласна шкільна інспектура, обласний та районний відділи народної освіти і виховання, районні інспектори народної освіти, які були підпорядковані, відповідно, гебітскомісаріатам та районним управам. Інспектором народної освіти в Олександрівському районі був Шевченко (влітку 1943 року він буде заарештований німцями та відправлений до концтабору «Бухенвальд». Там, пробувши місяць, у листопаді 1943 року загине. Разом з ним була заарештована і його дружина). Інспектором народної освіти в Єлизаветградівському районі в роки окупації працював Короп. Обласним шкільним інспектором було призначено професора Горбова.

*Учні 7-го, випускного, класу Олександрівської семирічної школи:
Ольга Хижняк, Станіслав Жигadlo, Андрій Хижняк, Сергій Хижняк.
30 березня 1941 року.*

На території Олександрівської округи регулярне навчання в закладах освіти відновилися на початку жовтня 1941 року, а припинилися 26

листопада 1943 року. Однак, багато шкіл, не дивлячись на прихід загарбників, розпочали навчання з 1 вересня 1941 року. Проте, пропрацювавши три тижні, вже 24 вересня школи, згідно розпорядження німецького військового коменданта, тимчасово закрилися, а учнів віком від 14 років та вчителів відправили на польові роботи, які тривали до 10 жовтня 1941 року. (Навчання в українських загальноосвітніх (семирічних) школах Києва розпочалося 4 листопада 1941 року. Всього в місті на цей час було 67 семирічок, 4 – чотирирічні, 24 гімназії, з них – 10 чоловічих та 14 жіночих. В кожній школі була кухня та їдальня для гарячих сніданків – повідомляла газ. «Українське Слово, № 49 від 5. 11. 1941 р.) – *дослідила Я. Степаненко.*

Система навчання була трирівнева: функціонували 1-4, 5-7 та 8-10 класи. Основна увага зосереджувалася на початковій школі, яка мала 4-річний термін навчання. Відвідувати її мусили всі здорові діти з 7 до 11 років. За порушення цієї вимоги батьків штрафували (до 300 крб. за одну дитину, яка не ходила до школи). Програма 4-річного навчання включала такі предмети: рідна мова, німецька мова (з 2-го класу), лічба, малювання, чистописання, співи.

Але налагоджувалося видання нової навчальної літератури. В перші місяці німецької окупації користувалися радянськими підручниками, з яких було зроблено купюри. Проте в Харкові вже друкувалися такі підручники для українських шкіл, як “Буквар”, “Малюнки до букваря”, “Збірник вправ з орфографії для 2-3-4 класів”, “Рідне слово – читанку для 2-3-4 класів”, “Розмовник з німецької мови”, тощо – *дослідив Г. Іванущенко.*

За розпорядженням німецької влади у всіх культосвітніх закладах (школах, бібліотеках) вилучалася радянсько-політична література, за винятком підручників геометрії, фізики, алгебри та хімії. За невиконання цього розпорядження встановлювався штраф 5000 карбованців. Зібрані (заборонені) книжки використовувалися як писальний папір, для обгортання, виготовлення пакетів для ліків, або складувалися.

Питання розвитку професійної освіти займало чільне місце в тогочасній системі шкільних закладів. До них приймали учнів до 14 років.

Так, агрономічна школа в с.Івангород готувала садівників, городників, бджолярів, шовківників, тваринників. Столярна школа в Онуфріївці готувала столярів, стельмахів, бондарів; діяли курси підвищення професійної кваліфікації, зокрема курси бухгалтерів для громадських дворів (в містах Бобринець та Долинській). Відновилися заняття в Смілянському медичному технікумі, де молодь не тільки навчалася, а й отримувала дипломи про його закінчення. Диплом медтехнікуму отримує

в роки окупації відомий вже у післявоєнний час лікар-уролог Ш.В.І. Професійна освіта була платною, але посиленою для батьків (в залежності від майнового стану сімей). Набір учнів здійснювали також Черкаський ветеринарний технікум, Черкаський український педінститут. «Пільгою» для учнів старших класів професійних шкіл, технікумів було те, що їх не брали на примусові роботи до Німеччини. Проте відомо, що студентів деяких вищих навчальних закладів масово, прямо з лекцій, забирали для відправки на роботи до Рейху (так було зі студентами медичного інституту м.Києва).

З 10 жовтня 1941 року, з відновленням регулярних занять в школах Олександрівської округи, встановлювалася відповідна плата за навчання в загальноосвітніх школах, яка з що вищим класом зростала і максимально становила 20 крб. на місяць за перебування в десятому класі. Певна категорія учнів, яких саме – невідомо, звільнялися від плати за навчання.

Повністю змінювалися шкільні програми. Першими вони зазнали докорінного переопрацювання, порівняно з довоєнними, з таких предметів, як українська література та мова, географія. Повний зміст цих програм для вчителів області надрукувала кіровоградська газета «Українські вісті». Ця ж газета, а також ті, що друкувалися в Києві, Рівному, всупереч фашистській цензурі, вміщували історичні розвідки, нариси та статті з забороненої донедавна більшовицьким режимом неспотвореної історії України, що повинно було б допомогти вчителям виховувати учнів в дусі українського патріотизму. Головне завдання, що ставилося перед школою, зводилося до такого: *«Із школи учень повинен вийти цілком культурною людиною, в найкращому розумінні цього слова, озброєним справжніми знаннями...»* (газ. «Українські вісті», №4 від 14.01.1942 року).

Навчання відновилося в тих шкільних приміщеннях, що й до війни, адже відповідно до розпорядження районних управ (вересень 1941 року) всі державні приміщення з усім майном підлягали інвентаризації та охороні. Це, незаперечно, стосувалося також приміщень шкіл та всього шкільного майна. Проте відомі факти нищення шкільного майна німецькими військовими частинами, які, з початку окупації району (серпень 1941 року), шкільні приміщення, зокрема в смт Олександрівка, с.Триліси використовували під казарми, а шкільні меблі – як дрова. Про події в с.Триліси згадує Степан Глід (Іван Логвинович Ратушній) – директор місцевої середньої школи: «Третього дня на шкільне подвір'я заїхала військово-господарська німецька частина, що випікала хліб і ремонтувала машини для передових частин фронту... Я саме був на подвір'ї й гауптман тієї частини звернувся до мене, щоб я їм відкрив

школу. Я зразу ж пішов у хату за ключами, але не встиг ще й винести ключі, як двері шкільного будинку були вирвані з завісами, а віконне скло, разом з рамами, з страшним брязкотом вилітало на подвір'я. Я з жаху прямо остовпів... Через вікна вилітали шафи, таблиці, лавки і все з гуркотом розбивалося об суху землю. А коли почали викидати й розбивати мікроскопи, барометри, вольтметри, амперметри й інше дороге навчальне приладдя... - я зайшов до середини будинку... Увесь фізичний, хімічний і природничий кабінети... тепер були зовсім розгромлені...» (*Степан Глід. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон. 1955 р. стр. 13*) Проте, в більшості населених пунктів як власне школи, так і все шкільне майно, збереглися.

Незабаром відновиться навчання і в Триліській школі – відкриються чотири класи початкової школи. Учні старших класів ходитимуть до десятирічної школи в сусіднє село Вищі Верещаки. В обох селах школи діятимуть в тих приміщеннях, що й до війни – *згадує О.Кримський*. На районні та сільські управи покладалися обов'язки ремонту шкільних приміщень, забезпечення їх паливом, виплати заробітної плати директору, вчителям, стовідсоткового залучення учнів шкільного віку до навчання. Технічному персоналу встановлювалися трудодні з виплатою за них з колгоспних та радгоспних кас. Це стосувалося прибиральниць приміщень та шкільних сторожів. Контингент вчителів зберігся, в основному, довоєнний, хоча певна частина з них були мобілізовані до лав Червоної Армії: директор Олександрівської середньої школи Бебешко М.Т., вчитель цієї школи Чорний І.Д., дехто був знищений окупантами: вчитель математики Ю.А.Федоровський, вчителька російської мови та літератури Олександрівської семирічної школи Діброва К.П., вчителька Федварської школи Мошнягул М.І., а вчителя М. з Триліської школи загарбники хотіли розстріляти в перші дні окупації села тільки за те, що він не дав для «німецької визвольної армії» дров, проте вчитель втік - *спогади С.Гліда*.

За знищення у листопаді 1941 року в с.Красносілка шляхом підпалу корівника з худобою був розстріляний вчитель Витрішак М.М. - *дослідження А.Дейнеки, М.Коломійця*.

Дехто евакуювався на Схід: вчителька Олександрівської семирічної школи М.П.Тарнавич, вчитель цієї школи, а перед війною - інспектор відділу освіти Хоменко В.А., вчителька української мови та літератури, член партії Івлева Є.Д., вчителька історії СРСР, член партії, лектор райкому КП(б)У Баліцька П.П. – *згадує О.Жигadlo*. Не зумів переправитися через Дніпро, бо втопився, вчитель Триліської школи М. Я. Каневський (сумну звістку про його смерть принесли до села гуртівники худоби, які намагалися, безрезультатно, переправити її на лівий берег Дніпра – *згадує*

Учні 7 класу Олександрівської семирічної школи: Андрій (прізвище невідоме), С.Жигadlo, А.Хижняк. Травень 1941 р. Олександрівка.

О.Кримський. Виїхав до м.Олександрії вчитель Цвітненської школи Іван Ірклієнко. Залишив Китайгородську школу вчитель С.Дорошко, бо переїхав до с.Стара Осота.

Інші, з початком війни, поїхали до місць проживання своїх родичів в інші області і райони, багато, навпаки, повернулися до рідних країв. Однак, ті, хто залишилися, впродовж років окупації справно виконували свій вчительський обов'язок. Проте, були серед вчителів й такі, які перейшли на роботу до нових органів влади та слугували окупантам.

Частина національно налаштованих вчителів були заарештовані жандармерією (масові арешти припадають на весну-літо 1943 року) та відправлені до Кіровоградської в'язниці, звідки були переправлені до німецьких концтаборів. «...Арештовані

майже самі вчителі середніх шкіл разом з їх завідувачем й інспектором районного відділу освіти, - *згадував С.Глід.* - Привезли до тюрми біля 60-ти осіб». Інші, а серед них були як комсомольці, так і комуністи, працювали до повного вигнання німців, що повністю спростовує більшовицький міф про поголовне винищення членів більшовицької партії окупантами (два вчителі-комуністи, один з них – завуч Іванов, наприклад, впродовж всього періоду окупації навчали дітей в Триліській школі, не зазнавши ніяких переслідувань або утисків від окупантів).

Велику роль в освітніх процесах відігравало товариство “Просвіта”, де працювало багато українських патріотів. Завдяки їх діяльності навчально-виховний процес став потужним проявом відродження національного духу. Значна частина членів «Просвіти» були заарештовані нацистами в роки окупації та відразу після неї – більшовицькими каральними органами.

Однак, впродовж всього періоду окупації, попри намагання

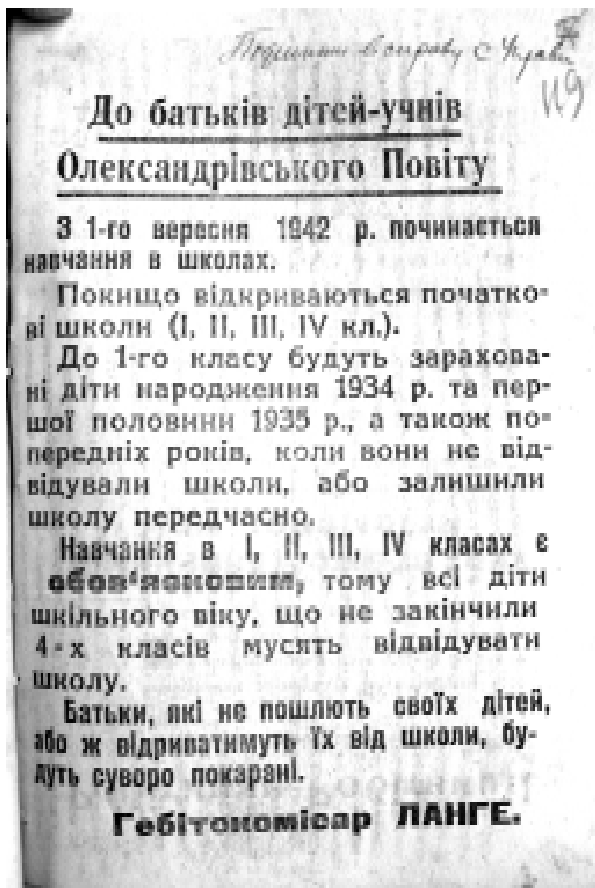
українських властей, не вдалося відновити навчання у всіх школах - навчання в Олександрівській середній школі тривало, наприклад, місяць – з 1 вересня 1941 року по жовтень, а решту часу двоповерхове приміщення було зайняте передовими частинами Вермахту, тилловими частинами окупантів та їх посібників - *дослідження Л.Литвин*. Не працювала впродовж нацистської окупації Олександрівська семирічна школа – її подвір'я та приміщення були зайняті під гаражі та контору автопідприємства «Штрало».

Не вдалося, також, забезпечити стовідсоткового відвідування учнями шкіл. В приміщеннях багатьох шкіл, через нестачу палива, взимку було холодно, відсутні були в належній кількості учнівські приладдя, підручники, зошити, тощо.

Зрозуміло, що окупанти не зацікавлені були у поширенні освіти серед населення, тому роль шкіл у їхньому розумінні, що повністю відповідало намірам вищого нацистського керівництва, зводилася до елементарного: навчити дітей писати, читати, рахувати - цього досить було, за задумом окупантів, для тих, хто приречений був на важку фізичну працю на користь «вищої арійської раси» впродовж всього свого життя. Українське вчителство, що залишилося в окупації, свою роль вбачало в іншому – дати учням глибокі і різнобічні знання. Неминуче повинне було відбутися зіткнення різних устремлінь. Це сталося весною та літом 1943 року – розпочалися арешти вчителів...

«Навчання в Любомирській школі Олександрівського району, - як згадує нині *жителька смт Олександрівка Курганська Марія Потапівна*, - тривали впродовж 1941 – 1943 років. Шкільних приміщень було кілька. Ними були хати розкуркулених односельчан, одна з яких, де я навчалася, називалася «Вовкова» - від прізвища розкуркуленої сім'ї Вовків, були «Вузуптерова» та «Моргунівська» (Івана Моргуна оголосили на початку колективізації куркулем та виселили з усією сім'єю, хату забрали), була і «Центральна».

До нашого класу у вересні 1942 року з'явилося 32 учні. Класним керівником був Поцілуйко Іван Федорович. Біля школи були великі копиці соломи, про це подбав староста села Сугак Петро, бо соломою топили шкільні груби. Навчання було у дві зміни. Вчителі стали добрішими, охоче проводили з нами, як тепер сказали б, конкурси декламування, читали нам багато книг, водили на екскурсію до лісу, виходили з нами на високий курган, що був поблизу села, де розповідали про козаків. А ми, діти, з охотою йшли до школи, бо там було цікаво. Проте, весною 1943 року, вже ближче до закінчення навчального року, раптово зник вчитель німецької мови Павло Павлович, він був не наш, не з сільських, тому

*Листівка окупаційних властей про початок занять в школах
Олександрівського генітскомісаріату. 1942 рік. с.Олександрівка. З
фондів Державного архіву Кіровоградської області.*

прізвища його не пам'ятаю. Після його зникнення уроків іноземної мови не було вже кому читати. У матері нас - дітей, було шестеро, батько помер у роки голодомору, тому моя мати, напевне, за навчання не платила, хоча тоді я над цим навіть не задумувалася».

За всі роки окупації та ще довгий час після неї, як, проте, і до війни, дитяче життя ніколи не було ні щасливим, ні безтурботним. Так, в зиму 1941 на 1942 рік поза Олександрівкою було розстріляно кілька сотень євреїв. Серед них значна кількість була дітей як шкільного – учні

*Курганська М.П. Фото
60-х років ХХ ст.*

Олександрівських середньої та семирічної шкіл, так і дошкільного віку. З розстрілюваних єврейських родин вдалося врятуватися тільки хлопчиків М.Д.Ниживенку, який, будучи пораним, вибрався з під тіл вбитих і дійшов до с.Бірки, де його рятувала сім'я М.М.Кочерги аж до визволення.

Загинули від рук п'яного німецького офіцера троє малолітніх дітей з сім'ї Ламтевих, які жили у Федварі (нині с.Підлісне): неповнолітні Геннадій, Надія та Ольга. В цьому ж селі трагічно обірвалося життя чотирьох мужніх підлітків Ф.Шепеля, Я.Матвієнка, І.Юрченка, І.Коноваленка. Німецький патруль вбив чотирнадцятирічного Михайла Посайду з с.Северинівка, який пізнього вечора перших днів

січня 1944 року пробивався до рідної хати з яру, де переховувався від примусового вивезення на роботи до Німеччини. Померли від тифу Вітренки - Василь Миколайович (10 років), Василь Свиридович (5 років), Олексій Потапович (10 років) з с.Несваткове. Були розстріляні за безпідставним звинуваченням у нищенні кількох телефонних стовпів чотири учні Івангородської агрономічної школи. Ця трагедія сталася у березні 1943 року. Загинули десятки дітей від вчиненої карателями розправи над жителями, які стали заручниками за дії партизанів, сусідніх з Олександрівкою хуторів Буда Половецька та Вдовичий. Така ж доля готувалася і для майже дев'ятисот жителів с.Кримки, які колективно повинні були відповідати за вбивство німецького вояка у вересні 1942 року, здійснене поблизу села. (Той, хто забив німця, ставши після війни людиною поважною, все життя каювся, що його необдуманий вчинок призвів до страти 52 дорослих жителів Кримок).

Велике випробування випало на долі дітей під час боїв у грудні 1943 – січні 1944 років за звільнення району від німецько-фашистських загарбників. Снаряди, бомби та кулі, випущені як з німецької, так і радянської зброї, не розбирали, де свої, а де чужі, тож гинули, за якийсь день-два до визволення, ховаючись у погребях, різного призначення господарських ямах, українські матері, затуляючи собою, часто безрезультатно, тіла своїх дітей. Так загинула вся сім'я жителя Єлизаветградки Бондаренка Арсентія – він, дружина та двоє їхніх дітей, так само загинула їхня землячка шестирічна Страшко Ніна та восьмирічний житель Бірок Линник Микола та десятки інших. Жертви,

якими жителі Олександрівського району розраховувалися за дії політиків впродовж усієї війни, дуже великі. Однак, тільки в с. Китайгород в роки голодомору 1932-1933 років загинуло від голоду: 12 сімей – діти з батьком, 5 сімей – діти з матір'ю та 7 сімей – діти з батьками. Всього загинуло голодною смертю 109 осіб - дорослих 51, дітей віком від 1 до 12 років – 58 (з них дівчаток – 28, хлопчиків – 30) – *дослідив Д.Капелюшний, учасник бойових дій у Великій Вітчизняній війні, кандидат технічних наук. В с.Красносілка в роки голодомору (за дев'ять місяців) голодною смертю загинуло 645 осіб, з них дітей віком до 17 років – 326. За всі роки війни загинуло 323 жителів села, переважна більшість з них – на фронтах – дослідив М.Коломієць.*

«Після звільнення села, - *згадує М.П.Курганська*, - я та багато моїх однолітків почали працювати в сільгоспартілі ім.Молотова і я вже ніколи не ходила до школи, бо не мала змоги, а доводилося орати, боронувати, возити волами, взагалі, тяжко працювати. Будучи сиротою тяжко переживала зі своїми ровесниками також і їхнє сирітство, бо десятками почали приходити до села похоронки на вбитих, нещодавно мобілізованих батьків...

Проте і до сьогодні з вдячністю згадую, хоча з того часу минуло більше шести десятків років, імена вчителів, які в роки окупації вчили нас – сільських дітей: це Павло Павлович, Іван Федорович, Василь Устимович...»

Про свої перші, після визволення села Триліси, жнива *розповідає О.Кримський*. «Перепечене сонцем повітря наповнилося гуркотом косарок, дзвоном кіс, хрускотом зрізаного серпами стебла... І над усім цим – стогін: «Води! Води!..» Босоногі хлопці, віком 9-10 років, біжать по колючій стерні і не встигають гасити спрагу жниць, в'язальниць, косарів... (Ота колюча стерня на босі ноги була пекельним випробовуванням для кожного з нас. До стерні добавлялися ще й «курчата». Чи хоч один вождь революції спробував це у своєму дитинстві?)

До жнив залучалися й дівчатка – наші ровесниці. Їм робота знаходилася не тільки на полі, а й у сільських яслах, де утримувалися, поруч з двох-трьох річними малюками, і немовлята, яких потрібно було регулярно годувати материнським молоком. Тож узявши запелене немовля на руки, дівча

Гірке повосінне дитинство. с.Цвітне, середина 40-х років XX ст.

Особиста довідка вчителя з с.Бірки Снісаренка О.Є. 1942 р. З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

бігло з ним на поле, де молоді матері жниували, і віддавали їх матерям, щоб ті годували своїх дітей. Потім, стернею, босими ногами бігли з затишним немовлям до ясел, щоб взяти інше, і повторити так і з ним. Так – цілий день.

Гінці на конях, теж мої ровесники, охляп, без сідел, снували від поля до колгоспної майстерні із затупленими косами... Жнива на полі, з якого вивезли копи, вважалися закінченими лише після того, коли діти визбирували всі колоски в торби і здавали їх бригадиру. «І, не доведи Господи, залишити собі хоч пучечок тих колосків!» - попереджали старші дітей. Щоб прискорити збирання колосків, учнів та дошкільнят ділили на групи й організовували між ними «соціалістичне» змагання. Переможців відмічали на жовтенятських і піонерських лінійках. Могли навіть нагородити кульком цукерок «подушечок», які за здатність злипатися в одне ціле сільські дотепники прозвали «навіки разом».

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

В багатьох районах школи, переважно початкові, працюють уже майже три місяці. Поступово розгортається навчання і в старших – V – VII, VIII – X класах.

Учням з першого ж дня в цих школах доведено всю серйозність і велич тих завдань і вимог, що стоять перед ними в галузі набуття глибоких, ґрунтовних знань та їхньої поведінки, відповідно до завдань нової епохи в житті нашої рідної Країни. Це цілком зрозуміло. Учні мусять усвідомити всю відповідальність, яку вони несуть перед державою, школою, учителем і батьками за якість своєї навчальної роботи, відношення до неї і свою поведінку. Із школи учень повинен вийти цілком культурною людиною, в найкращому розумінні цього слова, озброєним справжніми знаннями (...).

Побажаємо, щоб школа рішуче стала на шлях виховання гідних синів нашої дорогої вільної Батьківщини в дусі відданості справі національного відродження нашого многострадального народу.

Василенко

Газета «Українські вісті». – 1942- 14.01.

Олександрівська школа вже тиждень як припинила навчання за відсутністю палива, яке ніяк не може завезти староста громадського двору Тимофієнко.

Цей староста більш важливою справою вважає послати в сусіднє село пароконні сани з людьми за горілкою, ніж привезти соломи для школи.

Свій вчинок він обумовлює тим, що, мовляв, «без горілки працювати не можу».

Газета «Українські вісті». – 1942 - 28.01.

Хроніка

З метою налагодження обліку праці в громадських господарствах

та земських дворах буде організовано перекваліфікацію бухгалтерів цих підприємств. Для цього в Бобринецькому та Долинському районах незабаром відкриваються курси перекваліфікації бухгалтерів.

Газета «Українські вісті». – 1942 - 9.05.

Повідомлення

Керівник відділу народної освіти професор Горбов призначений обласним Шкільним Інспектором Кіровоградського Гебітскомісаріату. Обласний Шкільний Інспектор одержує вказівки від гебітскомісара.

Кіровоград, 21 жовтня 1942 року
Гебітскомісар Родде

Газета « Українські вісті». - 1942 - 6.10.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

Старостам с/управ

Райземкомендатура пропонує Вам привести в належний стан всі приміщення державного значення, зібрати належне до приміщень майно та матеріали, зробити інвентаризацію його та забезпечити охорону майна і приміщення. Та негайно приступити до ремонту приміщень. Відомості про стан державних приміщень надіслати до Райземкомендатури не пізніше 15/IX -41 р.

Комендант земкомендатури (підпис) (нерозбірл.)
Заввідділу благоустрою (підпис) (нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 5

Районна
управа
Єлізаветградківка
17.XI. 41
№15

Старостам с/управ

За відомостями, які є в Райуправі відомо, що окремі старости сільуправ відмовляються від проведення ремонту шкіл та завою палива. Райуправа роз'яснює, що ремонт шкіл і завіз палива проводиться за рахунок колгоспів і ніякі посилення на відсутність коштів у сільських управ не може бути причиною відсутності в школах палива.

Голова Районної управи (підпис) Гончаренко

Секретар (підпис)

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №2, арк. 18

Є-градківська
Райуправа
Кіровоградської обл.
24/IX-41 р.
№ ____

По розпорядженню Німецької комендатури райуправа пропонує.

1. Школи тимчасово закрить, учнів від 14 років та учителів притягнути до польових робіт.
2. (...)

Старшина Райуправи
Секретар

ДАКО, ф. 2777, оп. 1, спр. 9. арк. 1

Єградківська
Райуправа
10.X.41 р.
№ 9

Районна Управа з дозволу Районного Коменданта дала розпорядження розпочати навчання в 1-10 класах шкіл району.

Нижче цього подаються вказівки про діяльність старост сільуправ в галузі роботи шкіл.

1. Відвідування дітьми 1-7 класів є обов'язковим, а 8-10 класів добровільним.

2. Плата з дозволу Коменданта встановлюється така

1-4 класи – 10 крб. на місяць;

5-7 класи - 15 крб. на місяць;

8-10 класи – 20 крб. на місяць.

3. Строки внесення плати до 15 числа кожного місяця.

4. Гроші приймає сільська управа по списку учнів, який їм буде представляти керівник школи (...).

6. Оплата техробітниць проводиться за рахунок трудоднів з розрахунку 15 трудоднів за одну класну кімнату, 20 трудоднів – дві класні кімнати (...).

Сторож 20 трудоднів на місяць.

7. Пільги на плату за навчання надано тільки Районній Управі на представлення керівників школи і старшини села.

8. Використання грошей на ремонт і привіз палива забороняється.

Голова Райуправи
Секретар

(підпис)
(підпис)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 15

Єградківська
райуправа
19 січня 1942 р.

Голові Весело-Кутської
С/управи
Завідуючому школи №4

Райуправа, інспектура народної освіти неодноразово нагадувала

Вам, що навчання дітей є обов'язковим і що Ви повинні прикласти максимум енергії, щоб всі діти шкільного віку були охоплені школою.

Все ж до цього часу по ... сільуправі не охоплено навчанням в 1-5 класах 58 дітей.

Райуправа пропонує вжити заходи:

1. По подвірних списках перевірити наявність дітей, які повинні вчитися в 1-5 кл. Скласти списки усіх дітей з зазначенням в якому класі дитина учиться. А якщо не учиться, то вказати причину цього і вжити заходів з боку учителів і сільських управ.

2. Скликати в с/управі нараду учителів, на якій обговорити питання про боротьбу за охоплення всіх без винятку дітей навчанням в 1-5 класах (...).

Голова Райуправи	(підпис)	Гончаренко
Інспектор наросвіти	(підпис)	(нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 31

Районна Управа	Старостам _____с/управ
Єлізаветградівка	Завідуючим школою
13.8.42 р.	
№ 101	

Районна Управа повідомляє, що згідно розпорядження повітового комісара з 1-9-42 р. розпочинається навчання в 1-4 класах українських шкіл. Вам необхідно зараз перевірити стан готовності шкільних приміщень до навчання, звільнити класні кімнати, якщо вони чимось зайняті і перевірити (нерозб.) дітей, які підлягають навчанню та забезпечити 100% явку їх до школи.

Голова Райуправи	(підпис)	Гончаренко
Інспектор наросвіти	(підпис)	Короп

ДАКО, ф.2697, оп.1, арх.№2, арк. 126

Олександрівська
Райуправа
11 січня 1943 р
№ ____

Старості сільуправи

Листом від 14/X – 42 року Райуправою було дано розпорядження директорам шкіл про стягнення квартплати за користування шкільних житлових приміщень вчителями і інше.

Квартплата повинна була сплачуватися за 1 кв.метр по 1 крб. До цього часу директорами шкіл не вжито максимальних заходів щодо стягнення належних сум. Райуправа пропонує перевірити всі житлові приміщення В/школи, а також приміщення підпорядковані сільуправі – виявити хто в них мешкає та з якого часу.

Зобов'язати директорів шкіл аби до 15.1.43 року були складені відомості про нарахування квартплати до 1.1.43 року, та не пізніше 15.1.43 року стягнути нараховану суму й внести в Райуправу.

Відомості підписує староста сільуправи та директор школи, та одночасно (копії) відомості надсилаються в Райуправу.

Одноразово при реєстрації кустарів і т.інш. потрібно виявити всіх осіб, які працюють розумовою працею, а саме: вчителі, які залишаються поза школою й працюють з дітьми на дому та від цього мають прибутки, священнослужителі й всі ті, хто відносяться до цієї категорії (...).

Старшина Райуправи

(підпис)

(Волошаненко)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 10

м. Олександрівка 26.XI-43 р.
Районному старшині с.Є-градівки.

В зв'язку з великою потребою палива (вугілля та дров) для опалення установ та підприємств, а цим самим і виникнення труднощів в постачанні шкіл паливом, всі початкові школи в Генералбецірку припиняють свою роботу з одержанням цього.

Маючи на увазі забезпечення підприємства та установи дровами пропоную велику кількість палива в школах передати установам та підприємствам (...).

Гебісткомісар

З оригіналом згідноё

Ланге

Секретар

(підпис)

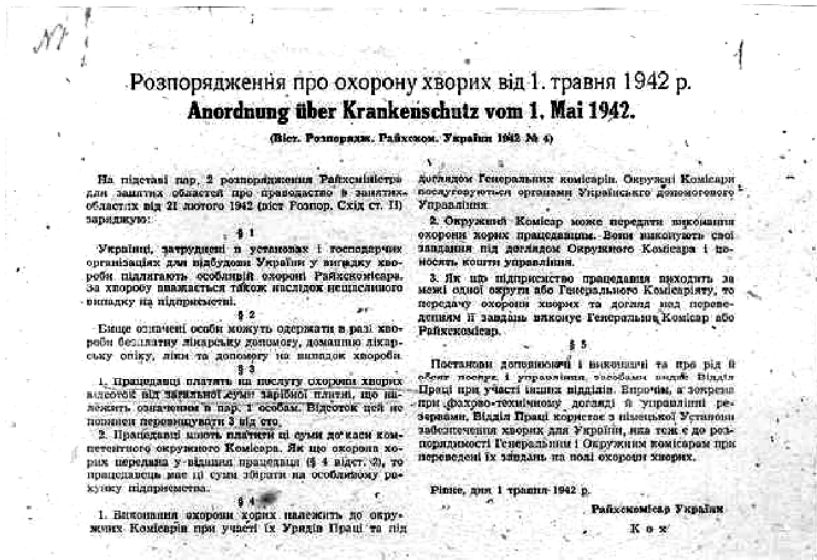
ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 137

РОЗДІЛ VII. СИСТЕМА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

В роки окупації була створена система охорони здоров'я населення, яке продовжувало жити на окупованій території. З цією метою діяли лікарні, водолікарня (м.Кіровоград), фельдшерські медпункти, аптеки, спеціалізовані магазини, як от «Оптика», безплатна дитяча консультація (м.Кіровоград), притулки для дітей-сиріт, притулки для інвалідів, інвалідів-військовополонених та пристарілих, лікарня св.Ганни (м.Кіровоград), районні та міські поліклініки.

В Олександрівському гебіті за користування лікарнями та фельдшерськими медпунктами встановлювалася плата: за прийом хворого – 5 крб., повторний прийом – 3 крб., перебування на лікарняному ліжку – 10 крб., прийом родів у породіллі – 10 крб. Платні послуги запроваджувалися з 1 листопада 1941 року. У Києві, як повідомляла газета «Нове Українське Слово» (№ 47(62), 1 березня, 1942 р.) з 1 вересня 1941 року розпочала роботу лікарня з поліклінікою (колишня обласна лікарня), де діяли терапевтичне, хірургічне, гінекологічне та вушне відділення. В лікарні 80 ліжок, плата за добу – 20 крб. з лікуванням та харчуванням, плата за операцію – від 50 до 200 крб, багатьом ця сума зменшувалася за рахунок лікарні, багато полонених лікувалися безкоштовно – *дослідила Я. Степаненко*. В Олександрівці, як і в Єлизаветградці, працювали лікарні. Медперсонал, наприклад, Олександрівської районної лікарні в період окупації налічував кілька лікарів, більше десяти медсестер, працювали санітарки, кочегари та підсобні працівники з поранених червоноармійців, працювала сестра-хазяйка, прачки, візники, двоє кухарок, підсобні працівники кухні, тощо. Діяли відділення: хірургічне, терапевтичне, інфекційне (тифозне) – ним завідував лікар Л. Компанієць, пологове – (завідуюча Р.І.Готліб), була окрема палата для військовополонених – інвалідів, які впродовж усієї окупації знаходилися під наглядом лікарів. Популярними у населення були лікарі Сліпуха, Воцанський. Стоматологом працювала лікар Брюховецька. Головним лікарем районної лікарні був хірург фольксдойче Мюллер Готліб Готлібович – уродженець Поволжжя, до війни закінчив Одеський медінститут. Гінекологом в Олександрівській лікарні була Роза Іванівна Готліб. Для послуг населення району була аптека, де аптекарем був фармацевт Зельбель. Великого авторитету серед населення набув в роки війни лікар-гінеколог Єлизаветградківської районної лікарні Олена Аристидівна Стоматіаді. До

неї, як до кваліфікованого лікаря, йтимуть з навколишніх сіл жінки та нині згадуватимуть її добрим словом, пригадавши повністю ім'я, по-батькові та грецьке прізвище, таке нетипове для нашої місцевості.

Розпорядження про охорону хворих. 1.05.1942 р. З фондів ЦДАВО України, ф.3206, оп.1, спр.105, арк. 1

Дехто з лікарів розпочав прийом хворих в себе вдома, зокрема хірург Баліцький (проживав в Олександрівці у будинку на нинішній вул. Червоноармійській, 4, де нині заходиться районне управління праці та соціального захисту населення. Вже після війни тяжко хворий та самотній лікар запропонує себе науково - дослідному інституту в м. Харкові для дослідів на собі по лікуванню такої хвороби, як інсульт, але досліді виявляться безрезультатними), вдома лікував і лікар Македонський. В с.Івангороді впродовж війни працюватимуть два медичні працівники: Дереча Ольга Семенівна – фельдшер-акушер, та Чорнозуб Ганна Федорівна, в с.Несваткове надаватиме медичну допомогу односельцям фельдшер Кравченко Михайло - згадують О.Дробот, І.Черкас. В с.Трилісі у фельдшерсько-акушерському пункті фельдшером працював Усатенко Йосип Микитович, а акушером – Вовченко Галина, в с.Вищі Верещаки кваліфіковану медичну допомогу надавав землякам фельдшер Лабунець

Федір – згадує *О.Кримський*. Варто, проте, зауважити, що в двоповерховому приміщенні довоєнної райполіклініки увесь період окупації знаходився Олександрівський гебітскомісаріат, приміщення аптеки зайняв відділ праці («біржа»), а аптека «переїде» на вул. Шевченка, 13.

Кількість лікарів, проте, регламентувалася окупаційною владою. Так, відповідно до нацистського «Розпорядження про охорону хворих» від 1 травня 1942 року, на кожні 3 тис. жителів окупованої території України потрібно було утримувати одного лікаря, на 10 тис. жителів - одного стоматолога, в обов'язки якого входило лікувати зуби та пломбувати, але не ставити коронки, мости, тощо. Частина лікарів мала статус «довірені» - тобто ті, яким дозволялося лікувати, крім корінних жителів, окупантів.

Окупаційна влада видавала інструкції, кого можна і потрібно було лікувати в першу чергу. «Охороні хворих» підлягали: агрономи, інженери, зоотехніки, ветеринарні лікарі, комбайнери, трактористи, директори МТС, бухгалтери, майстри, техніки, робітники харчової промисловості та сільського господарства, тощо. В той же час члени їх родин, які не працювали, а це, напевне, що і діти, «охороні хворих» не підлягали. «Привілейована» категорія працівників могла отримати безкоштовне лікування на випадок хвороби чи каліцтва на виробництві, певну матеріальну допомогу та необхідні ліки. Але, зазвичай, лікування було платним. Зрозуміло, що подібна «турбота» окупантів мала на меті не вболівання за здоров'я підкореної нації, а посилений визиск фізичних ресурсів народу. Крім того, загарбники боялися «невидимого ворога» - інфекційних хвороб, таких, зокрема, як тиф.

З 25 жовтня 1941 року, згідно доступних для нас архівних документів, розпочав роботу відділ охорони здоров'я та соціального забезпечення при Єлизаветградківській районній управі. Такі ж відділи діяли при всіх районних та міських, як от в м.Кіровограді, управах. У відділах працювали «інспектори охорони здоров'я» та «інспектори соціального забезпечення». (Якихось документів про діяльність Олександрівського районного відділу охорони здоров'я, на відміну від Єлизаветградківського, виявити в архіві не вдалося).

З архівних матеріалів можна прослідкувати роботу «комісії при райвідділах соцзабезпечення» (у нашому випадку – Єлизаветградківської), що призначала одноразові грошові допомоги інвалідам та пенсіонерам відповідно до тимчасової інструкції районної управи від 2 лютого 1942 року. (В м.Черкаси, наприклад, працював відділ опіки і пенсій районної управи, а в м.Кіровограді міська управа створила відділ охорони здоров'я і соціального забезпечення).

Крім того, громадські двори зобов'язані були залишати (резервувати)

3 травня місяця 1942 року в районах розпочав роботу Український комітет допомоги у функції якого входило надавати *«матеріальну допомогу дорослому населенню і дітям, які потерпіли в час панування на Україні більшовиків, військовополоненим і сиротам»*. Якихось документів про реальну роботу цього комітету в районі знайти не вдалося. (В той же час в Києві, як повідомляла газ. «Нове Українське Слово» від 29 квітня 1942 року: «За розпорядженням голови міста та Штадткомісаріату» від 22 квітня 1942 року бідне населення Києва, переважно інваліди, пенсіонери і сироти, будуть отримувати безкоштовне харчування в спеціальних їдальнях в районах, де вони проживають. Сума виділених на ці цілі коштів здатна охопити все бідне населення Києва, яке, згідно даних міського і районних відділів соціального захисту, складає близько 10000 чоловік» - *дослідила Я. Степаненко*. Працював в роки окупації Кіровоградський комітет Червоного Хреста, який мав списки військовополонених, що утримувалися в таборах області, допомагав родичам знайти рідних, видавав матеріальну допомогу потребуючим.

Районні та сільські управи вирішували ще й такі питання, як забезпечення жителів житлом, повернення цього житла тим, у кого більшовицька влада свого часу його відібрала. Комендатура української служби порядку (м.Кіровоград) займалася розшуком безпритульних дітей та влаштуванням їх у дитячий будинок (м.Кіровоград), а калік - до будинку інвалідів.

Звичайно, в умовах військового часу вирішити всі питання по охороні здоров'я та соціальному захисту нужденних українська влада не могла. Однак, всю окупацію в Олександрівській лікарні працювала кухня, де помічником поваря була *Галина Потапівна Кулинич (проживає в смт Олександрівка, вул. Коцюбинського, 14)*. «Варили їжу кожного дня, інколи були м'ясні і рибні блюда, а так, то борщ, супи, галушки... Салати з капусти навчилися робити у румунів. Сестра-дієтолог перевіряла якість обідів, санітарки розносили його по палатах. У нас на кухні медсестри кип'ятили шприци, тож дров йшло багато. У грудні 1943 року виїхав на Захід головний лікар, який мене називав «Галінка-малінка», а ми продовжували працювати аж до визволення. Старшим поварем була Павліна Фролова. До речі, ми всі знали, що Готліб Готлібович передавав у ліс медикаменти, які ховав, щільно загорнутими, у купу гною, що була на території лікарні біля стаєнь» - *згадує Г.Кулинич*. Зауважимо, також, що випадків голодної смерті як серед дорослих, так і дітей, фізичного виснаження від недоїдання серед цивільного населення в роки окупації на території Олександрівського та суміжних з ним районів, як це траплялося впродовж 30-х років, не було. Велику небезпеку для цивільного населення в роки

окупації становили інфекційні хвороби, як от тиф, з яким заклади охорони здоров'я боролися як могли. Загроза масового недоїдання, голодної смерті та, навіть, канібалізму, з'явиться вже незабаром, як це не дивно, після вигнання окупантів та досягне свого апогею в 1947 році, набравши форми справжнісінького голоду поряд з такими хворобами як тиф, туберкульоз та дистрофія.

Відомі також непоодинокі факти надання кваліфікованої медичної допомоги, включно зі складними операціями, німецькими лікарями дітям та дорослим, що проживали на окупованій території, а також забезпечення населення медикаментами та засобами гігієни.

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

Відділ Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення

Коли Відділ Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення приступив до роботи, то жодна медична установа не працювала, будучи розграбленою або знищеною більшовиками. Отже довелося розпочинати роботу в самих найтяжчих умовах. Керівник Відділу Охорони Здоров'я та Соціального Забезпечення п.Колотов приклав багато зусиль, щоб якнайшвидше відновити роботу необхідних установ по медобслуговуванню населення, по матеріальній допомозі нужденному населенню (...) та по наданню притулку дітям-сиротам, постарілим та інвалідам-одинакам. Для цього негайно було взято на облік всі медичні кадри, зібрано медичні приладдя, проведено відповідні ремонти помешкань і пущено в роботу біля 25 установ (...). Для продажу ліків відкрито 5 аптек та магазин «Оптика». Для надання притулку дітям – сиротам є дитячий будинок на 50 осіб. Працює будинок інвалідів. В якому тепер перебуває 460 осіб та 200 військовополонених інвалідів. При будинкові є допоміжне господарство з 350 га землі.

Д.П.

Газета «Українські вісті». – 1942- 17.01.

Нам пишуть і сповіщають

Добре працює медперсонал Олександрівської лікарні, якому населення вдячне за гарне медобслуговування. На адресу редакції надійшов лист робітника станції Фундукліївки п. Макухи Ф.С., в якому він щиро дякує лікареві цієї лікарні п.Вощанському за старання і уважне лікування.

Газета «Українські вісті». – 1942 – 18.02.

Місцева хроніка

При водолікарні (м.Кіровоград), на другому поверсі, відкривається безплатна дитяча консультація, що буде обслуговувати дітей віком до одного року.

Газета «Українські вісті». – 1942 – 6.06.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

11 лютого 1943 р
№ 103__

Старості
сільуправи

Згідно розпорядження Крайсландвірта м-ка Олександрівка в продпайових списках на березень і дальше нараховуйте для робітників по III – й групі м'яса на I тиждень не 150 грам, а 170 грам. Крім того нараховуйте на працюючого III – ї групи олії на тиждень по 30 грам.

Старшина Райуправи
Секретар

(підпис)
(підпис)

(Волошаненко)
(Грибіник)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк.11

Олександрівська
Райуправа
6 квітня 1943 р.
До старости Китайгородської
сільуправи

Пропоную негайно перевірити у Вашій споживчій кооперації список тих осіб, що одержують прод. пайок по інвалідності, по бідності та інших причин.

Всім тим, що можуть працювати, запропонувати негайно приступити до роботи в гром.дворі, або з'явитися в Олександрівку в відділ праці, який влаштує їх на роботу.

До 20 квітня 1943 року надішліть в Райуправу список лише на тих осіб, які через інвалідність і старість не можуть працювати і повинні їй на далі отримувати пайок.

В цей список також занесіть ті сім'ї, які були на утриманні тих осіб, що їх завербовано на роботу до В.Німеччини і в цій сім'ї зараз відсутні працездатні члени.

Старшина Райуправи	(підпис)	(Волошаненко)
Секретар	(підпис)	(Грибіник)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 44

До коменданта
Єградківського р-ну
від гр. Нішти Олени Григорівни

Заява

Я гр. Нішта О.Г. с.Веселого Кута Єградківського району, прохаю райкомендатуру дозволити мені зарізати кабана, якого я маю в своєму господарстві.

У зв'язку з тим, що мій чоловік помер від туберкульозу 15/IX – 41 р., який вчителював 33 роки і залишив мені 9 душ дітей мене теж признають хворою на туберкульоз, а тому требаються мені жири для лікування. В своїм господарстві я нічого не маю крім кабана.

Допомоги нівідкіль ніякої не получаю. А тому прошу не відмовити мій просьбі.

Прохач (підпис)

ДАКО, ф.2696, оп. №1, арх. №7, арк. 8

ВИПИСКА
з протоколу №15
засідання комісії при Єградківському відділу соціального
забезпечення в складі

Інспектора Охорони Здоров'я Павлик, інспектора соцзабезпечення п.Ігнатенка та старости Весело-Кутської с/управи п.Болдарева Ф.Г.

Слухали: призначення
одноразової допомоги інвалідам
зареєстрованим в соц.-
забезпечені Єградківського р-ну

1

1. Бойко Данило Григорович
2. Мовчан Леонід Корнієв (...)
- 8.Федоров Макар Микит.

Ухвалили: призначить
одноразової допомоги
інвалідам та пенсіонерам
с.Весело-Кутської с/ради

2

із 2% фонду к-пу
відмовити (є засоби існування)
100 (сто) крб.

Комісія розглянула справи інвалідів та пенсіонерів користуючись тимчасовою інструкцією Райуправи від 2.II.42 р.

18.III.42 Інспектор соц.-забезпечення (підпис)

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №7, арк. 7

Старшині Єградківського району
громадянки села Веселого Кута
Гончаренко Анни Лук'яновни

ЗАЯВЛЕНИЕ

Я в настоящее время живу без приюта с начала весны и до настоящего времени. Дожди идут и мине нема де жить. Нас розкуркулено вислано на Урал. Там мий чоловік помер а я повернулась на свою родину. Хату нашу поламали и все розорили. А от хата пустопорожня нашого батька Гончаренко Євтихія, котру школа присвоїла собі в одний половини жеве школьний сторож а друга пуста а тому прохаю п.старшини розрешить мени временно перейти в батькову хату пока я собі що нибудь збудую.

17 червня 1942 г. Гр. Гончаренко Анна (підпис)

(резолюція на заяві: *Старості Веселого Кута. Якщо друга половина хати свободна, де мешкає сторож школи, то треба дати усю свободну половину хати временно Гончаренко А. Л.)*

Голова Райуправи (підпис) Гончаренко
23.6.42

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №7, арк. 22

Районна Управа
Єлізаветградківка
11.VII.1942
№

До старости
сільуправи п. Болдарева

При цьому Райуправа надсилає скаргу гром. В/сільуправи Ужвенко Йосипа Силивича, які вам слід розібрати на місці і коли Гура Горпина дійсно (*нерозбірливо*) - вихрестка і мешкає в с.Верещаки, а хата пустує, то необхідно відкрити при пойнятих хату

і передати в користування Ужвенко Йосипу. Про виконання цього повідомте Райуправу для доклада Гебітскомісару.

Підста: резолюція Радника Гебітскомісара Біппуса
Голова Райуправи (підпис) Гончаренко
ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №7, арк. 23

В комендатуру
Олександрівського повіту
гр. с.Веселого Кута
Єградківського району
Ужвенка Йосипа Силовича

ЗАЯВА

Я, Ужвенко Йосип Силович, урожений с.Веселий Кут до 1931 року проживав в с.Веселий Кут, 1931 року мого батька розкуркулено і забрали його в НКВС, де його вбили. Мати померла з голоду, брата меншого Олександра Ужвенка засуджено і заслано на 10 років в Магадан.

Я сам учасував 1918-1921 року в боротьбі за визволення України від (*нерозбірл.*) – большевиків за що був гонимий большевиками і также і сім'я наша всіх Ужвенків була позбавлена виборчих прав і зазнала великих знущань від більшовиків. Мене було пограбовано позбавлено виборчих прав і занесено до списку репресованих, а тому я повинен був оставити свою хату, которую я збудував 1923 році й вночі виїхав із села і 16 років скитався по Криму, а в настояне время дякуючи немецкій владі котора визволила нас від (*нерозбірл.*)– большевицького ярма я зміг повернутися в своє село, а в моїй хаті живе Гура Горпина – (*нерозбірл.*), займає половину хати і огород і считає мене як квартиранта, не дає мені можливості жити. Приїжджають її зяті з Верещак і погрожують мені небезпекою, що можуть посвідчити гром. села Веселого Кута (...), а тому прохаю комендатуру повернуть мені всі права на хату і садибу, а гр. Гура вислати із села (...).

Ужвенко (підпис)

ДАКО, ф. 2696, оп. №1, арх. №7, арк. 45

Районна
управа
Єлізаветградківка
29.XI 1941

До сільуправи
села _____

Вам надсилаємо форму по котрій Ви повинні заповнити всі графи згідно документів інвалідів та пенсіонерів. Пенсіонери та інваліди повинні пройти реєстрацію які раніше одержували пенсії або були призначені на одержання її одноразово. Осіб які будуть скаржитись на загублені документи, направте їх в Є-градківський Відділ Охорони Здоров'я та Соцзабезпечення.

Старшина Райуправи (підпис)

Інспектор соцзабезпечення (підпис)

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 23

Єградківська
Райуправа
25.X.41 р.

Сельуправі _____

З приводу переходу фельдшерського медпункта на платний прийом хворих з 1.XI -41 р. (з первічних хворих 5 крб., а повторний 3 крб.), який до 1.XI.-41 р. обслуговував колгоспи безкоштовно, то за цей час обслуговування медпунктом виплатити зарплату медпрацівникам натуроплатою, порівно з колгоспів (...).

Інспектор охорони здоров'я (підпис) (нерозбірл.)

Старшина Райуправи (підпис) (нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх.. №2, арк. 17

Сільуправа с.Веселий Кут

З Вашого села поступила заява в інспектуру охорони здоров'я, що Ви зняли з роботи акушерку Ільєнкову. А тому пропоную її встановити на посаду акушерки – Ільєнкову. Працюватиме вона на самоокупаємості. Прийом родів як з стаціонарного хворого – 10 крб.

3/XI – 41 р.

Інспектор Охорони здоров'я (підпис) (нерозбірл.)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх.. №2, арк. 21

11.V.42 р.

Старості с/управи

За розпорядженням Гебітскомісара в районі утворено Український Комітет Допомоги в функції якого входить на перший час матеріальна допомога дорослому населенню і дітям, які потерпіли в час панування на Україні більшовиків, військовополоненим і сиротам...

Голова Райуправи

(Гончаренко)

Секретар

(підпис)

(Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх.. №2, арк. 74

31.VII.42

До всіх установ, підприємств Є-градківського р-ну

Ставиться до відому, що виплата компенсації робітникам та службовцям за невикористану відпустку, грошова допомога багатосімейним, а також виплата за святкові дні під час війни не

проводиться. В сумнівних випадках по цим питанням слід звертатися до розрішення до Відділу Праці в Гебітскомісаріат.

Підстава: розпорядження Гебітскомісара від 23.7.42 р.

Голова Райуправи (підпис) (Гончаренко)

Секретар (підпис) (Галько)

ДАКО, ф.2696, оп.1, арх. №2, арк. 111

Старостам с/управ

По розпорядженню Німецького С/Г Коменданта наказую:

1. Поліцаям, які працюють в с/управах, дозволяється купувати в колгоспі 10 кг зерна на м-ць, їхні жінки, які працюють в колгоспі – одержують на себе 10 кг і на дітей 5 кг з колгоспу (...).

2. Для колгоспних інвалідів і пристарілих також залишати в колгоспі запас хліба до 1.9.-42 р.

Голова Райуправи (Гончаренко)

Секретар (підпис) (Галько)

ДАКО, ф.2697, оп.1, арх. №2, арк. 1

РОЗДІЛ VIII.

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В РОКИ ОКУПАЦІЇ

Напередодні війни, впродовж 20 - 30-х років, більшовицька влада здійснювала масове гоніння на церкву, служителів культу та віруючих. В результаті цього в районі на початок 1941 року діяла лише одна церква – в с.Кримки, решта були зруйновані, або перетворені на господарські приміщення, або, в кращому випадку, на «сільклуби».

Ця влада фізично знищила багато священнослужителів району – загинули священники, протоіереї Григорій Приходько, Дмитро Сурмелі, Михайло Рябцев, Харлампій Фіньковський, Мілюков та ін. – *дослідив В.Білошапка*. Репресіям підлягали також і їхні сім'ї.

Напередодні війни розстріляний був і митрополит Харківський і всієї України УАПЦ Іван Павловський (нар. в с.Соснівка). Проте, всупереч численним репресіям та величезному тискові державних органів на населення, воно в своїй більшості (дорослі) залишалося віруючим, в той час як молодь, формування свідомості якої відбувалося в умовах «войовничого атеїзму», виявляла до церкви байдужість.

В перші місяці окупації на території Олександрівського району були заново відкриті, освячені та розпочали службу православні церкви в таких селах, як Стара Осота, Іванівка. В 1942 році відкрилися храми в Трилісах, Китайгороді, Бандуровому, Олександрівці, Розумівці, Вищих Верещаках, пізніше – в с.Красносілка, Бірки, Нижчі Верещаки, Букварка. Все це стало наслідком політики окупантів, суть якої зводилася до намагання завоювати певний «авторитет» серед місцевого населення та мати на нього великий вплив релігійними засобами.

Освячення церков, на які прибували чини як німецької, так і української влади, мало на меті певну пропагандистську ціль, вигідну окупантам: на фоні довоєнного більшовицького руйнування церков, майже поголового винищення ними священнослужителів, переслідуванні віруючих, ці урочистості повинні були засвідчити про «нові, вільні порядки», які настали з приходом німців.

Всі храми району повернулися до лона Української Автокефальної Православної Церкви, як це і було впродовж 20-30 років ХХ ст. Певну проблему нестачі священнослужителів вирішували в такий спосіб: на священників висвячували представників інтелігенції (вчителів, службовців, студентів). Не вистачало культових споруд, церковного начиння, богословської літератури – більшу частину цього було знищено в 20-30-х

роках. Однак, дещо збереглося в населення, тож зносили до церков хто що мав.

«У відновлену і заново висвячену церкву (с.Триліси Олександрівського району) сходилися селяни. Люди якось враз стали між собою родичатися, згадуючи родинні зв'язки, кумалися...» - *згадує О. Кримський*. Різко зросла кількість хрестин, а через те, що одружених пар до Німеччини на роботу насильно не брали, то вінчання стали явищем поширеним та багатолюдним. «По неділях та церковних святах люди відпочивали. Чоловіки грали в карти та доміно, жінки ходили до церкви в Медведівку, до Мотрониного монастиря. Народжувалися діти і їх хрещення були дуже гучними – з гармошкою та бубоном, щедрим застіллям» - *згадував уродженець с.Поселянівка І. Гончар*.

Проте, вважати діяльність української церкви в роки окупації незалежною, немає підстав, оскільки церковне життя значно регламентувалося німецькою окупаційною владою. З цією метою окупанти, хоча й існувало Кіровоградське духовне управління, на свій розсуд встановлювали тривалість церковних свят, як правило, скорочуючи їхню тривалість або переносячи в часі, переслідуючи таку мету, як небажання відривати населення від праці. Діяльність священослужителів була поставлена під контроль не районних управ, а безпосередньо гебітскомісаріатів, без згоди яких не можна було священослужителю приступити до здійснення служб, а громаді відкрити нову парафію. На мові окупантів це називалося «регулюванням». Окупаційна влада примушувала священників відверто агітувати населення добровільно їхати на роботу до Німеччини. Ця ж влада заборонила викладання в початкових школах Закону Божого. В свою чергу вище керівництво УАПЦ закликало священослужителів бути готовими до конфліктів з окупаційною владою, яка стала «нестерпною». Незаперечно, що чим далі було від 1941 року, то тим більше окупанти у своєму ставленні до церкви були подібними до більшовиків.

Впродовж перших післявоєнних років всі освячені в роки окупації церкви продовжували діяти - Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 25 листопада 1943 р. “Про порядок реєстрації церков” заборонялось припиняти їхню діяльність. Схоже й на те, що висвячені в ті роки священники репресій від радянської влади не зазнали. На 1 липня 1944 року в районі правилося у 12 церквах.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

До pana Благочинного та Священників Святої Православної
Автокефальної Української Церкви

Надсилаю Вам розпорядження п.Гєбїтскомїсара вїдносно
їснування єдиної Автокефальної Української Церкви.

Зобов'язуємо Вас роз'яснити про це населення та керуватись
цим роз'ясненням в роботї під час Богослужіння.

Старшина Райуправи
Секретар

(Волошаненко)
(Грибіник)

В добавці посилаю я роз'яснення Метрополїта Волинї й
Житомира. Це роз'яснення повинні дати до вїдому всїм
Священникам. Кожний Священник повинен при ознайомленнї з
роз'ясненням зарєєструватися в списках підтвердження.

Цї списки надїслати менї.

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 7

Районна Управа
Єлїзавєградківка

До старости с/управи _____

28.III.42 р. (Вїдносно слав'янської мови в православній церкві)

Гєбїтскомїсаром встановлено, що в деяких церквах Служба Божа
правиться на слав'янській мовї. Райуправа ще раз попереджує про
те, що Богослужба повинно проводитись на українській мовї, тобто
церковні служителї під час самого Богослужіння в церкві, а також ї
при виконаннї рїзних релїгійних обрядів (христини, похорони ї т.їн.)
користуватись лише українською мовою.

Голова Райуправи (підпис)
Секретар (підпис)

(Гончаренко)
(Галько)

ДАКО, ф.2697, оп.1, арх. №2, арк. 64

Олександрівська
Райуправа
18 березня 1943 р

№ ____

До старости Китайгородської
сільуправи

Надсилаємо Вам розпорядження п.Гебітскомісара м.Олександрівки від 16.III.43 року відносно регулювання Богослужінь під час Великого Посту, під час весняних засівів, зобов'язуємо Вас вручити священнику і самім провирити його виконання.

Старшина Райуправи	(підпис)	(Волошаненко)
Секретар	(підпис)	(Грибіник)

Згідно з погодженням між Генеральним Комісаром і керівниками представлених в Генералбецірк церквей, встановлено такий порядок Богослужінь під час весняних засівів:

1. Від 8.III до початку весняних засівів можна щодня відправляти Богослужіння зв'язані з Постом.

2. З дня весняних засівів можуть бути припинені всі Богослужіння, включаючи й Богослужіння по неділях – до обіду, аж до Великого Четверга вечером.

3. У Великий Четвер, вечером, 22.IV, може відправлятися Богослужіння протягом цілого дня (...).

5. У Велику Суботу робочий день однаково можуть читатись церковні літургії (...).

6. На Великдень (пасху) можна також відправляти Богослужіння протягом цілого дня.

З мого боку також немає заперечень проти цього. Аби під час вищезазначеного часу відправлялися Богослужіння по неділям вечером (починаючи не раніше з 19-ти годин)...

Гебітскомісар (Ланге)

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 27

РОЗДІЛ ІХ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

В роки окупації культурні процеси відбувалися, набираючи інших форм, ніж до війни та багато в чому нагадуючи національне культурне творення післяреволюційних, 20-30 років - до закінчення т.зв. «українізації».

Масово відкривалися «Будинки просвіти». Участь у їхній роботі брала інтелігенція району, молодь, національно налаштовані дорослі жителі. Найяскравішим наслідком роботи «Просвіт» була підготовка вистав суто українського класичного репертуару. Для прикладу, олександрівські аматори сцени підготували таких вистав більше десяти. (Районна газета «Більшовицький шлях», що відновила свою роботу після звільнення району від німецьких загарбників, повідомляла про показ цих вистав для жителів селища у лютому – березні 1944 року. Однак, за кілька місяців ці вистави припинилися).

З'явилися струнні та духові оркестри, хори та хорові капели, навіть колективи бандуристів. «В селі Бовтишка хор з учнів школи та сільської молоді організувало подружжя вчителів Самборських – Олександра Ілліча та Ганни Іванівни. Вже на весну 1942 року хор виконував українські народні пісні, де солістом часто був сам вчитель, який мав чудовий баритон. Концерти, на які сходилося так багато селян, що не всі вміщалися в клубі, тож доводилося відкривати навстіж не тільки двері, а й вікна, хор розпочинав національним гімном «Ще не вмерла Україна». В 1943 році, після самогубства сина Ігоря, Самборські перебралися до с.Бандурового, де Олександр Ілліч став священнослужителем» - *згадує інвалід війни К.Шабаш.*

Головне завдання «Будинків просвіти», як повідомляла обласна газета «Український голос» від 11 жовтня 1941 року, «... *відродити і підняти на належну височінь справу українського мистецтва, справу рідної національної української культури на національну свідомість*».

«Майже кожної неділі чи свята відбувалася в селі Служба Божа, на яку прибував священник з іншого села – *згадував С. Глід з с.Івангород*, - а вечорами в театральній залі вшановувалася пам'ять українських національних героїв, ідеологів і державних мужів, відзначалися національні історичні дати й ставилися українські історичні й національно-побутові п'єси». (*Степан Глід. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон. 1955 р. стр.20*).

Обрана 21

П Л А Н

ПОСТАНОВИ ВІЛЬШАНСЬКОГО РАЙОННОГО ТЕАТРУ
на 3-й КВАРТАЛ. 1942 року.

№	Назва постановки	Автор	Дата	Відомості про постановку
1.	"Мертві борються"	І.Троїцький	11/X-42р.	
2.	Концерт і танці "До релігії"	Крошніцький	10/X-42р.	
3.	"Ого таво"	І.Троїцький	1/XI-42р.	
4.	Концерт і танці	"	5/XI-42р.	
5.	"Вуржени"	І.Троїцький	10/XI-42р.	
6.	"Свято на Гоморіліні"	"Віктор-Віктор"	20/XI-42р.	
7.	Концерт і танці	"	4/XII-42р.	
8.	"Дай серцю волю, заведе в неволю"	Крошніцький	11/XII-42р.	
9.	"Михайло"	В.Григор'єв	18/XII-42р.	
10.	Концерт і танці	"	21/XII-42р.	

Відомості про постановку
І.Троїцький

(підпис)

Відомості про постановку
І.Троїцький

(підпис)

План постановок Вільшанського районного театру. З фондів ЦДАВО України, ф.3206, оп.1, спр.74, арк.2.

«Настав 1942 рік – згадує М.Канівець з с.Бірки. - Як зараз пригадую, як я кожного дня ходив до сільського клубу... Кожного вечора до клубу сходилося багато молоді, ми розучували українські п'єси, щоб потім показати їх односельчанам».

Урочисто відзначалися роковини з дня народження та смерті Т.Г. Шевченка. Про те, що цей захід був масовим та охоплював всю територію Олександрівського та сусідніх районів, свідчать документи. Опікувалася цим заходом районна ювілейна комісія на чолі з старшиною райуправи, на селах створювалися відповідні досить представницькі комісії у складі директорів шкіл, старост громадських дворів та сільуправ. Відзначення ювілею поета в березні 1943 року передбачало читання лекцій, декламування віршів поета, перегляд п'єс. У підборі репертуару, зокрема під час декламування поезій Шевченка, потрібно було виконати

спеціальний циркуляр, який рекомендував, які саме вірші та поеми варто виконувати, а які ні.

РЕПЕРТУАР ПІСЕНЬ ДЛЯ ВИСТУПУ НА КОНЦЕРТАХ
В ТРЕТЬОМУ КВАРТАЛІ 1942 року.
/Додаток до плану/.

№	Назва пісень	Автор
1.	Заповіт	Т.Г.Шевченко
2.	Налетіли Журавлі	Леонтович
3.	Зелена та ліщинонька	—
4.	Ой п'є вдова	—
5.	За городом качки пливуть	—
6.	Ой горе тій чайці	—
7.	Дударик	—
8.	Прощай село	—
9.	Над річкою бережком	—
10.	За річкою за Дунаєм	—
11.	Ой дитина Горилики	Лисенка
12.	Ой на горі пшениченька	Степового
13.	Пряле, ще я куделю	—
14.	Ой не рости кропа	Ревуцького
15.	Ой піду я лугом	—
16.	"Гандзя"	—
17.	Стелюся барвінку	Лисенка
18.	Тече річка барв'янами	Степового
19.	Віду собі купила	Косиця
20.	Хор лісових дівочків	Верховинця

Інспектор відділу культури і освіти *М.С.С.С.* /ШЕНУЛЬКО/
Завідуючий райтеатру *М.С.С.С.* /СІРІЙ/

Репертуар пісень Вільшанського районного театру.
З фондів ЦДАВО України, ф.3206, оп.1, спр.74, арк. 3.

В березні 1942 року в Олександрівському «Будинку просвіти» урочисто відзначено 100-річчя від дня народження Миколи Лисенка.

В роки окупації масового поширення набуло розповсюдження історичної, публіцистичної та художньої літератури національного спрямування, що надходила до жителів району від членів ОУН, організації яких підпільно діяли на території району, починаючи з моменту його окупації. Проте, відразу ж після війни, розпочнуться процеси над вцілілою патріотично налаштованою олександрівською молоддю – тих, кого не донищили фашисти, намагалися винищити вже в радянський час. Вина

цієї молоді, з точки зору радянських каральних органів, полягала, як про це свідчить вирок Василю Пундюку Воєнного трибуналу військ МВС Кіровоградської області від 27 червня 1947 року, в поширенні «націоналістичної літератури» в роки війни: «Пундяк систематично отримував від секретаря райуправи Гребінника націоналістичну літературу і роздавав співчуваючим». За цей «злочин» В. Пундяк – в'язень фашистських концтаборів «Бухенвальд» та «Дора», отримав 10 років позбавлення волі в радянських концтаборах, поразки в правах (заслання) на 5 років та конфіскацію всього майна, йому належного. Ще один фігурант цієї справи житель Олександрівки Сліпченко наприкінці сорокових років загине за нез'ясованих обставин.

Обкладинка книги, що таємно поширювалася в Україні. 1942 р. З фондів Державного архіву Сумської області.

Влітку 1942 року в Олександрівці поселився відомий вже на той час письменник, автор «Холодного Яру» Юрій Горліс - Горський. Письменник працював над другим томом «Холодного Яру». «Для гурту свідоміших українців прочитав доповідь про перебіг воєнних подій, незгоду в українському таборі, про арешт Степана Бандери й Ярослава Стецька...» - пише відомий сучасний український письменник Григорій Гусейнов у своїй книзі «Піщаний брід та його околиці». Спогадами про перебування Юрія Горліс-Горського в Олександрівці та про його зустрічі з жителями Олександрівки в «Будинку просвіти» обережно ділилися вже в 90-х роках дехто з містечкових жителів.

Великий концерт за участю німецького дитячого духового оркестру відбувся прямо на центральній вулиці Олександрівки в 1942 році.

Масовими також були виробничі свята «День подяки за урожай», які підбивали підсумки сільськогосподарського року. Про їх перебіг та зміст відомостей обмаль.

Національно свідомо частина жителів Розумівки відновила пам'ятник на могилі славного сина українського народу Миколи Склера (Чорного Ворона) та його бойовим побратимам, які загинули у нерівному бою проти

будьонівців у жовтні 1920 року та були поховані на узліссі лісу Раєвського. На могилі в 1942 році був встановлений дубовий хрест та відбулися поминки за значної кількості жителів села (для дітей та дорослих варився обід з виділеної громадським двором вівці), а місцевий священник Григорій Недельський відслужив панахиду за вбитими.

Регулярними були покази художніх та документальних фільмів, зокрема в Олександрівському театрі (так він називався досить тривалий час до війни та у війну). Постійно демонструвалися відверто пропагандистські фільми, які закликали українську молодь добровільно їхати на роботу до Німеччини, манячи високими заробітками та належними побутовими умовами. З цією метою, до речі, відомство пропаганди надсило до гебітів тисячі екземплярів кольорових плакатів на якісному папері із закликами їхати на роботу до Рейху. (Зворотній, чистий бік цих плакатів, слугував для написання численних розпоряджень, телефонограм та указів, а також як учнівські зошити. Фрагменти цих плакатів у великій кількості зберігаються у державному архіві Кіровоградської обл.). В газ. «Нове Українське Слово» в № 56 від 13 березня 1942 року вміщено замітку про кіно в Києві: «Сьогодні в нашому місті працюють 8 кінотеатрів. Днями відкриваються ще два» - дослідила

Я. Степаненко.

*Кіноафіша періоду окупації.
З фондів Державного
національного архіву
бібліотек. Київ.*

Однак, починаючи з весни 1943 року гітлерівська таємна поліція розпочала масові арешти серед членів «Просвіти» та національно налаштованих громадян району, вбачаючи в них, небезпідставно, ворогів фашистського режиму. В концтаборі «Бухенвальд» опинився голова ювілейної комісії по відзначенню роковин з дня народження Т.Г. Шевченка, директор Івангородської агрономічної школи І.Л. Ратушній та інші.

Принагідно зауважимо, що в роки окупації відновили свою роботу Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, Кіровоградський театр, Черкаський український національний театр. В Кіровограді діяла центральна бібліотека, фонди якої поділялися на дозволена та заборонена література.

Впродовж окупації працювали Кіровоградське обласне і міське архівні управління.

З приходом Червоної Армії та відновленням більшовицької влади зміст культурного життя суттєво змінився. Дехто з артистів олександрівського «Будинку просвіти» був заарештований зразу після визволення та відправлений до радянських концтаборів. 10 років сибірських таборів отримав «артист» Снісаренко – на концертах він, викликаючи чисельні оплески глядачів, виступав з вдалим пародіями на Сталіна – *згадує М.Снісар*, була розстріляна НКВС талановита самодіяльна артистка «Будинку просвіти» Холод Любов (в 1941 році закінчила сім класів Олександрівської семирічної школи), виїхала до м.Дрогобич олександрівська «артистка» Ольга Малохатко (в 1947 році її там впізнають земляки), тривалий строк таборів отримав «артист» Мілюков Леонід. Решту театру мобілізували до лав Радянської армії і відіслали на фронт розважати наших солдат.

Ще й сьогодні ті, хто бачив на власні очі вистави самодіяльних артистів Олександрівського «Будинку просвіти» впродовж 1941-1943 років, з теплотою та сумом згадують не тільки прізвища тих артистів, а й їхні сценічні образи, які навіки запали в душі вдячних глядачів. Багато хто пам'ятає і місце, куди вимушений був закопати численну літературу та газети, що їх читав в роки окупації, бо її наявність вже в умовах більшовицького режиму могла стати вироком для їх власника.

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ БУДИНОК ПРОСВІТИ ПРАЦЮЄ

В неділю, 28 вересня, коли ще не встигли зникнути за обрієм останні промені сонця, поодинокі й купками йшли люди з усіх кінців міста до великого клубу цукроварні, в якому організовано Будинку Просвіти.

Весело лунають звуки духового оркестру. Ясно сяють електричним світлом численні вікна – сьогодні відкриття Будинку Просвіти.

Після коротенької, але змістовної промови художнього керівника п. Шабельнікова про шлях українського мистецтва та завдання української національної культури, розпочалась художня частина. Драматичним гуртом Будинку Просвіти було поставлено безсмертну п'єсу Котляревського «Наталка Полтавка». Переповнена вщерть зала. ... з особливим задоволенням слухали пісні та гру духового

оркестру. Гарне враження своєю грою залишили: п. Пронькіна – Наталка та п. Шабельніков – Микола. Прекрасно співав п. Тищенко – Петро.

За планом своєї роботи драматичний гурток готує вечір українських водевілів та п'єсу Панаса Мирного «Лимерівна». Будинок Просвіти зараз організовує струнний оркестр та хорову капелу, які будуть працювати під керівництвом п. Тищенка. Найближчими днями передбачається організувати капелу бандуристів.

Будинок Просвіти – це перший і головний мистецько-культурний заклад. Він повинен своєю роботою відродити і підняти на належну височінь справу українського мистецтва, справу рідної національної української культури на національну свідомість.

Бабич і Волошаненко
Газета «Український голос». – 1941. – 11.10.

Про краєзнавчу роботу музею та участь в цій роботі громадськості

... Таким осередком, де провадиться вивчення Кіровоградської області, повинен стати Кіровоградський історико-краєзнавчий музей. Тепер він відкритий для відвідувачів і починає свою наукову краєзнавчу роботу, що помагає у всебічному вивченні Кіровоградської області в природничому, історико-археологічному, філологічному та етнографічному відділах (...).

Дирекція музею.

Газета «Українські вісті». -1942 - 28.01.

Об'ява

Хлопцям та дівчатам, яким ще немає 16 років, суворо забороняється відвідувати театр, вар'єте, кіно та всякі інші музичні і танцювальні вечірки.

Також заборонено зазначеним особам перебувати в фойє вказаних установ. Винні будуть каратись ув'язненням.

Обласний Комісар.

25/II – 42 р.

Газета «Українські вісті». -1942 - 28.02.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

Олександрівська
Райуправа
5 березня 1943 р

До старости Китайгородської сільуправи

№ ____

Для проведення по всіх селах району з дозволу п.Гебітскомісара святкування днів народження та смерти Великого Українського Національного Поета Т.Г. Шевченка Вам необхідно утворити комісію в складі: старости сільуправи, директора школи, зав.будинком Просвіти та гром.дворів і провести свято.

Доповідачем необхідно обрати директора школи.

Відповідальність за художню частину як от: пісні, вірші й п'єси покласти на зав.будинком Просвіти.

Загальну відповідальність за проведення свята покладається на старосту сільуправи. Святкування провести 9-го та 10-го березня у вечері.

Після святкування подайте відомість до Райуправи про кількість присутніх та перебіг свята. Якщо потрібні будуть які вказівки звертайтеся до Районної ювілейної комісії (Райуправа).

Голова ювілейної комісії

Старшина Райуправи

(підпис)

Волошаненко

Секретар

(підпис)

Грибінник

Резолюція: *(оголошено населенню. 7.III. 43.) (підпис)*

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 21

Дільничному агроному п. _____

та старості с/управи п. _____

На свято „День подяки за врожай”, що відбудеться 4.X. 42 р. в с.Єградівці з 8 годин ранку повинні прибути Ви, староста гром. двору.

Прибути повинні всі організовано на чолі з дільничним агрономом.

Кер. Укр. С/Г. Вироб.

Бюро р-ну

(підпис)

Добровольський

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №1, арк. 210

РОЗДІЛ Х.

ВТРАТИ СЕРЕД ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ

Згорьована мати.

Незаперечна істина: людське життя є найбільшою цінністю і воно дається людині один раз. Однак, в певні періоди існування народу ця вічна цінність нівелюється. Так сталося, зокрема, в першій половині ХХ ст., і, зокрема, в період Великої Вітчизняної війни та окупації німцями району в 1941-1944 роках.

Як не прикро нині говорити, але й по сьогодні ми не знаємо точної кількості земляків, які загинули в роки окупації. Допомогти у цьому мали б «Книга Пам'яті України. Кіровоградська область» та «Книга Скорботи України. Кіровоградська область», але, на моє переконання, і вони не дають

остаточної відповіді як про військові втрати, так і втрати серед мирного населення. Найлегше встановити цю істину можна було б відразу ж після війни. Проте Надзвичайна державна комісія по розслідуванню злочинів окупантів на території СРСР у 1950 році припинила свою діяльність, не надавши громадськості всієї зібраної інформації.

Певне світло на матеріальні та людські втрати дають «Доповідні записки про звірства і завдані збитки німецько-фашистськими окупантами на території Олександрівського та Єлизаветградківського районів», що їх підготували 30 березня 1946 року начальники РВ МДБ капітан Калінніков та старший лейтенант Чугунов. Однак, в цих «Доповідних записках...» головна увага зверталася, на нашу думку, не так на людські, як на матеріальні втрати, крім того, начальники РВ МДБ були людьми чужими в цих краях – як за ментальністю, так і за своїми цілями перебування на цих посадах. До того ж об'єм зібраного міліціонерами матеріалу був невеликим, а деякі факти - недостовірними.

Тільки наприкінці 80-х років розпочалася підготовка фундаментальної «Книги Пам'яті України. Кіровоградська область», яка вийшла друком у 1995 році. У 2003 та 2004 роках побачили світ перший та другий томи

«Книги Скорботи України. Кіровоградська область». Нині, попри численні недоліки, ці видання є найповнішими щодо демографічних втрат мирного населення Кіровоградщини та Олександрівського району у період німецької окупації (1941-1944 р.р.). Спробуємо їх з'ясувати.

Дозволів від німецького вищого державного та військового керівництва на знищення мирних жителів для окупаційних військ було чимало. Так, 13 травня 1941 року був виданий «Указ про застосування військової юрисдикції в районі «Барбаросса» і про особливі заходи у військах», який, зокрема, проголошував: *«4. Коли обставини не дозволяють швидко визначити головних винуватців, проти населених пунктів, з яких вермахт був підступно або зрадницьки атакований, негайно за наказом офіцера... проводити колективні розправи»*. 16.09.1941 року було видано наказ, який передбачав покарання на смерть 50-100 мирних жителів за життя одного німецького солдата. Система розстрілу заручників запроваджувалася також і за знищення або пошкодження засобів зв'язку. Взагалі, за увесь період німецької окупації України було запроваджено велику кількість умов, за недотримання яких мирних жителів могли стратити.

В Олександрівському районі за період німецької окупації, який тривав з серпня 1941 року по січень 1944 року, було знищено, за неповними даними, понад шістсот мирних жителів, прізвища яких не загубилися у післявоєнний період. Загинуло також 63 партизанів та підпільників Олександрівського та Єлизаветградківського районів, які відносяться до військових втрат. Відсутня цифра втрат, крім кількох прізвищ, серед членів націоналістичного підпілля.

Втрати серед мирних жителів виникали за таких обставин: були розстріляні гітлерівцями як заручники за дії партизан, загинули від розриву бомб, снарядів і т.п. під час визволення населених пунктів, загинули далеко від Батьківщини під час депортації, були знищені за підозрою у невиконанні наказів окупаційної влади, були знищені за етнічною ознакою, тощо. Аналіз втрат серед цивільного населення показує їх нерівномірний характер впродовж всіх років окупації.

Так, відразу після приходу загарбників та на протязі останніх місяців 1941 року було страчено 23 жителів району – переважно тих, хто був залишений для підпільної боротьби проти ворога: це 5 жителів Олександрівської селищної ради, 1 - жителя с.Бірки, 3 – Староосотської сільської ради. Серед них: Пересунько М.І. - завідуючий районним відділом освіти, Ожеред М.Г. – редактор газети «Більшовицький шлях», Скляренко М.М.- працівник редакції газети «Більшовицький шлях», Федоровський Ю.А. - вчитель Олександрівської семирічної школи (перед

Учні Олександрівської семирічної школи. Випускний, 7 клас. Травень 1941 р. У війну їхні долі складуться по різному...

стратою, з метою залякати місцевих жителів, вчителя Федоровського Ю.А. – бійця винищувального батальйону, окупанти возили на кузові вантажного автомобіля по Олександрівці, повісивши йому на шию табличку «партизан» – згадує його колишня учениця О.Жигadlo, яка бачила це на власні очі), загинули також Шамардін М.М.- інструктор Кіровоградського обкому КП(б)У, Зубенко І.Є. – голова колгоспу с.Поселянівка, Канівець І.К. – голова Поселянівської с/ради. В селі Красносілля у жовтні 1941 року було знищено, як заручників, 10 місцевих жителів (в інших документах – 16) та одного жителя с.Цвітне, якого розстріляли у колгоспному саду с. Красносілля. В Олександрівці, в перші дні і тижні окупації, гітлерівці розстріляли трьох євреїв, прізвища яких невідомі.

Про спробу організувати більшовицьке підпілля в с.Поселянівка та про загибель партійного активу в перші тижні окупації села свідчить очевидець: «... коли німців в селі ще не було, сільський комуніст Зубенко разом з Краковським Михайлом, Канівцем Іваном та Вітром Никандром привезли з району на автомашині багато зброї, набої, радіоприймач і все це скинули серед двору Зубенка. Через день-два тут же, біля загороди для корови, закопали зброю, замаскувавши схованку великою купою гною.

Через кілька днів після ... посівів в селі були заарештовані Зубенко,

Краковський, Канівець, Вітер Никандр. Гестапо також заарештувало староосотського шофера Ільченка, який привіз зброю. Хто зрадив односельчан – невідомо. Але німцям добре було відомо, де захована зброя. Якогось листопадового дня привезли заарештованих в село на підводах. У заарештованих руки були в наручниках. Їх повели до місця, де закопана зброя. Люди, побачивши все це, почали збиратися біля двору Зубенка і спостерігали за тим, що діялося. Разом з німцями приїхав наш односелець Хтодось Гончар. Коли підійшли до схованки з зброєю, Хтодось ударив ногою Зубенка і почав тикати йому в руки вила, на яких були наручники. Тоді конвоїр зняв наручники, а Хтодось, подаючи вила, крикнув: “На, жидюга, копай!”. Викопану зброю погрузили в одну підводу, арештованих – на другу. Всіх їх незабаром розстріляли» - *згадував І.Гончар.*

Деякий час інструктору обкому КП(б)У М.Шамардіну вдавалося переховуватися від окупантів - сховищем слугувала нора в глинищі Олександрівки, поблизу тогочасного бомбосховища (між вул. Чкалова та Володарського), копиця соломи біля с.Бірки, землянка поблизу с.Триліси. Там, в лісі Дуженевому, М.Шамардіна разом з Г.Ткаченком й заарештують за доносом місцевої жительки (за іншою версією Г.Ткаченка зрадили однокласники).

Приреченими на знищення були і корінні жителі містечка Олександрівка – євреї. Всіх їх, хто не встиг евакуюватися, а це переважно жінки з дітьми та пристарілі, наприкінці 1941 року зігнали до будинків в квадраті перевулків Шкільний, Кривий та вулиць Шевченка, Горького. Це місце заздалегідь обнесли колючим дротом і організували один міжрайонний табір-гетто, куди звозили євреїв також з Кам'янського, Чигиринського та Єлизаветградківського районів. На початку зими 1942 року в олександрівському гетто перебувало біля 1000 чоловік - *згадує О.Доцковська, громадянка Ізраїлю.* Майже про таку кількість мешканців гетто говорить і перший дослідник історії району *В.Хоменко.*

«Умови перебування в гетто були дуже важкими: велика скупченість людей призводила до того, що ними були зайняті горища будинків, всі погребі, повітки, тощо. Морози тієї зими сягали майже 40 градусів, тож скоро людям не стало чим топтити. На паливо використали тини, ворота, ветхі, непридатні для захистку від стужі будівлі. Приречені голодували, тяжко хворіли. Не всіх випускали на роботи в містечко, тож основній масі людей доводилося міняти речі на продукти харчування, тому біля гетто постійно товпилися корисливі місцеві жителі, бажаючи роздобути такий дефіцитний до війни фабричний одяг в обмін на харчі. Поряд з цим велику безкорисливу допомогу ув'язненим – своїм сусідам, знайомим, друзям, однокласникам, надавали багато жителів містечка, перекидаючи

потай через колючий дріт торбини з сухарями, борошном та мішки з картоплею, неймовірно ризикуючи при цьому бути пристріленими чи пораненими вартою» - згадувала *Т. Біла*, з подвір'я якої по вул. Шевченка, 23, а колючий дріт був напнутий впритул до її садиби, здійснювалася у сутінках допомога приреченим.

Фрагмент наказу окупаційних властей про виселення громадян єврейської національності. З колекції Науково-довідк. бібл. центр. держ. арх. України.

повернулися їхні господарі, а потім і мешканці з вул. Коцюбинського (до війни - Полінковського), яких масово виселяли, звільняючи місця для німецьких колоністів - згадують *Л. Чорногор*, *М. Снісар*, *Т. Біла*, *О. Жигadlo*.

У воловнях євреї довго не затрималися. Все тими ж автомобілями,

В березі 1942 року більшу частину ув'язнених перевезли до воловень, що були в кінці вул. Шевченка, №138 (після війни і до 90-х років - «Заготскотооткорм»). Перевезення здійснювалося автомобілями з організації «Штрало», водіями яких були олександрівські чоловіки – автомобілі ще вдосвіта вишикувалися по вул. Шевченка. Хто міг, той сам сідав до кузова, німчих за руки-ноги вкидали, а за людьми летіли вузли, торби... Однак, не всі виявляли бажання їхати до воловень. Тож коли основну масу мешканців все-таки перевезли, до гетто увійшли німці, вояки з роти чечено-інгушів та поліція, які впродовж тривалого часу перевіряли приміщення. Тих не багатьох, хто ховався у погребях, у темних закутках горищ та будівель, знищували на місці. Тому над гетто часто лунали постріли, вибухи гранат, голосні команди та крики приречених. Коли з мешканцями гетто було покінчено, то ще довго, аж до 1943 року, будинки стояли порожніми, аж поки поволі до них

розпустивши наперед чутку, що всі вони будуть відправлені, з початком весни, на роботи до Бовтиського та Івангородських радгоспів (держдворів), їх у березні 1942 року вивезли з Олександрівки. Завершення драми відбулося в урочищі «Загайка» та в глинищі на околиці Олександрівки, де майже всіх нещасних було розстріляно. (Із свідчень кам'янського поліцейя *Жиленка*: "... у березні місяці 1942 року група поліцейських, де був і я, кількістю 25 осіб, була вивезена автомашиною у м.Олександрівку для участі у масовому розстрілі радянських громадян єврейської національності. На слідуючий ранок, до приміщення, де ми ночували, під'їхала німецька машина, нас посадили до неї і повезли під село Івангород до місця розстрілу. На місце ми приїхали, коли було ще темно. Там вже був гебітскомісар Ланге, начальник окружної поліції, начальник Олександрівської поліції, начальник Кам'янської поліції і багато німців. Всього там було біля двох сотень поліцейських і біля ста чоловік німців із військ СС. Військові криті машини стали підвозити євреїв, чоловік 30-40 в машині і в стороні від яру їх висаджували. Потім їх там роздягали і групами по 10-12 чоловік підводили до урвища. Давалась команда і ми стріляли. Розстріляні падали в урвище, де вже була викопана яма. Після цього до краю урвища підбігала група німців-автоматників і короткими чергами добивала пораних. Я приймав участь у розстрілі 12-15 груп, потім нас змінили унтер-офіцери. В метрах десяти від місця розстрілу стояв гебітскомісар з групою німців, і коли виникла затримка у розстрілі, то він нетерпляче підбігав і щось кричав по-німецьки. Його розпорядження відразу виконувались. В цей ранок під с.Івангород було вивезено і розстріляно біля трьохсот чоловік» - *дослідив Ю.Ляшко*.

Декому з приречених вдалося врятуватися: один з них - єврейський підліток М.Ниживенко. За якусь мить до пострілів бабуса штовхнула внука до ями, прикривши його своїм тілом. Серед ночі хлопець виліз з під тіл і попрямував навмання, вийшовши на ранок до с.Бірки, де його помітила Марія Кочерга. Впродовж усіх років окупації М.Ниживенко жив у сім'ї М.Кочерги. За цей глибоко гуманний вчинок М.Кочерга та її дочка О.Перебейніс стануть «Праведниками світу». Нині встановлені імена 91 розстріляного єврея у березні 1942 року – жителів Олександрівки. До цих жертв варто віднести вбивство окупантами в серпні 1941 року сторожа єврейського кладовища на ім'я Лейба та розстріл німцями двох братів – євреїв поблизу довоєнного бомбосховища майже в самому центрі тогочасного містечка (прізвища невідомі) – про них *згадують А.Куманський та М.Снісар*. Чи вичерпується цим сумний єврейський мартиролог? Напевне, що ні.

Отже, впродовж 1942 року на території сучасного Олександрівського району було страчено 114 мирних жителів (прізвища яких встановлені), з них євреїв 91 особа (*див. табл. 1*).

Таблиця 1.

Назва сільської/ селищної ради	Кількість мирних жителів страчених у 1942 році
Олександрівська	92
Єлизаветградківська	14
Бірківська	3
Бовтиська	0
Букварська	1
Веселівська	0
Вищевещаківська	0
Голиківська	0
Івангородська	0
Красносілківська	0
Красно сільська	0
Михайлівська	1
Несватківська	0
Підлісненська	0
Родниківська	0
Розумівська	0
Соснівська	0
Староосотська	0
Ставидіянська	0
Трилівська	0
Цвітненська	1
Ясинівська	2
Всього:	114

1942 рік був відносно спокійним, якщо так взагалі мова може йти про війну. Винятком є трагедія євреїв. Однак, їхнього масового знищення не було б, якби більшовицька влада вчасно повідомила, через радіо та газети, про гітлерівську політику щодо євреїв та циган, яка, незаперечно, владі була відома. Проте, влада, захоплена своєю втечею, залишила приречених на призволяще. Ті з євреїв, хто залишався, як, проте, і більшість населення району, наївно вірили, що ворог буде зупинений та відкинутий на чужу територію буквально в перші дні війни. Небагато громадян єврейської національності – жителів Олександрівського та Єлизаветградківського районів, користуючись тривожними слухами та

вірячи їм, змогли з величезними труднощами виїхати в евакуацію, чим зберегли собі життя.

Горе, проте, в 1942 році завітало і до осель українців: цього року були страчені О.Овчаров – голова колгоспу, жителі с.Бірки - колгоспники Крюк Михайло, Кузьменко Іван, Шпильовий Микола, Зіноватний Денис з с.Нерубайки – їм ставили у вину допомогу партизанам (нині загальновідомо, що партизанський рух в районі розгорнеться з середини 1943 року) та ін.

Наступний, 1943 рік, принаймі його друга половина, виявився кривавим – районом прокотилася хвиля масових страт мирних жителів. Кількість сільських рад, де б не було загибелі серед жителів, дуже невелика: це Олександрівська, Букварська, Михайлівська, Родниківська. В решті сіл району загинуло 232 мирних жителів (див. табл.2).

Таблиця 2.

Назва сільської/селищної ради	Кількість мирних жителів страчених у 1943 році
Олександрівська	0
Єлизаветградківська	14
Бірківська	5
Бовтиська	5
Букварська	5
Веселівська	0
Вищеверещаківська	17
Голиківська	74
Івангородська	13
Красносілківська	12
Красносільська	2
Михайлівська	0
Несватківська	1
Підлісненська	10
Родниківська	0
Розумівська	4
Соснівська	45
Староосотська	8
Ставидіянська	3
Трилеська	5
Цвітненська	6
Ясинівська	3
Всього:	232

З усієї цієї кількості невинно загиблих майже половина проживали на території Голиківської та Соснівської сільських рад. Яка трагедія там відбулася? Десятки жителів таких сіл, як Кримки (Голиківська с/рада) та Соснівки, загинули як заручники за вбивство ворожих солдатів на території чи поблизу цих сіл. За два заходи – на узліссі поблизу села та в ярку, що в Олександрівці, були знищені 52 жителі с.Кримки. Це трапилося у листопаді 1943 року. Причиною такої нещадної розправи над беззахисними жителями с.Кримки стало вбивство партизаном Ш.В. двох німців поблизу села.

У грудні 1943 року трагедія повторилася у с.Соснівка. Тут був убитий, як стверджують вже в наш час ті, хто пережив окупацію, охоронець залізниці – вояк з сотні чечено-інгушів, що була розквартирована в Олександрівці та яка перебувала на службі в німців. Карателі не тільки стратили 45 жителів села, переважно чоловіків, (прізвища їх встановлені), а й спалили хати на значній території села. Чи не завелика плата в майже сто людських життів українського народу за необдумане знищення партизанами, чи тими, кого так називали вже після війни, трьох ворожих солдат? В 1947-1948 роках, олександрівці, на вимогу правоохоронних органів, виїжджали до м.Грозний для упізнання тих, хто в роки окупації служив у сотні карателів, які не тільки стратили жителів Соснівки, а й розправилися з мирними жителями сусідніх хуторів Буда Половецька та Вдовичий. Віриться, що вбивці понесли таке ж суворе покарання, як і безпосередній учасник розстрілу євреїв - кам'янський поліцей Анатолій Литовка, якого було засуджено до страти.

Доля бути знищеними в 1943 році була вготована також жителям с.Триліси, Любомирка, Голикове... Причина одна – вбивство поблизу цих сіл одного чи кількох німецьких солдатів, як правило, з тилкових підрозділів. Однак, цього не сталося.

Олександрівська молодь готує постановку вистави на військово-патріотичну тему (довоєнне фото).

Проте, як заручників, у березні цього року було страчено п'ятьох жителів Івангорода, серед них - чотирьох учнів Івангородської агрономічної школи. Їхня вина у знищенні кількох телефонних стовпів окупантами не була доведена, зате довгий час по війні батьки розстріляних юнаків звинувачували у цій трагедії партизанів загону Наумова, які рейдом пройшли повз село в той час.

Своїм життям за допомогу партизанам розплатилися четверо підлітків з с.Підлісне: Ф.Шепель, Я.Матвієнко, І.Юрченко, І.Коноваленко – скатованих, напівживих хлопців окупанти закопали на узліссі 23 жовтня 1943 року.

Були й інші причини загибелі жителів Олександрівського району у 1943 році. Так, юнаки та дівчата піддавалися жорстоким репресіям за небажання добровільно їхати на роботу до Німеччини.

Багато з них вдавалося до втеч як у селі, так і під час руху під конвоєм до найближчого відправного пункту. Тікаючи, часто гинули. Певна кількість жителів району була знищена за крадіжки військового спорядження в окупантів, чого загарбники не пробачали. Дехто відважувався переходити лінію фронту і, потрапляючи без документів у розташування окупаційних, а то й своїх військ, гинув. Значна кількість жителів району – як дітей, так і дорослих, втратили життя під час авіабомбардування, артилерійських обстрілів, безпосередніх бойових дій за визволення населених пунктів району у грудні 1943 – січні 1944 року. Такі жертви серед мирних жителів, були, проте, впродовж усієї окупації. Так, в серпні 1941 року під час жнив у колгоспі ім. Шевченка (Олександрівка) з радянського літака було вбито юнака Костенка Дмитра. В 1942 році від снарядів та бомб загинуло двоє жителів Родниківської с/ради, стільки ж Соснівської, Підлісненської, троє – Михайлівської сільської ради. В цілому за увесь 1942 рік загинули в такий спосіб – від розривів мін, снарядів, 10 цивільних жителів. Впродовж боїв за звільнення деяких сіл Олександрівського району кількість жертв серед мирних жителів різко зросла. І це не дивно, адже придатних схованок для жителів у селах під час запеклих боїв не було. Тому в розпал бою прихистком для людей ставали погребі, господарські ями, стіни власного будинку...

Отже, впродовж грудня 1943 – січня 1944 року, в період боїв за визволення району, загинули 148 мирних жителів, серед яких багато було дітей. Незаперечно, що мирні жителі гинули не тільки від ворожої, а й від радянської зброї (*див. табл. 3*).

Депортація Олександрівської молоді на примусові роботи в Німеччину та в країни – її союзників, спричинила загибель значної кількості депортованих на ворожій території. Цьому сприяли хвороби, опір поневолювачам, каліцтва на виробництвах, що спричиняли смерть, часті бомбардування авіацією союзників промислових центрів Німеччини, заводів і фабрик, де працювали «остарбайтери», тощо (*див. табл. 4*).

Довгий час після війни, аж до здобуття Україною незалежності, до жертв періоду окупації не вписували тих жителів району, які стали на шлях боротьби з ворогом під прапором здобуття Україною незалежності

Таблиця 3.

Назва сільської/селищної ради	Кількість загиблих мирних жителів під час боїв у 1943/1944 роках
Олександрівська	0/1
Єлизаветградківська	11/3
Бірківська	8/1
Бовтиська	4/0
Букварська	0/0
Веселівська	0/0
Вищеверещаківська	3/7
Голиківська	9/5
Івангородська	1/1
Красносілківська	1/21
Красносілська	3/0
Михайлівська	16/3
Несватківська	1/0
Підлісненська	9/0
Родниківська	7/6
Розумівська	0/0
Соснівська	1/0
Староосотська	3/5
Ставидлянська	2/2
Трилівська	3/0
Цвітненська	0/5
Ясинівська	1/5
Всього:	83/65

не тільки від Німеччини, а від СРСР. Ці жертви ігнорувалися. Т.зв. націоналісти, створивши розгалужене підпілля на території Олександрівського району, були виявлені таємною поліцією окупантів і влітку 1943 року заарештовані та відправлені до концтаборів, де майже всі загинули. Відомо, що до «Бухенвальду» було відправлено як мінімум три «кіровоградські транспорти» з ув'язненими впродовж тільки осені 1943 року. Серед них були і олександрівці. З «Бухенвальду» вони були переведені до концтабору «Дора-Міттельбау», який був філіалом табору «Бухенвальд». «Дора», як згадує її в'язень *В.Пундяк*, був ще більш страхітливий табір, ніж головний. Тут утримувалися глибоко під землею 42 000 в'язнів. Робітники-в'язні, серед них і олександрівці, не мали жодного шансу вижити – їх погано годували, утримували без вентиляції у постійному холоді та сирості, а за кілька місяців до закінчення війни їх

Таблиця 4.

Назва сільської/селищної ради	Кількість жертв серед примусово депортованих (остарбайтерів)
Олександрівська	1
Єлизаветградківська	1
Бірківська	12
Бовтиська	13
Букварська	0
Веселівська	0
Вищеверещаківська	3
Голиківська	5
Івангородська	5
Красносілківська	23
Красносілська	2
Михайлівська	6
Несватківська	1
Підлісненська	3
Родниківська	0
Розумівська	10
Соснівська	0
Старосотська	18
Ставидлянська	0
Трилівська	1
Цвітненська	1
Ясинівська	1
Всього:	106

покинули під землею напризволяще і в таборі почалося людодіство. Нам не відома кількість членів українського націоналістичного підпілля з Олександрівщини, які були заарештовані та знищені гітлерівцями. Вся інформація про них є епізодичною, випадковою, але підкріплена документами. Незаперечно, що всі вони теж є жертвами війни.

То який він, отой мартиролог жертв періоду нацистської окупації серед мирного населення Олександрівського району? Цифра втрат становить 623 людських життів, імена яких офіційно встановлені (всі дані взяті з «Книги Пам'яті України. Кіровоградська область», т.1. Кіровоград, Центрально-Українське видавництво, 1995 р. та «Книги Скорботи України. Кіровоградська область», т.1. Кіровоград, Центрально-Українське видавництво, 2002 р), що, напевне, не є остаточним та вичерпним.

Війна, проте, довго ще не могла насититися людським життям. Вже з

перших днів визволення району «польові військкомати» розпочали масову мобілізацію чоловічого населення до лав Радянської армії. Першими, в грудні 1943 року, були призвані жителі тогочасного Єлизаветградківського району. В січні – березні 1944 року розпочалася мобілізація з усіх населених пунктах нинішнього Олександрівського району. Частина новобранців було відправлено на навчання таким військовим спеціальностям, як танкісти, авіатехніки, артилеристи, тощо, проте основна маса мобілізованих після нетривалого часу перебування у запасних полках, один з них – 210 ЗП, деякий час базувався в с.Бірки, були терміново відправлені стрілками (піхотинцями) у діючу армію як поповнення бойових підрозділів. Для багатьох щойно мобілізованих, ставлення до яких з боку військового командування було дуже підозріливим, бо ж новобранці тривалий час жили в умовах окупації, життєвий шлях в діючій армії виявився надзвичайно коротким: в перших боях вони масово гинули, пропадали безвісти чи отримували каліцтва, від яких теж масово гинули. Так, в сусідній Черкаській області, буквально за батьківським порогом, в боях в лютому – березні 1944, а це через місяць після мобілізації, загинули 40 жителів Красносілівської сільської ради (список втрат набагато більший, оскільки не враховано тих, хто пропав безвісти в цей період та помер від ран). Мобілізовані у грудні 1943 року 32 жителі с.Красносілля вже в першому бою віддали своє життя в полі за селом, а в боях за сусіднє село Суботці загинуло ще 22 чоловік. У боях за с.Ольховець Звенигородського району Черкаської області у лютому 1944 року загинули 30 жителів с.Ставидла, мобілізованих в січні 1944 року. І матері, дружини, дізнавшись про загибель рідних, запрягшись у санки, відправлялися на місця недавніх боїв, де, відшукавши у снігових заметах, чи в штабелях трупів убитих, привозили додому, щоб поховати у своєму селі синів, чоловіків... З під Любомирки, Вищих Верещак, Триліс вивозили убитих жінки з Чигиринського району, а жіноцтво Олександрівського району на собі тягли санки з убитими за десятки кілометрів з сусідніх районів Черкаської області.

«Війну сповна ми спізнали не в 1941, не в 1942 і, навіть, не в 1943 році, хоч і тоді було важко, а саме в 1944, коли сотнями і тисячами «полетіли» до нас «похоронки» на синів, батьків, братів. Цей рік війни був найважчим! Бо ж гинуло їх, гинуло! А до перемоги було ще далеко» - згадувала Т.Біла з Олександрівки. «Танк, - ділиться спогадами про бій під с.Триліси О.Кримський, - буквально вистрілював, винищував наступаючих наших солдат, яких мобілізували якийсь тиждень тому в Чигиринських селах і яких п'яний командир безжально гнав на танка. А танку допомагав німецький солдат, який з глибокого окопа прострілював

кілька вулиць та косив, буквально, наповал наступаючих. А в солдатів наших – лише довгі незграбні рушниці та вкритий снігом степ. То отой п'яний командир, втративши орієнтацію та своє військо, дійшов майже за 200 метрів до танка. Потім солдати потягли свого командира у дерев'яних ночвах із розпоротим животом до себе в тил. Все це відбувалося на моїх очах і я є правдивим свідком тих подій. Згодом, коли атаки наших захлинулися вже вкотре, якийсь селянин - солдат, добре вивчивши місцевість, заповз промитим водою рівчаком майже до німецького окопа і знешкодив у ньому кулеметника. А скільки понівечених залишилося під селом наших солдат! І це ж одне лиш невелике, не укріплене і не підготовлене фашистами як слід для оборони українське село з тисяч і тисяч інших!»

«Апетит» у війни був дуже великим, тож впродовж 50-70-х років минулого століття вона періодично забирала людське, переважно дитяче, життя, підкидаючи на поверхню поля чи пасовища міну чи снаряд, які допитливі підлітки намагалися розібрати, або кинути до вогнища. Тож ці відлуння війни ще тривалий час приносили у сільські оселі велике горе.

РОЗДІЛ XI. ОСТАРБАЙТЕРИ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ

Війна та окупація принесли українському народу численні трагедії, однією з яких була примусова депортація працездатного населення до Німеччини. Фактично знову запроваджувалася рабсько – кріпосницька система, творцем якої до війни був сталінський режим, а в умовах окупації – гітлерівський. 5 серпня 1941 року рейхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для місцевого населення. Ті, хто ухилявся від праці, підлягали переслідуванню – каралися тюрмою та каторжною працею.

Згодом, 7 листопада 1941 року вперше на таємній нараді в Берліні обговорювалася тема примусового використання дармової робочої сили з України в промисловості та сільському господарстві Німеччини. Матеріали таємної наради в січні 1942 року лягли в основу наказу про залучення українців до примусової праці на території Німеччини, що і є відліком початку тієї драми, яка розпочнеться на українських землях на другий рік окупації.

З настанням нового, 1942 року, в Олександрівському та сусідніх районах, в м. Кіровограді, як і по всій території України, розгорнулася галаслива пропагандистська кампанія, що ставила за мету налагодити добровільний від'їзд на роботу до Німеччини місцевих жителів, заманюючи їх високими заробітками, набуттям високої кваліфікації, належними умовами праці, високим рівнем побутових умов – «прилученням до європейських культурних цінностей», можливістю підтримати матеріально рідних, які залишалися дома. Окупанти закликали також взяти участь у будівництві « нової Європи », переконували, що все це « прискорить закінчення війни ». В голови жителів настирливо втовкмачувалося, що всі, хто поїде до рейху, житиме в кращих умовах; було обіцяно також повернення через півроку додому та гідна винагорода – земельні наділи, матеріальна компенсація, різні пільги, тощо.

З метою масової дезорієнтації й заманювання влаштовувалися вистави, демонструвалися кінофільми, поширювалися агітаційні листівки та плакати, що повинні були переконати українську молодь поїхати та « добросовісно працювати на Рейх ». Дехто таки погоджувався добровільно поїхати до Німеччини, і їхні проводи супроводжувалися духовими оркестрами, багатолюдними мітингами, що повинні були свідчити про винятковість і парадність події.

Але урочистість моменту не могла приховати невпевненості

окупантів в успіху акції. Дійсно, багатьох стримували тривалий відрив у тривожний воєнний час від сім'ї й Батьківщини, перспектива гнути спину в чужій, далекій країні.

Потім розпочалося те, що з повним правом можна назвати «полюванням на людей». І об'єктом полювання були українці, в тому числі й олександрівська молодь, яка вперто не бажала їхати в чужу країну, бо німецька реальність не співпадала з намальованими рожевими картинками. Збереглося чимало розповідей цих людей про «незабутню подорож до Німеччини»: «вагони - телятники напхот набиті людьми», «спали на голих дошках, у кращому разі на сіні чи соломі, накиданих у вагони», «за 5 – 6 днів дороги нагодували один раз», «не давали води», «їхали під озброєною охороною» і т.п. Тому бажаючих добровільно поїхати до Рейху більше не було. Розпочалися жорстокі акції по відлову молоді. В хід було пущено такі заходи, як масові облави по селах, у церквах, школах, базарах, сходках, на вокзалах, де людей хапали і відправляли у тому одязі, у якому вони на той момент перебували.

«Людоловами» були як власне окупанти, так і місцеві органи влади включно з поліцією, а також частина цивільних жителів, які в такий спосіб або мстилися землякам, або спокушалися подачками від ворога у вигляді пляшки спиртного, центнера пшениці, худоби чи шматка землі. Так, у с.Трилісі жителька села М., помітивши біля ставка двох невідомих чоловіків, повідомила про них місцеву поліцію. У лісі Дуженевому, поблизу села, невідомі були заарештовані та відправлені до Олександрівки. За цей вчинок жителька Триліс отримала винагороду – двох поросят з громадського двору. А заарештованих, після допитів, повезли розстрілювати до Георгієвого гаю, проте Жоржу Ткаченку, одному з затриманих, вдалося втекти з під розстрілу – *про цю подію згадують О.Кримський, О.Жигadlo, А.Куманський, М. Снісар*. За цей вчинок громадянка М. вже у післявоєнний час отримала 10 років ув'язнення, які відбула повністю. (У всі складні періоди буття українського народу знаходилися такі «добровільні помічники», які робили велике зло – так було і в роки голодомору, коли від дій «активістів» гинули мільйони українців). «Коли дійшла черга забирати молодь у Німеччину – *розповідає В.Левченко з с.Бовтишка*, - зробив батько мені гніздо на дереві і там я переховувався довгенько. Мабуть, просидів би там до кінця війни, якби не баба – сусідка. Вона, коли прийшов у наш двір поліцай, вказала йому на мою засідку. Поліцай стріляє, а я кубарем з дерева скочуюся, щоб не вистрелив». Проте, було й так: «... до мого двору, верхи на коні, під'їхав стурбований начальник поліції (*Ключник Кіндрат Костянтинович*) нашого села (*Івангорода*), - *згадував І.Ратушний*, - й ... сказав, що він тепер саме

Трудящі України!

Вашу бабцяніщину звільнили від нехваленого панування большевиків. Знову Ви можете легко зіткнутися й стати до праці, покидів большевицькі хитрощі у своїй руйнівницькій політиці на провадженні Вашої народності до щастя.

Німеччина хоче допомогти Вам і Вашим родинам, Вашому заповному ворогові вже завдано смертельного удару. Це і є цілком певного знищення большевищому Ада тепер останній бік, який німецька армія веде з твердою рішучістю в непокірній вірі в перемогу.

Українські робітники і робітниці!

Німецька промисловість, що працює день і ніч для фронту, поширюється все більше й більше. Також і Вам може вона дати роботу та заробіток. Ось тому записуйтеся на працю до Німеччини. Ви цим допоможете перемогти большевизм.

Німецькі потрібні кваліфіковані й некваліфіковані робітники та робітниці різних професій.

Зарплату матимете Ви згідно старого тарифу. Ви одержуватимете засадничі карбовані норми німецьких робітників з належними надбавками за тяжку чи найтяжчу працю. Інакше для Вас буде відповідей Вашим старим звичаєм. Вам дадуть приміщення у добрих гігієнічних будовах.

Родина, що залишилася в Україні, отримуватимуть протягом Вашої праці в Німеччині постійну державну допомогу.

Після закінчення війни будете Ви користуватися багатьма привілеями при наділі землею, на службі в адміністрації, при відкритті ремісничих підприємств і т. д.

Записуватися можете в Уряді Праці або в місцевому районі.

Вам даватимуть там докладні пояснення й необхідні поради.

Агітаційна листівка окупантів із закликами записуватися на роботу в Німеччину. 1942 рік. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

їде з повіту (Олександрівки), де його повідомили, що на наступний день в нашому і ще кількох селах нашого району (Олександрівського) відбудеться німецька облава на молодь... Начальник поліції скочив на коня й погнав. А вечором знову під'їхав під двір і я звернув увагу, що його кінь увесь у милі від втоми. – Що трапилося? – питаюсь. – Нічого, - спокійно відповідає, - я тільки об'їхав усі zagrożені села й повідомив, щоб уся молодь втікала до лісу!» (С.Глід. *Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. Лондон.1955. стр. 38-39*) (Ключник

К.К. після війни відбуде 10 років ув'язнення в радянських концтаборах поблизу м.Норильськ- *згадає О.Дробот*).

Молодь рятувалася як могла. Для багатьох, проте не всіх, порятунком ставали навколишні ліси. До них тікали, аби перечекаати облави. Проте голод примушував йти до рідних домівок, де багато було заарештовано та відправлено до Німеччини.

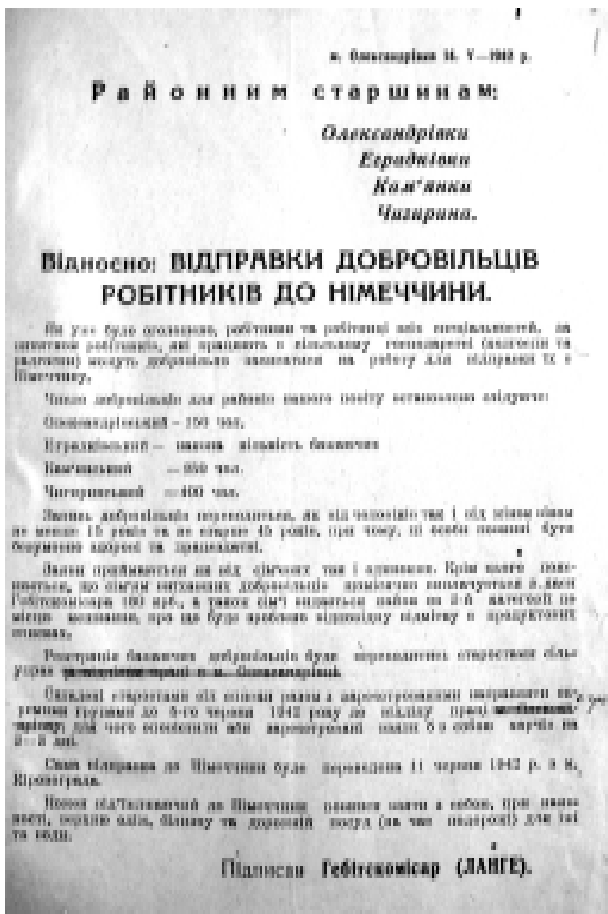
Грушківський ліс рятував у такий спосіб сотні хлопців та дівчат з Поселянівки, Старої та Нової Осоти, Головівки, Косар, Грушківки та інших сіл. «З приходом німців почали у моєму селі забирати молодь 1921-1925 років народження у Німеччину – *згадував І.Шмарко з с.Нова Осота*. - Щоб туди не їхати, зібралося нас чоловік 30 хлопців та дівчат і пішли з села до Грушківського лісу (Кам'янський район Черкаської області), щоб там перебути. Поліцаї зачинщиком цієї втечі оголосили мене. Обіцяли тому, хто мене знайде і передасть німцям, наділити 50 га землі.

Істи нам не було чого, тому кожної ночі ми по черзі пробіралися додому та брали хто що міг з їжі. Одного разу поліція і німці спіймали декого з хлопців, коли вони вночі входили в село з лісу. Їх жорстоко побили і примусили показати, де переховуємося ми. Хлопці показали. Мене та Лагна Кирила, Шишку Григорія, Козиря Григорія, Солонька Івана, Петренка Петра поліція зловила у лісі, повели на станцію Фундуклівка, де вкинули до потяга, що їхав до Німеччини.

Нас привезли в Кладбек Рурської області, у шахтарське місто і кинули у табір, який був огорожений колючою проволокою та охоронявся есесівцями».

«Відносний спокій закінчився в Олександрівці тоді, коли окупанти, при допомозі місцевих поліцаїв, розпочали спочатку вербовку на роботу до Німеччини, - *згадує Л.Чорногор з Києва*, - а коли з'ясувалося, що бажаючих поїхати не так вже й багато, то розпочалися справжні лови на нас. У 1942 та 1943 роках відбувалося по двоє великих відправок молоді на примусові роботи, а крім великих, були ще й малі. Поліцаї добре знали, де можуть переховуватися хлопці й дівчата, тому схову нам не було ніде. Тому ми, троє сиріт – я, Оксана, Жигadlo Станіслав зробили в лісі (*Георгіїв гай*) курінь, замаскували його, та перебували там, перечекаючи небезпеку. Так, до кінця окупації, ми й рятувалися. А з нами – ще кілька дівчат».

Частина молоді вдавалася до самокаліцтва. Медичні комісії, виявивши на тілі почервоніння, роз'ятрені виразки, а то й рани, спочатку відпускали бідолашних по домівках. «Мені вже 22 роки - *згадувала Г.Курганська з с.Любомирка*. – Трохи молодші Маня, Альоша і Михайло. Приносить матері повістку поліцай Репало, що жив через річку від нас, щоб я збиралася та повезуть мене до Німеччини. Мати в плачі, сестра і брати в

Розпорядження гебітскомісара Ланге районним старшинам про план примусової відправки молоді на роботи до Німеччини. Травень 1942 року. Олександрівка. Надруковано в Олександрівській друкарні. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

плачі. Від старшої Тетяни ні слуху, ні духу. “Пропадеш і ти там, доню!” – плаче мати. Я, щоб не взяла на роботу до Німеччини, роз’ятрюю рану на руці, натираю її часником, сіллю, думаю, покажу цю руку, то, може і не візьмуть, бо ж брали тільки здорових. Та де там! Тільки гірше собі зробила. Поставили у колону і нас 15 чоловік погнали поліцаї на Фундуклівку, а потім – у Кам’янку, з Кам’янки – аж до м.Ессена. А звідти – до

бауера». Частина медпрацівників Олександрівської лікарні, ризикуючи своїм життям, фальсифікували хвороби, аби врятувати хоч декого, однак, зрозуміло, рятували не всіх. Багато матерів, аби порятувати своїх дітей, переважно хлопців, перевдягали їх у жіночий одяг, що спотворював поставу та збільшував вік жертви. Це теж інколи допомагало уникнути вивезення.

Усіма засобами молодь намагалася прилаштуватися на роботи, які давали право відстрочки від вивезення до Німеччини. Проте, таких робіт в селах, на відміну від райцентрів та міст, не було. Порятунком могла стати й довідка, подана до відділу праці районної управи про звільнення від примусового вивезення. Такі довідки отримували як родичі тих, хто працював в органах влади, так і ті, хто міг їх купити, або дістати в інший спосіб. Були непоодинокі випадки, коли довідки відверто викрадалися та передавалися потенційним жертвам. В Олександрівці в гебітскомісаріаті довідки викрадала прибиральниця *Привалова Адоліна Августівна (прож. в снт Олександрівка, пров. Горького, 5)*. Кількість таким чином здобутих нею довідок про звільнення від примусових робіт сягала кількох десятків. «Кілька документів для партизанів викрала в районній управі прибиральниця *Холод – згадував І. Черкас*, - це була перевірена людина, бо до війни вона працювала прибиральницею в РК КПУ». «Добре пам'ятаю перекладача з гебітскомісаріату – *згадує Л. Чорногор з Києва*. – Це була дівчина на ім'я Паша, родом з Чигиринщини, яка добре знала німецьку мову та завжди супроводжувала гебітскомісара Ланге. Віком вона була трохи старшою за нас. В період окупації жила Паша по вулиці Шевченка, біля лікарні. Наймала кімнату. Я зрідка заходила до неї додому і брала у неї різні німецькі документи – перепустки, дозволи, тощо. Але допомога перекладачки не була безкорисливою: за все це ми з Пашею розраховувалися марками. Діставши необхідні документи, ми заповнювали їх вже самі...»

Вже зі збірного пункту на ст. Фундукліївка врятував, буквально висмикнувши з колони тих, кого відправляли до Німеччини, медсестру Олександрівської районної лікарні Чорногор Н. головний лікар Г.Г.Мюллер. Впродовж усього періоду окупації жоден працівник лікарні, завдяки втручання головного лікаря, не був вивезений на примусові роботи – *згадує Г. Кулинич з Олександрівки*.

Однак, тисячам наших земляків врятуватися не вдалося, тож опинилися на чужині. “Вполювали” мене наші поліцаї і погнали нас спочатку на Олександрівку, а потім пішки – на Кіровоград. А це ж 50 кілометрів. Ішли цілу добу. Був це 1943 рік. В Кіровограді посадили у товарняки та й повезли на Німеччину. У поїзді духота, води не дають, їмо

те, що з дому взяли. А кругом то там, то там вибухи. Привезли нас в місто Гессен» – *згадувала О. Баклан з с. Кримки*. «Відвели нас до Олександрівки і заперли у відгодівельному пункті – *згадує В. Левченко з с. Бовтишка*. - Пробыли тут разом з коровами 6 днів і повели потім пішки на Кіровоград, де протримали впроголодь ще 5 днів у тюрмі. З тюрми відвели на станцію і у вагонах відправили до Німеччини. Прибули в м.Ессен». Дорога від рідного дому до Німеччини перетворилася на справжнє пекло: тижні і тижні у тіснязі „товарняків», без води, їжі, зрідка дощова чи тала вода, практично відсутній сон, елементарні умови гігієни і санітарії не дотримувалися. Як *згадує Г. Козир з Нова Осота*: „...у вагоні було так тісно, що одним доводилося стояти, іншим – сидіти. А на дворі місяць червень 1943 року. Духота, одні зомлівають і падають під ноги, інших так притискають до стінок вагона, що тріщать ребра». Два довгих тижні їхала без краплини прісної води *Г. Острякова*. Проте, загарбники на це не зважали.

Декому з молоді вдавалося тікати прямо з вагонів. Так, на станції Знам'янка, де формувався ешелон з бранцями, поїздна обслуга – робітники станції, відкривали вагони, і найсміливіші тікали якнайдалі від залізниці. На початку 1943 року прибула до с.Вищі Верещаки вкрай стомлена та голодна біженка Тася. Господарю будинку Зименку Федору, до якого впросилася біженка, розповіла про свою втечу з поїзда на ст.Знам'янка. В цій сім'ї Тася прожила всю окупації. Звідси її в 1944 році вирядили на фронт, бо була медсестрою. Наприкінці 80-х років ХХ вона востаннє відвідала село, зустрілася з людьми, з якими поріднилася, приїхавши для цього з далекого Ставрополля –*згадує В. Зименко*.

Доля розкидала оstarбайтерів по всій території Німеччини, а дехто опинився у Франції, Швеції, Норвегії, Польщі, Австрії... Одні потрапили на промислові виробництва, що було великою невдачею, проте більшість українців, як і олександрівців, залучалися до сільськогосподарських робіт, що давало можливість хоч і важко працювати, але мати більше харчів та кращі умови проживання, ніж у містах. Багато примусово вивезених до Німеччини олександрівців вже в наш час резонно запитували: «А хіба роботи в нашому колгоспі або на шахті Донбасу були легшими, ніж така сама робота в бауера чи на шахті Ельзасу?»

Кожен, хто прибував з України до Німеччини, повинен був негайно пришити свій розпізнавальний знак «OST». Поява без нього в громадських місцях могла завершитися арештом та відправленням до концтабору, де умови перебування різко погіршувалися.

На чужині олександрівці видобували вугілля, плавили метал, виготовляли зброю, розчищали завали від зруйнованих нальотами авіації

*Обійстя німецького селянина, де працювала «остарбайтер» з України
Селецька Єлизавета. Німеччина. З фондів Кам'янського історичного
музею Черкаської області.*

союзників промислових та житлових споруд, працювали на виробництві скла та скляних пляшок, шили військову форму, різали ліс, будували літаки та виконували іншу, як правило, важку фізичну працю. Зайняті у сільському господарстві виконували звичну роботу – обробляли землю, поралися біля худоби. В більшості випадків робили це з господарями, а також бранцями з Польщі, Франції, Голландії, Югославії... *Г. Козир* жив у бараці, що був без даху, на третьому поверсі нар. “Зверху сипле дощ і заховатися ніде – *розповідає Г.Козир*, -і кожного ранку, ще поночі, гонять до гори рити тунель». Важка виснажлива праця тривала по 12-16 годин на виробництві, або до безкінечності у бауера. *1. Шмарко* розпочав підневільне життя в концтаборі за колючим дротом і есесівською охороною, а працював у шахті на глибині 900 метрів. Мав табірний номер 6665. «У шахті, - *згадує Іван Пимонович Шмарко*, стояв над невідільником німець з нагайкою, і, не дай Боже, загаятися, зразу бив по тілу до крові. Рана не гоїлася, загнивала – у шахті було вкрай вогко». Трохи легше було у селян, але серед них дуже багато було таких, хто всю садистську злобу за невдачі у війні виміщав на бранцях з України. Харчували вкрай погано: баланда з гнилої капусти, брюкви, шпинату, кип'яток без цукру, по 200-

300 грам хліба навпереміш з тирсою, горохом, висівками. Погано одягнені, взуті у „дерев'яшки», постійно голодні, холодні, морально і фізично виснажені, „остарбайтери» часто не в змозі були справно виконувати норму, за що отримували різні і часті покарання.

Ставлення до невільників з боку німців було різним. Одні демонстрували відверту ворожість, інші стриманість, деякі, а таких серед сільських жителів було багато, допомагали одягом, їжею. «Господарі мене зразу ж одягли, нагодували, дали дві торби одягу – *згадує М. Унгул з с. Букварка*. – А робила я в них по господарству. Було у них 4 корови, 1 кінь, 5 га землі, на якій садили картоплю і всяку всячину. У перший день, коли я підійшла доїти корів і вже перші цівки полилися у відро, Альма як закричить: “Тату, дивись як у Віри молоко біжить!” Я аж злякалася спершу, а потім зрозуміла, що то я так вправно дою. Робота для мене була такою, як у Букварці, тож мене, навіть, поважали у цій сім’ї - Фріц Планте, господар, називав мене «Lieber Kinder» («люба дитина»). Харчувалися всі за одним столом. Коли до господарів приходили гості і вони віталися і “ручкалися”, то господар показував на мене і говорив: ”Привітайся, вона теж людина!”

«Остарбайтер» з України Селецька Єлизавета. 1944 р. Німеччина. З фондів Кам'янського історичного музею Черкаської області.

«Вантажили вагони із складів, які були поруч, - *згадує М. Канівець з с. Бірки*. – Туди розвантажували все, що приходило по залізниці. Працювали як заведені, роздивлялися по боках не було коли. Німці – наглядачі, були завжди поруч з нами, нагайки так і цвяхкали по наших плечах. Вдавалося прочитати написи на ящиках – цукерки, печиво, шоколад, крупи, але все дражнило нас тільки запахами, і викликало

велике бажання хоч трішки чогось наїстися. Для покарання на наших очах повісили кількох невільників, які навмисне, чи ненавмисне, впустили кілька ящиків і скуштували їхній вміст. У табір вели нас повз тренованих собак, які виявляли у когось щось їстівне. Тоді німці напускали на нещасних собак....»

Прямим продовженням злочинних дій фашистських окупантів була також і примусова евакуація населення з сіл Олександрівщини, яка

розпочалася наприкінці 1943 року – під час відступу фашистських військ. Ці заходи являли собою частину гітлерівських планів про перетворення української землі у «випалений простір» та про поповнення контингенту робочої сили.

Згідно з директивою німецького командування в Україні «Про відхід та евакуацію» у вересні 1943 р. військові коменданти видавали такі накази: «В інтересах ведення війни, в інтересах населення жителі даного населеного пункту негайно евакуюються... Евакуація проходить під контролем німецьких окупаційних сил та місцевої поліції. Населення зобов'язане підкорятися розпорядженням поліції. Особи, які не підкоряться наказу й залишаються у населеному пункті, а також особи, які повернуться назад після евакуації або які залишать маршову колону по дорозі до нового місця розквартирування, розстрілюватимуться на місці».

При цьому у директиві прямо наголошувалося на використанні населення в стокілометровій зоні від лінії фронту як робочої сили спочатку на окопних та вантажних роботах, далі – в економіці рейху.

Людей збирали в колони по 1000 чоловік і тижнями пішки гнали за сотні кілометрів від лінії фронту у так звані приймальні табори. І в дорозі, і вже «на місці» люди не отримували майже ніякого харчування; жінки з дітьми, незважаючи на морози, змушені були жити просто неба, лише небагатьом щастило знайти «притулок» у виритих земляних норах або куренях. При спробі залишити маршову колону або втекти з переселенських таборів кожного розстрілювали на місці. «31 грудня 1943 року, разом з односельцями, пішки під конвоєм відправили в с. Триліси. Там нас загнали в повітку до Демченка Григорія. В повітці вже були трилісяни Гончаренко Яків Григорович, Решетняк Кіндрат Трифонович. Жителі с. Антонівка – Шпак Яків Кирилович, Трегуб Каленик Ониськович, Трегуб Нестор Гнатович, Моргульський Степан Дмитрович, Задорожній Яків Микитович, Пеля Борис Петрович. Вранці нас погнали в Кам'янку, йшли через с. Осоту і Косари. На другий день нас відвезли в Лебедин – *згадував Ю. Трегуб з с. Антонівка*. - А з Лебедина тисячною колоною під конвоєм погнали в м. Умань. Знаходились на території колишньої військової частини. Дуже багато було військовополонених, особливо молодих жінок – санітарок. Весь час жінки співали українських пісень. На території лежала куча мертвих людей, котрі були зложені штабелями (як складаються дрова, полуторка в дворах). З Умані нас колоною десь в півтори тисячі чоловік, в супроводі есесівських підрозділів, гнали через Гайсин на Вінницю. Звідси залізницею доправили до Німеччини в м. Мілагерь. На календарі лютий 1944 рік. Ми голодні і стомлені, і не знаємо, що нас чекає далі. Перевозять до пересильного пункту “Остарбайтерлагер Райхенбах”.

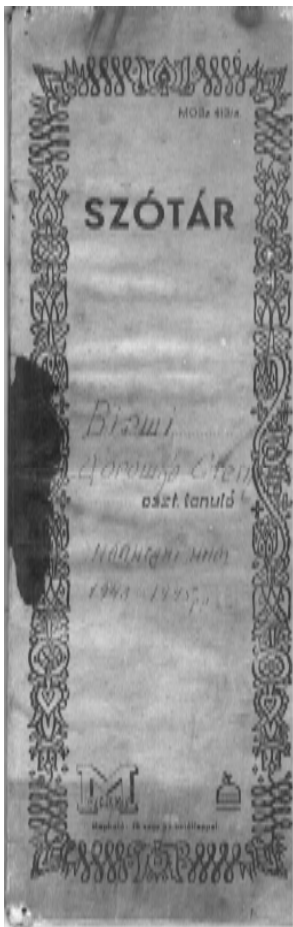
3 травня 1943 року відділ праці розпочав «добровільний» набір молоді до німецької армії. Оголошення про це незабаром надійдуть до всіх сільуправ Олександрівського району. Їх підписав особисто гебітскомісар Ланге. Нам не відома кількість таких «добровольців» і обставини, за яких олександрівці «записувалися» до допоміжних частин німецького війська, т.зв. «Гіві». Але той факт, що вони були, є незаперечним. Так, нетривалий час у вересні 1943 року в Кіровоградській тюрмі перебував В.Косенко (імовірно, що з Бовтишки). Своїм співкамерникам він пояснив, що «був насильно мобілізований німцями до їхньої армії, але через короткий час втік від них, за що був зловлений та ув'язнений». З с.Красносілка до німецької армії «запишуться» 9 осіб – *дослідження М.Коломійця*. Добровільно підуть служити у німецькій армії жителі Олександрівки Георгій Островський, Масляний, Рубашевський... Житель Олександрівки Білоцерківський теж потрапив до німецької армії ще в 1941 році – і був у них танкістом. Знаючи німецьку мову, дослужився до унтерофіцера та отримав «Залізного Хреста». Під час відпустки приїхав до Олександрівки, де його впізнали. В містечку був заарештований жандармерією та відправлений до Кіровоградської тюрми. Тут він «...був одягнутий в однострій вермахту в ранзі підофіцера, в погонах, тільки без пояса... Ходив подвір'ям тюрми вільно з стрічкою учасника східного походу...» - *згадують в'язні тюрми СД І.Ратушний, В.Пундяк*. Вбивши начальника тюрми, 19 серпня 1943 року Білоцерківський втече з двома в'язнями, за що близько тридцяти євреїв, ув'язнених на той час в тюрмі, 22 серпня будуть знищені. Наступного дня, 23 серпня, будуть знищені ще кілька десятків жінок та дітей.

Серед тих, хто залишав Україну, відступаючи з німцями, були люди, які робили це добровільно, рятуючись від радянської влади. «Коли біля Чигирини заgrimіло, - *згадує С.Рула з Олександрівки* – то вулицями Жовтнева та Шкільна, мимо колгоспу “Іскра”, потяглися у напрямі до Юрчихи довжелезні колони з підвід, автомобілів. Їхали і солдати, і цивільні. Везли награбоване добро. Йшла маса якихось людей і не можна було зрозуміти, чи то німці їх женуть, чи самі відступають. Шкільна вже не вмщала всіх відступаючих, то запрудили ще й Жовтневу. Колона була такою щільною, що перейти вулицю не було змоги. А там, де сходилися дві вулиці, це біля колгоспу “Іскра”, все змішувалося».

Всі невільники – «остарбайтери» з нетерпінням чекали визволення. Нарешті, ця довгоочікувана подія сталася. Одні з олександрівців потрапили до американського війська, інші – до англійського, решта були визволені радянськими воїнами. Радість від зустрічі з нашими визволителями зразу ж затьмарилося їхнім ставленням до «репатріантів»,

як називали після війни цих бранців. Чоловіків, після ретельної перевірки «органами», брали до армії або відправляли далеко на схід країни, вже в радянські табори, створені біля шахт, кар'єрів, промислових виробництв та лісорозробок. Тут спізнали вже своєї, мерзенної радянської дійсності, зразу перетворившись у «фашистів». «Довго перевіряли нас і відправили в робочий батальйон, де частина з нас працювала на шахті, інші рубали ліс. Було це в Новгородській області. Потім до нас привезли німецьких полонених. Так разом ми і працювали. В листопаді 1947 року я повернувся додому. Навіть не знаю, де було легше – в Німеччині, чи у Новгородській області. Не життя прожив, а промучився.» - *згадував Г.Козир з с.Нова Осота*. «Після Німеччини потягом нас відправили у Башкирію, де я працював помічником бурильника. Жили в землянках, хліба давали 1200 грам в день, на карточки мало що можна було взяти. У 1947 році дозволили нам повертатися додому. Приїхав я в Нову Осоту. Тут сповна відчув до себе зневагу і недовіру за те, що був у Німеччині, ніби я поїхав туди добровільно» - *згадував І.Шмарко*.

Жінок та дівчат теж залучали до різних важких робіт: на демонтування обладнання підприємств, в допоміжні підрозділи радянської армії прачками, санітарками. Решту відправили – пішки або транспортом, до кордону з Польщею, де утримували в санітарно-перевантажних пунктах, або т.зв. «фільтраційних таборах» (на території України було створено 6 збірно-пересильних пунктів, а також 70 обласних «приймально-розподільчих пунктів»), умови існування в яких були не кращими, ніж в німецьких таборах – тримали впроголодь, не забезпечували вдосталь питною водою, не надавали вчасно медичної допомоги. Беззахисні жінки та дівчата піддавалися з боку деяких радянських солдатів та офіцерів безпідставному глумлінню, терору та нарузі. З боку слідчих у «фільтраційних таборах» була нічим не виправдана грубість, зверхність та жорстокість до невинних жертв цієї війни. Члени реєстраційних комісій – співробітники НКВС, заповнювали на кожного репатріанта «реєстраційні листи» - своєрідні протоколи допитів з 14 пунктів: чому опинився на території Німеччини (Австрії, Бельгії...), чи відбував службу в німецькій армії, поліції, будівельних загонах, тощо. Потім на репатрійованого складалася досить об'ємна анкета. Всі як один повинні були відповісти на головне питання: «Як потрапив за кордон – як військовополонений, примусово мобілізований чи виїхав добровільно?» Кожен допитуваний повинен був, на доказ своїх слів, вказати кількох знайомих, які б підтвердили все раніше сказане. Тих, наївних, хто признавався про добровільний від'їзд, або яких видавали в результаті допитів їхні односельчани, чекали ще більші моральні та фізичні муки,

*Титульна сторінка
збірки поезій
С.Дорошка. Німеччина,
1943-1945 рр. З фондів
Олександрівського
районного краєзнавчого
музею.*

бо відразу зараховувалися до «зрадників», «німецьких вівчарок» і т.п. Наприкінці анкети, яка складалася з кількох десятків запитань, була спеціальна графа – для зняття відбитку вказівного пальця правої руки та місце для фотографії. Цим перевірка не закінчувалася – репатрійований повинен був дати вичерпні відповіді для «опитувальних листів», де детально розповідав про своє перебування за кордоном. Завершувалася «фільтраційна справа» висновком: «компрометуючих матеріалів не добуто», або – «передати справу у підрозділ НКВС для продовження розслідування». «В 1945 році нас визволили радянські війська, - *згадує Л.Кирпа з с.Триліси*, - після цього пішли пішки до станції Млаво, що в Польщі. Там грузили боеприпаси. Тут був збірний пункт, говорили – попрацюєш і поїдеш додому. А відправили у Східну Прусію. Гнали 1300 голів скоту 4 місяці. Було 10 гуртів по 3 чоловіки на 130 корів. По дорозі корови телились і ми їх доїли. Гнали лісом і через трясовину. Було таке, що гинули і люди і тварини. Так добралися до Мінська. А звіди вже відправили додом, це сталося пізньої осені 1945 року».

Всі, хто відбув тяжку примусову працю в Німеччині, до кінця своїх днів зараховувався до «не благодійних» і це тавро багатьом поламало життєві долі та прирекло на важку фізичну працю в себе дома, переважно в колгоспах. «Пам'ятаю - *згадує І.Черкас*, - вже після війни повернувся Картоплина у такому добротному одязі, що всі, хто його зустрічав, заздрили, бо де після війни можна було дістати той одяг. А потім як сів на колгоспні воли, то на них за роботою і помер». «Репатріант» *Г.Курганська з с.Любомирка* згадує: «Летіла додому як на крилах, адже там мати, сестри... А потім, з 1945 по 1959 рік, з дня у день у колгоспі ім. Молотова, і жодного дня вихідного, жодного перепочинку, а на трудовні – лише «палички». Одягтися нема в що, взутися – теж».

У 1955 році «фільтраційні справи» на репатріантів прискіпливо переглядалися. На особливий облік ставили тих, кого звільнили англо-американські війська, обмеження для них посилювалися.

Суворо зустріла Батьківщина своїх безневинних дітей... Зустріла, однак, не всіх. Загинули в неволі 22 жителів Красносілківської сільської ради, 17 – з Староосотської, 13 – з с.Бовтишка, 12 – з с.Бірки... З 3665 осіб, насильно вивезених до Німеччини з Олександрівського району, 106 не повернулися – хто загинув від хвороб та непосильної праці, під час бомбардувань авіацією союзників, хто був розстріляний чи повішений... Саме так загинули Дорошко С.С. з Стара Стара Осота, Рула М.Т. з Олександрівки, спаленням у крематорії завершилося перебування на цьому світі сімнадцятирічного Канівця О.В з Бірок. Такою ж виявилася доля і у Мальованого В.А (18 років), Мельника В.П (18 років) та Мельника І.Д. (16 років) – всі з Бірок і всі були спалені у табірних крематоріях, така ж доля у Дидуші О. з Бовтишки...

Довгий час, аж до середини 90-х, ставлення до «остарбайтерів» було якщо не ворожим з боку влади та партійних органів, то, принаймі, підозрілим, адже ще з 1945 року їх розглядали якщо не як «зрадників Батьківщини», то, принаймі, як людей, що «допомагали фашистам». У кожному з них органи НКВС – МДБ – КДБ вбачали потенційного «замаскованого ворога», «іноземного шпигуна», «засланого диверсанта». Шипіли й деякі дурнуваті односельці, всіляко ображаючи тих, хто мав нещастя у юному віці примусово потрапити на підневільні роботи до Німеччини.

Уряд Німеччини «змилювався» та провів компенсаційні виплати підневільним працівникам. Хоч цим наприкінці життя було винагороджено сотні наших земляків. Та чи скористалися вони цією допомогою? В більшості випадків ні, адже обсіла скрута сільські сім'ї наприкінці дев'яностих, тож підготовували дідусі і бабусі своїх безробітних дітей, допомагали внукам. Так і розійшлася та допомога.

Незаперечно, що всі «остарбайтери» випили свою гірку «чашу війни».

ГАЗЕТНИМ РЯДКОМ:

Заклик

Для великих металевих та інших виробництв в Середній Німеччині, шукаємо ми робочу силу різних професій. Робота буде відповідно оплачена. Харчуванням та гуртожитком будуть всі забезпечені. Для сільськогосподарських виробництв шукаємо жінок, робота яких буде також відповідно оплачена і забезпечені будуть харчуванням. Добровільні спеціалісти, робітники та сільськогосподарські робітниці, які бажають їхати в Німеччину, повинні з'явитися до Відділу праці, Велика 42.

Міський комісар.
Кіровоград, 5.1.1942.

Газета «Українські вісті». -1942 - 10.01.

Українці!

20 березня ц.р. відправляється у Великонімеччину перший транспорт добровільних робітників чол. і жін. статті. Їх чекає там новий гарний світ, робота та заробіток, помешкання та добре харчування.

Ці робітники висловлюють свою подяку німецькому фюреру та німецькому війську за своє визволення від праці більшовизму.

Беріть собі приклад від них та подавайте заяву на слідуючий транспорт добровільних робітників 15 квітня ц.р. Ідіть за тими десятками тисяч українців зі всіх областей нашої країни, що тепер працюють у Великонімеччині.

Заяви можна подавати щодня до Відділу праці (Велика вул. № 38)

Рейскомісія Рейсміністра Берлін
при Відділі праці.
Кіровоград. 17 –го березня 1942 року

Газета «Українські вісті». –1942 – 18.03.

Останній транспорт з Кіровограда їде 4.8.42 р. Це остання можливість в цьому році поїхати до Німеччини. Регістрація при Біржі Праці, Велика 38. Кінець реєстрації 2.8.42 р.

Рейскомісія О.К.В.
Рейсарбайтсністеріум
А. Фон Борке
Регірунгсрат

Газета «Українські вісті». – 1942- 15.07.

Повідомлення

29/IX та 3/X – 42 року відправляються два транспорт з місцевими робочими силами від Кіровограда до Німеччини. Добровольці можуть записатися у Відділі праці.

Відділ праці

Газета «Українські вісті». – 1942- 23.09.

Про роботу з репатрійованими

В наслідок великої історичної перемоги Радянського Союзу над Гітлерівською Німеччиною, сотні наших радянських людей району звільнені від німецького рабства і повернулись на свою рідну Батьківщину.

Не всі дожили до цих радісних днів. Частина загинула ще на шляху угону фашистами в німецьке рабство, а частина склала свої голови в німецькій каторзі.

Ті, що повернулися з Німеччини, розповідають про пережиті ними роки тяжкої неволі—вони зазнали фашистського конвою, концлагерів, виснажуючої праці на фабриках, заводах, у німецьких куркулів. Вони витерпіли голод, холод, глумлення і побої хазяїв, німецьких поліцаїв, отруювались фашистською пропагандою.

І зараз, коли вони розповідають про своє життя в німецькому рабстві, у них навергаються сльози на очах, вони спокійно не можуть згадувати про те, що пережили.

Отже, завдання наших партійних, радянських, комсомольських та громадських організацій оточити їх батьківським піклуванням, допомогти матеріально, хто цього потребує, улаштувати на роботу, провадити з ними політбесіди, розповідаючи про джерела сили й могутності нашої Радянської країни, яка перемогла такого сильного й жорстокого ворога, як німецький фашизм.

В села нашого району вже повернулись з німецького рабства 604 чол., з них 568 вже працюють в колгоспах, в радгоспах та інших установах і організаціях. Самовіддано й чесно працюють Гнида Захарко Степанович, Гнида Андрій Максимович (колгосп "Перемога", с. Івангород). Вони виконують і перевиконують норми, всі свої сили віддають, щоб відбудувати колгоспне господарство, відродити довоєнну славу своєму колгоспові.

Не відстають від них т. т. Комнатний Михайло, Федоренко Степан з колгоспу ім. Крупської, с. Бірки II, Супрун Василь та Курганська Ганна з колгоспу ім. Молотова, с. Любомирка та ряд інших.

Але в той же час, є репатрійовані, що повернулися в свої села і ніде не працюють, або піддривають трудову дисципліну в колгоспах. Це такі, як Птуха Соломія та Ратушна Марія (колгосп „Прогрес” с. Івангород), Самарська Люба, Скічко Ганна (с.Триліси), Боцман Марія, Безкровна Явдоха, Кожем'яка Іван (с.Олександрівка).

Сільради, правління колгоспів району подають допомогу репатрійованим. В селах Н. Осота, Ст. Осота, Бірки і й інших їм видавали хліб та інші продукти, допомогли житлом тим, що потребували.

Таке піклування про репатрійованих фізично й морально підтримує їх, вони горять бажанням прийняти участь у виробництві і в громадському житті.

Але треба сказати, що політично-масової роботи з ними провадиться ще недостатньо. Голови сільрад, комсомольці, агітатори повинні більше приділяти уваги репатрійованим. Цим ми допоможемо їм скоріше включитися в трудове життя великої, дружної сім'ї трудівників країни Рад.

В. Хоменко

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ:

Олександрівка 23.XI.42 р.
Районному старшині Є-градківки

Копія

З практики минулих вербовок встановлено, що сільуправами давалися особисті довідки завербованим про те, що дана особа не перебувала в партії, комсомолі, НКВД і інших радянських організаціях.

Надалі видачу таких довідок зовсім припинити.

Пропоную дати відповідне розпорядження старостам с/управ.

Гебітскомісар Ланге

З оригіналом згідно секретар Районної управи (Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №5, арк. 5

Олександрівська МТС
15.11.1943 р.

Старості села Китайгород
пану Піддубному

Так як все ж таки трапляються випадки, що при вербовці робочої сили до надсилки на працю до Великонімеччини попадають люди, що мають відношення до МТС, як наприклад трактористи, комбайнери та люди інших спеціальностей маючі посвідки видані МТС за підписом Гебітстехніка п.Айбера.

При цьому надсилаємо розпорядження Генерал комісара м.Миколаєва відносно вербовки для Вашого керівництва.

Старшина МТС
Секретар МТС

(підпис)
(підпис)

Матвійчук
Рула

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 16

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
Відділу Праці Олександрівської Райуправи
від 5 травня 1943 р.

Розпочато добровільний набір чоловіків віком від 25 років до 35 років в німецькі військові частини. Прийняті добровільці одержать одяг, харчі та інше спорядження нарівні з німецькими солдатами.

Хто бажає добровільно поступити на військову службу повинен з'явитися на реєстрацію у Відділ Праці Гебітскомісара.

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 57

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
п. гебітскомісара від 5.V.43 р.

Відносно: розпорядження Генерал комісара А-1 5120 від 17.1V. 43 року.

1.(...)

1. Генерал комісаром введено вищезазначене розпорядження про введення робочої сили не тільки в Німеччину, але також і в зайняті Східної області потрібно в широкому масштабі.

Робочий час повинен бути самий менший 60 годин на тиждень. Робоча сила, що робить вище 60 годин у тиждень, мусить одержувати щотижня добавки 300 грам хліба і 500 грам картоплі.

2. Робітники повинні бути забезпечені і щоб в усіх виробництвах і в усіх інших робочих пунктах повинен вестись строгий контроль. Також мусить вироботка туземним робітникам надалі підвищуватись.

3. За втікання робочої сили, або їхнє не точне виконання виданих у військовий час законів буде строго наказуватись. Всі керівники підприємств повинні особисто відповідати за точне виконання цього розпорядження.

Гебітскомісар

Ланге

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 61

Олександрівська
Райуправа
17 травня 1943 р

До старости Китайгородської
сільуправи

При цьому надсилаємо розпорядження пана Гебітскомісара від 14.V. 43 р. відносно видачі допомоги сім'ям осіб, що виїхали в Німеччину. Пропонуємо широко оголосити населення В/села.

Старшина Райуправи	(підпис)	(Волошаненко)
Секретар	(підпис)	(Грибінник)

Розпорядженням від 1.3.43 р. я повторно вказав старшинам Райуправ про необхідність турбування за господарством і видачу грошової допомоги сім'ям осіб, що виїхали на роботу в Німеччину.

Встановлено, що не зважаючи на це, сім'ї виїхавших в Німеччину посилають в Німеччину листи з жалобами про те, що вони не забезпечуються пайком та грошовою допомогою. Вам наказується негайно повідомити по всіх селах, що в майбутньому сім'ї виїхавших в Німеччину, повинні звертатися до місцевих установ, зокрема Гебітскомісара (Бюро Праці) перш ніж надсилати листи в Німеччину.

Допомога на місці може бути досягнена значно раніше, ніж околичним шляхом в Німеччину.

Гебітскомісар

Ланге

ДАКО, ф. 2796, оп. №1, арх. №1, арк. 62

Окружний комісар

Копія
м.Олександрівка
27.7.43 р.

Районному старшині
Є-градківки

Відносно: призиву народження 1920 та 1921 рр.

Всі чоловіки і жінки, які народилися 1920 та 1921 рр. зобов'язані для відбуття трудової повинності з'явитися на основі розпорядження Рейхскомісара зайнятих східних областей про проведення трудової повинності (...) в нижче зазначений термін:

(обидва роки народження в один день):

Є-градківський район – 7 серпня 1943 р. в 7 годин ранку в приміщення театру м.Є-градківка. Особи, які належать до призиву, повинні мати при собі документи, які свідчать про особу, а також мати при собі необхідні речі і продукти. Якщо хто з підлягаючих до мобілізації має дітей, то вони повинні мати при собі посвідчення про народження дітей.

Ті особи, які будуть ухилятися від призиву і не виконають трудовий обов'язок – будуть (...) каратися смертною карою.

Крім того, я залишаю за собою право у кожного, який ухилився від трудової повинності і у його найближчих родичів, позбавити права наділення землею, а також у тих, які вже одержали її, знову відібрати (...).

Забороняється рідним цілими днями залишати жнива і знаходитися по шляху від місця мешкання і лагерем м.Кам'янки для зібрання підлягаючих призиву.

Мною видано розпорядження, щоб всіх без виключення затриманих по шляху, направляти в інші місця на працю.

Окружний комісар

Ланге

З оригіналом згідно

Секретар Райуправи

(підпис)

(Галько)

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №5, арк. 11

Районна Управа

Єлізаветградківка

17.8. 1943

№

Старостам

Сільуправ

По розпорядженню Окружного Комісара від 17.8.43 р. в осіб, які відмовилися виїхати по вербовці до Німеччини на роботи, відібрати

всю худобу і передати тим сім'ям, діти яких виїхали на роботи і які краще працюють в гром.дворах.

Якщо після цього будуть випадки відмовлення від поїздки до Німеччини буде відібрано садибу і всю останню землю.

Голова Райуправи

(підпис)

Гончаренко

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №5, арк. 12

Районна Управа
Єлізаветградківка
15.10. 1943

№

Старості
сільуправи

На родин, з яких виїхали до Німеччини і одержують грошову допомогу, треба складати окремо список на одержання пайка. Перший список подати за вересень місяць 1943 року.

Голова Райуправи

(підпис)

Гончаренко

ДАКО, ф. 2697, оп. №1, арх. №5, арк. 14

ЛИСТИ З НІМЕЧЧИНИ ДО РОДИЧІВ НА УКРАЇНІ

Цьома Марія до Цьоми Оляни, с. Михайлівка, Єградківський район.

Добрий день моя дорога подруга, передаю від щирого серця привіт. Повідомляю, що я жива й здорова, чого й тобі бажаю. Живу в Німеччині, яку я ніколи не сподівалась побачити, а тепер побачила всю її красу. Як би ти знала, як тут гарно! Живу я у хазяїна, в якого жінка й дочка з двома дітками. Мені тут дуже добре. Ранком дою корову, чисто картоплю, мию підлогу. Мені дали кімнату на третьому поверсі, ліжко і перину таку, що як угрузну, то й не видно, столик,

дзеркало, рушник. Живу добре. Хліба малувато, але жирів, сала, ковбаси, масла, кофе скільки завгодно. Христя також у хазяїна, за 25 кілометрів відсіля. Бувай здоровенька.

Марія.

Газета «Кіровоградські вісті». – 1943. – 13.11.

Ільченко Дмитро — Ільченко Секлеті
(Берлін, „Шонеберг”)
(с.Нова Осота Олександрівського району)

17 травня 1943 року.

Здрастуйте, мої рідні. Я жив-здоров, чого і вам бажаю. Мамо, я не голий і не голодний. Як ви живете? Як там Явдоха з дітьми? Я мамо, знаю, коли з дому, а додому... Тепер хоч би й посилали додому, то я б не поїхав, бо знаю, що вдома тепер не хорошо. Як Харитина живе, як її здоров'я? Я живу і працюю в Берліні, гуляю по Берліну. Кого забрали, хто вдома? Тут із своїх нікого не бачу. Пишіть, відповідайте. До побачення.

З книги В.Бондаря “Ост – тавро неволі”, стр.187

* * *

4.XI.1942 Старості ... с/управи

Не дивлячись на наше розпорядження, надіслане всім с/управам раніш, деякі с/управи, до цього часу продовжують видачу довідок утриманцям від від'їхавших на роботу до В/Німеччини, де не вказують возраст і склад сім'ї, а також навіть не пишуть, чи була данна особа на утриманні від'їхавшого на роботу в Великонімеччину, цим самим заставляють ходити по два, три рази від села в Райуправу. Це частіше всього буває в с/управах с. Цвітна та Цибулів.

Необхідно всім старостам с/управ урахувати наше зауваження.
(...)

Старшина Райуправи
Ревізор

(Гончаренко)
(Пилипенко)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 6, арк. 10

* * *

Копія.

Тіліфонограма.

Старості В/Кутської с/управи.

Є-градківська райуправа і бюро праці зобов'язують вас слідуючіє: направити 1/XI-42 р. на дві години дня бюро праці до Аліксадрівкі 25 чоловік та жінок робочій і здорової сили для відправкі до Німеччини. Відповідальність за неявку покладається на старосту с/управи.

Передал ст. райуправи Гончаренко
І бюро праці Іградківки.

ДАКО, ф. 2696., оп. 1, спр. 6, арк. 9

Копія.

м. Олександрівка 21/X -42 р.

Районному старшині Є-градківки.

З моїх особистих спостережень я прихожу до висновків про те, що існує багато неясностей при вербовці робітників до Німеччини. Дякуючи не планомірній вербовці осіб, трапляються такі негативні випадки, які надалі не повинні повторюватись. Зовсім забороняється вербувати робітників-українців (чоловіків та жінок), працюючих в установах, що мають загальнодержавне значення, як наприклад: на залізниці, пошті, адміністративних установах, лісоуправі і т. інше, якщо вони з'являються спеціалістами і замінити їх іншими особами неможливо. Також сама заборона розповсюджується і на промислові підприємства, як МТС, мехзавод, шкірзавод, маслосавод, спиртзавод і т. інші. Жінки, які мають дітей, а також особи менше 17 та старше 45 років, повинні бути по можливості виключені з числа вербованих. Ті особи, що вже були завербовані і звільнені медичною комісією не можуть бути завербовані вдруге. При вербовці вони повинні пред'являти цей документ старості с/управи. Слід пам'ятати, що завербованим треба представляти можливість для підготовки до від'їзду, тобто такий час, за який вони могли б запитися харчами та теплим одягом. Зовсім забороняється українській охороні забирати вербованих з місця роботи до лагерью. При проведенні дальніших вербовок наказую гостро дотримуватись

моїх вказівок. Всякий, хто порушить моє розпорядження, буде притягнутий до суворого покарання.

Гебітскомісар (Ланге)
З оригіналом згідно: секретар Райуправи (Галько)
23.X.42 р.

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, пр. 6, арк. 7

* * *

Копія.

Олександрівка. 19/X.42 р.

Районному старшині Є-градківки.

Вважаючи на те, що під час останньої відправки транспорту робітників до Німеччини з м. Олександрівки, деяка частина вербованих втекла. Пропоную виявити їх через с/управи і списки на них надіслати до комісаріату. Надалі в кожному такому випадку слід сповіщати хто саме з вербованих утік і куди саме.

Одночасно надішліть списки на тих шуцманів с/управ, які не допомагали старостам с/управи в переведенні вербовки.

Списки на осіб, що були визначені комісією до відправки і втекли, надішліть протягом 5 днів з одержанням цього.

Гебітскомісар (Ланге)

З оригіналом згідно:
секретар райуправи (Галько)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 6, арк. 4-5

* * *

Районна Управа
Єлізаветградківка
4/IX.42

Старості ... с/управи
На підставі розпорядження Гебітскомісара про виплату грошової

допомоги та продпайка родичам, члени яких вибули на роботу до Німеччини, Ви повинні видати довідки про те, що надалі ця родина (батьки, брати і сестри) дійсно потребують грошової допомоги.

Про осіб, котрі вибули до Німеччини на роботу і вернулися знову в свої села по хворобі, ви повинні негайно повідомити Райуправу, хто саме і коли прибув у село, а також і робити це і надалі без затримок.

Відносно допомоги родичам: грошми одержують 130 крб. на місяць, продпайок – на загальних умовах.

Голова Райуправи
Бухгалтер-ревізор

(Гончаренко)
(Пилипенко)

ДАКО, ф. 2696, оп. 1, спр. 6, арк. 3

РОЗДІЛ XII.

СПИСОК «ОСТАРБАЙТЕРІВ», ЯКІ ЗАГИНУЛИ В НЕВОЛІ

Єлизаветградківська селищна рада:

Ступа Пантелій Васильович, 1923 р.н. Вивезений на примусові роботи до Німеччини, звідки не повернувся. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Олександрівська селищна рада:

Рула Михайло Петрович, 1923 р.н. Вивезений в 1942 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Бірківіська сільська рада:

Брайко Данило Михайлович, 1913 р.н. У 1943 році вивезений до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Брайко Семен Петрович, 1929 р.н. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Жалдак Іван Степанович, 1918 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Канівець Олександр Володимирович, 1927 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Працював вантажником на залізничній станції м.Бремена. У 1944 році спалений у крематорії.

Мальований Василь Антонович, 1926 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Мельник Володимир Петрович, 1926 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Мельник Іван Дмитрович, 1928 р.н. У 1942 році вивезений на

примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Підліпний Йосип Полікарпович, 1902 р.н. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Помер від хвороби в січні 1944 року, місце поховання невідоме.

Шостак Андрій Єфремович, 1928 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Шостак Андрій Іванович, 1928 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Шостак Іван Михайлович, 1905 р.н. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Шпильовий Мефодій Тимофійович, 1907 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Бовтиська сільська рада

Бельницький Сергій Тимофійович, 1928 р.н. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Дикуша Омелян, 1890 р.н. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Спалений у концтаборі у 1943 р.

Доброскок Григорій, 1923 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Дрижак Іван Ничипорович, р.н. невідомий. У 1943 році примусово забраний німецькими окупантами під час відступу. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Ковтун Федір Миронович, 1898 р.н. У січні 1944 року розстріляний німецькими окупантами під час втечі від примусової мобілізації

Козупляка Поліна Якимівна, р.н. невідомий. У 1942 році вивезена на примусові роботи до Німеччини, В 1943 році померла від хвороб та виснаження. Місце поховання невідоме.

Манзар Марія Єфремівна, 1923 р.н. У 1942 році вивезена на примусові роботи до Німеччини. В 1944 році закатована фашистами. Місце поховання невідоме.

Нечитайло Григорій Олександрович, 1925 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Петренко Дмитро Федосійович, 1925 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Петренко Марія Федосіївна, 1923 р.н. У 1943 році вивезена на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Солодкий Єгор Васильович, 1925 р.н. У 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Спалений у концтаборі у 1944 році.

Солодкий Федір Афанасійович, р.н. невідомий. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Торубара Сергій Тимофійович, р.н. невідомий. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини. Помер від виснаження. Дата смерті та місце поховання невідомі.

Вищеверещаківська сільська рада:

Калініченко Володимир Хомович, 1911 р.н. У 1942 році вивезений на примусові роботи до Німеччини в м. Бранденбург. Загинув у квітні 1945 року під час нальоту авіації. Похований у Бранденбурзі.

Сисецька Таїсія Миколаївна, 1923 р.н. У 1943 році вивезена на примусові роботи до Німеччини. Померла в 1944 році від хвороби. Місце поховання невідоме.

Ситник Юрій Варфоломійович, 1923 р.н. В 1942 році вивезений до Німеччини. Загинув у 1944 році в концтаборі. Дата смерті та місце поховання невідомі.

Голиківська сільська рада

Коломієць Михайло Овсійович, 1926 р.н. Вивезений до Німеччини. В 1944 році загинів у німецькому концтаборі. Дата смерті та місце поховання невідомі.

Максименко Марія Вікторівна, 1910 р.н. У 1942 році вивезена на примусові роботи до Німеччини. В 1944 році закатована фашистами. Місце поховання та дата смерті невідомі.

Небораковський Михайло Карпович, 1920 р.н. В 1944 році загинув у концтаборі. Місце поховання невідоме.

Однокоз Іван Іванович, 1902 р.н. У серпні 1944 року загинув у концтаборі в Німеччині. Місце поховання невідоме.

Пичак Поліна Микитівна, 1924 р.н. Загинула у концтаборі на території Німеччини. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Івангородська сільська рада:

Вихрист Андрій Андрійович, 1926 р.н. Вивезений на примусові роботи до Німеччини, де загинув. Місце поховання та дата загибелі невідомі.

Габелюк Денис Устимович, 1908 р.н. Розстріляний фашистами при спробі втечі від примусового вивезення до Німеччини. Похований в с. Стримівка.

Овчаренко Нестір Семенович, 1900 р.н. Загинув на примусових роботах у Німеччині. Місце поховання та дата загибелі невідомі.

Руденко Онисим Якович, 1911 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі і місце поховання невідомі.

Хміль Уліта Єрофіївна, 1925 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Красносільська сільська рада:

Бойко Любов Олексіївна, 1924 р.н. Вивезена у 1942 році до Німеччини на примусові роботи. Працювала на заводі. В 1944 році загинула під час авіанальоту та бомбардувань військами союзників. Місце поховання невідоме.

Клева Тамара Гаврилівна, 1920 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Красносілківська сільська рада:

Балюк Григорій Миколайович, 1923 р.н. В червні 1943 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Винник Овсій Михайлович, 1914 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Витрішак Іван Олександрович, 1900 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Гетьман Іван Федорович, 1924 р.н. В 1943 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. В січні 1944 року загинув під час бомбардування авіацією союзників території Німеччини. Місце поховання невідоме.

Громик Іван Яремович, 1925 р.н. В 1943 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Загородній Михайло Григорович, 1924 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Загородній Павло Трохимович, 1922 р.н. В 1942 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Коваленко Андрій Кирилович, 1904 р.н. В 1942 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. В 1943 році повішений в концтаборі Рембах за спротив німецькій владі. Місце поховання невідоме

Коваленко Антоніна Климівна, 1921 р.н. В 1942 році вивезена до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Коваленко Віктор Федорович, 1925 р.н. В 1942 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Коновал Петро Григорович, 1895 р.н. В січні 1944 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Кравченко Мина Гнатович, 1904 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Крамар Григорій Антипович, 1902 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Крамар Іван Опанасович, 1912 р.н. В 1942 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Крамар Свирид Іванович, 1902 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Криворот Борис Павлович, 1922 р.н. В 1942 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі і місце поховання невідомі.

Мандзюк Прохір Дементійович, 1904 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Мельник Зосим Савович, 1907 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Пустовіт Антип Григорович, 1904 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Пустовіт Антон Іванович, 1904 р.н. В січні 1944 року вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Скиртань Степан Якимович, 1925 р.н. В 1943 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Щорба Іван Юхимович, 1925 р.н. В 1943 році вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Юрченко Євсей Тихонович, 1902 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Михайлівська сільська рада:

Барабаш Афанасій Романович, 1925 р.н. Загинув на каторжних роботах в Бреслау. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Гебельчук Михайло Михайлович, 1926 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Помпа Ілля, 1905 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи, де і загинув у 1944 році. Місце поховання невідомі.

Скирда Марія Василівна, 1925 р.н. В 1942 році вивезена до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Стьожка Петро Петрович, 1925 р.н. Загинув на каторжних роботах в м. Азбург, де і похований.

Сядро Іван Федорович, 1929 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи, де помер у 1943 році. Місце поховання невідоме.

Несватківська сільська рада:

Оношенко Михайло Григорович, 1925 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Підлісненська сільська рада:

Ободовський Василь Сергійович, 1929 р.н. Вивезений у червні 1943 року до Німеччини на примусові роботи. Працював на шахті в м. Вальдербург. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Тирон Пилип Онисійович, 1892 р.н. В 1943 році під час вивозу на примусові роботи до Німеччини вчинив спротив окупантам, за що був розстріляний. Місце поховання невідоме.

Шеремет Олександра Миколаївна, 1924 р.н. Вивезена у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Розумівська сільська рада:

Безлюдько Федір Юхимович, 1910 р.н. Переховувався від мобілізації на примусові роботи в лісі біля с. Бовтишка. Розстріляний під час облави німецькими окупантами.

Голинська Ганна Іванівна, 1924 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Дзюба Феодосія Ісаківна, 1903 р.н. Переховувалася від мобілізації на примусові роботи. Розстріляна під час облави німецькими окупантами.

Журба Андрій Михайлович, 1924 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Задорожній Василь Сергійович, 1923 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Коломієць Микола Васильович, 1925 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Куценко Григорій Филімонович, 1925 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. За спробу втечі відправлений в концтабір. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Лисенко Іван Степанович, 1899 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Мошуренко Василь Овсійович, 1919 р.н. В 1943 році за таємне встановлення радіоприймача і розповсюдження інформації вивезений до Німеччини, де загинув в одному з концтаборів.

Мошуренко Микола Мусійович, 1925 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Староосотська сільська рада:

Безпалий Григорій Максимович, 1902 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Вітер Галина Матвіївна, 1924 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Загинула у 1945 році. Похована в м. Зімнген, Німеччина.

Вовк Юхим Юхимович, страчений фашистами за кілька картоплин, взятих без дозволу з поля бауера.

Горбань Ольга Данилівна, 1928 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Загинула в 1944 році. Місце поховання невідоме.

Дорошко Іван Климович, 1923 р.н. Вивезений у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Загинув цього ж року при обвалі в шахті. Похований в м. Єсенкрай, шахта Баніфасов, Німеччина.

Дорошко Степан Сергійович, 1923 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Загинув у 1944 році. Місце поховання невідоме.

Кравець Григорій Харлампійович, 1924 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Махно Микола Васильович, 1924 р.н. Вивезений на примусові роботи до Німеччини. Загинув у 1944 році. Похований в м. Єсенкрай, Німеччина.

Пономар Марфа Василівна, 1923 р.н. Вивезена у 1943 році до Німеччини на примусові роботи. Загинула у 1944 році. Місце поховання невідоме.

Правило Христина Антонівна, р.н. невідомий. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Савченко Раїса Данилівна, 1927 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Загинула в 1944 році. Місце поховання невідоме.

Савченко Раїса Данилівна, 1927 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Загинула в 1944 році. Місце поховання невідоме.

Селезень Дмитро Якович, 1922 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Стукало Лідія Лаврентіївна, 1925 р.н. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Загинула в 1944 році. Місце поховання невідоме.

Тимко Олена Іванівна, р.н. невідомий. Вивезена до Німеччини на примусові роботи. Загинула в 1945 році. Похована в м. Зімнген, Німеччина.

Тимко Марія, р.н. невідомий, загинула в Німеччині при бомбардуванні.

Тимко Микола Єрофесвич, 1923 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Дата загибелі та місце поховання невідомі.

Щербина Олексій Петрович, 1923 р.н. Вивезений до Німеччини на примусові роботи. Загинув у 1943 році. Похований в м. Єсенкрай, шахта Баніфасов, Німеччина.

Трилеська сільська рада:

Федченко Христина Денисівна, 1927 р.н. Вивезена на примусові роботи до Німеччини, звідки зробила спробу втекти. Знищена фашистами. Дата загибелі і місце поховання невідомі.

Цвітненська сільська рада:

Буц Горпина Наумівна, 1920 р.н. Вивезена в 1942 до Німеччини на примусові роботи. Померла в 1943 році від виснаження. Похована в рову біля с. Цибелле, Німеччина.

Ясинівська сільська рада:

Горбатенко Іван Дмитрович, 1925 р.н. В 1943 році вивезений на примусові роботи до Німеччини, працював на шахті. Загинув у 1944 році. Місце поховання невідоме.

ЧАСТИНА II.

РОЗДІЛ I.

СПОГАДИ ПРО ОКУПАЦІЮ

Кримський Олекса Терентійович, 1930 р.н. Народився в с.Триліси Олександрівського р-ну Кіровоградської обл., нині проживає в смт Олександрівка. Спогади написані в 2007 році. Фото кінця 40-х років XX ст.

Передмова

Так вже склалося, що все моє свідоме життя проходило у в'язкому всеохоплюючому тумані Великої Брехні. Брехня господарювала в політиці, науці, у всіх галузях народного господарства, у повсякденних обіцянках кращого майбуття. Ця Брехня спотворювала людські душі... Взяти хоча б такого полководця, як Жукова. Знаменитий полководець, шойно відірвавшись від стільця помічника сапожника, вже незабаром настільки оволодів військовою наукою, що переміг всіх німецьких генералів – воїнів з діда-прадіда. А правда, як на мене, була в тому, що технічні можливості загарбників були не в змозі перемолоти оту масу гарматного м'яса, яка складалася, в тому числі, і з наших, триліських дядьків і яке гнали на вбивство оті наші горе-полководці (щоб краще зрозуміти це, прочитайте, наприклад, мемуари Штеменка та ін.). Якщо хто не вірить мені, тоді хлопчиків – пастушку, який бачив, як один німецький танк (два інших відступили), прикриваючи залеглу за недобудованим залізничним насипом біля с.Триліси свою піхоту, для більшої оглядовості підпаливши хату діда Нестеренка і колгоспну вівчарню, буквально вистрілював, винищував наступаючих наших солдат, яких мобілізували якийсь тиждень тому в Чигиринських селах і яких п'яний командир безжалюно гнав на танка. А танку допомагав німецький солдат, який з глибокого окопа прострілював кілька вулиць та косив, буквально, наповал наступаючих. А в солдатів наших – лише довгі незграбні рушніці та вкритий снігом степ. То отой п'яний командир, втративши орієнтацію та своє військо, дійшов майже за 200 метрів до

*Надянська агітаційна листівка
«Про кожного з нас турбується
Сталін у Кремлі». 1941 р.*

танка. Потім солдати потягли свого командира у дерев'яних ночвах із розпоротим животом до себе в тил. Все це відбувалося на моїх очах і я є правдивим свідком тих подій. Згодом, коли атаки наших захлинулися вже вкотре, якийсь селянин - солдат, добре вивчивши місцевість, заповз промитим водою рівчаком майже до німецького окопа і знешкодив у ньому кулеметника. А скільки понівечених залишилося під селом наших солдат! І це ж одне лиш невелике, не укріплене і не підготовлене фашистами як слід для оборони українське село з тисяч і тисяч інших!

Не могу після всього побачено і пережитого чути розхвалювання талантів наших полководців. Цим „одописакам” варто поїхати в Лисянський, Звениго-

родський, Корсунський, Городищенський райони Черкаської області, завітати, зокрема, у село Завадівку та поцікавитися у старожилів: хто і як звільняв це і сусідні села в лютому – березні 1944 року, скільки забитих лежало в прострілюваній німцями долині, що перед Завадівкою. Тут загинули майже всі наші дядьки (мені тоді йшов чотирнадцятий рік і, наприклад, Добровольський Мефодь 1921 року народження, Курганський Максим 1917 року народження та десятки інших, які загинули через місяць після визволення мого села за якусь сотню кілометрів від рідної домівки, здавалися мені дядьками).

Втрачене дитинство

Ця війна передчасно зробила нас, дітей, дорослими. Бо ми, як і наші батьки, теж вирощували хліб. Мої однолітки в містах, поруч з дорослими, виточували снаряди, часто втрачаючи свідомість біля верстатів після 10-12 годинної роботи впроголодь. Ми – моє покоління, „не ходили тоді пішки під стіл, щоб потім поробитися учасниками війни,” як про це висловився один недолугий президент, який, окрім спиртного, нічого не нюхав: ні пороху, ні пилюки від молотарки, ні задухи від перегрітого мастила з токарного верстата. Не бігав він у свої 9-10 років в спекотні

жнива з відром води і кухлик по стерні босими ногами, де від жниць лише й було чути: “Води, води, води!” (Оце «Води!», «Води!» і нині стугонить в моїх скронях ковальським молотом, бо тільки тепер усвідомлюєш фізичні муки від непосильної праці тих ще молодих колгоспниць).

Весною 1941 року я закінчував четвертий клас Триліської середньої школи Олександрівського району Кіровоградської області. Крім знань з основ наук у наші голови вбивалися такі патріотичні засади, що з шкільної парти ми вже готові були нищити всіх зовнішніх і внутрішніх ворогів. Та де в Трилісах їх було відшукати? Павлик Морозов на той час вже поборов своїх родичів, Коля Тиховаров вже проковтнув свого секретного пакета, дівчатка Ядвіга і Малка переловили всіх шпигунів на кордоні, а наші воїни, визволяючи пролетарів всіх країн від гніту капіталістів, вже побили ворогів в Бессарабії, в Західній Україні та Білорусії, в Прибалтиці та Карелії, добре перепало ворогам на озері Хасан і Халхін-Гол. Внутрішні вороги вже он який рік пиляли тайгу, добували мідну і свинцеву руду... (Мені вже майже вісімдесят років, а дитяча пам'ять чіпко зберегла те, чому вчили наші довоєнні вчителі). Тож нам, сільським школярам, нічого не залишалося, як весною 1941 року „воювати” з нашими однолітками-пастушками з сусідніх сіл Янівка та Матвіївка. Ото й були наші найбільші дитячі розваги. А ще ми викреслювали прізвища та замальовували густим чорнилом портрети „ворогів народу” в шкільних підручниках. До речі, коли вже при німцях, восени 1941 року, відновилися навчання в початковій школі, то в тих же підручниках довелося викреслювати прізвища радянських вождів та діячів, то одна з учениць-біженок на ім'я Рона промовила вголос таке: „Черкайте, черкайте! Вот вернуться большевики, будете вы отчеркивать!” І ні її, ні вчительку, на плечі якої несподівано звалилась така відповідальність, від чого вона ледь не знепритомніла, ніхто німецькому коменданту не видав (а ще кажуть наші

Радянський агітаційний плакат. 1941 рік.

недоброзичливці, що ми – українці, продажні!) А тоді, перед війною, кожен з хлопчаків мав якусь „зброю”, і нею ми вгамовували свій „бойовий” дух, стріляючи по уявних ворогах із бузинових рушниць та пістолетів.

Червень, липень 1941 року

І ось розпочалася війна, про наближення якої довго говорили, як пошепки, так і вголос.

Чутки про її початок докотилися й до нашого села. А потім над Трилісами з’явився небачений ворожий літак „рама”. І чутки, мов коні у безкраїх казахських степах, поширювалися неймовірно швидко, і, як ми переконувалися не раз, вони були правдивими. Про достовірні події на фронті знали не тільки дорослі, а й ми - пастушки. Ми знали, що Гітлер віддав румунам південь України і що ті п’ять разів намагалися взяти Одесу, та довелося таки німцям окупувати місто. Знали, хто такий нарком Тимошенко та про його непрофесійні дії, довідалися і про трагедію під Києвом та інше. В липні повз наше село потяглися до Дніпра величезні гурти скоту, свиней, отари овець. Повів мій родич до Дніпра і колгоспного трактора, а там, не зумівши переправитися на лівий берег, надивився на переправах такого місива із живності та людей, що, повернувшись додому, збожеволів незабаром та так і помер.

Відступаючих наших військ ми майже не бачили, окрім тридцяти пораних солдат, хоч і пасли худобу при самій дорозі. Зупинився, якимось, біля села „газик” із зенітною установкою на кузові, що складалася із закріплених на турелі чотирьох спарених кулеметів „Максим”.

*Радянська агітаційна
листівка. 1941 р.*

війни, навчаючись у медтехнікумі, освоївши теоретично і практично 300-годинну програму кулеметника з отриманням відповідного посвідчення, я дивувався, як це чудо могло пошкодити літака ворога, бо вже після першої стрічки, випущеної з кулеметної установки, вода закипала і зброя ставала непридатною). Ми - пастушки, підійшовши до автомобіля, з великою цікавістю розглядали і кулемети, і чотирьох військових дівчисьок, які обслуговували цю зброю. Бо їх поява стала подією в житті тогочасного села. А ще сільська жінка розповіла, що на власні очі бачила, як наш солдат, притулившись спиною до телефонної опори, настирливо стріляв із простої гвинтівки по

німецькому літаку, який налетів бомбити станцію Фундукліївка. І таки влучив, як божилася жінка, у літак! Бо він, тягнучи за собою шлейф диму, подався із зниженням десь за ліс. Можливо, це його рештки розсипалися майже на кілометр вздовж дороги під Любомиркою. Ми ж, всупереч війні, пасли корів, добросовісно виконуючи настанови своїх батьків.

“Воєнвози”

Так склалося, що наша хата була побудована у самім центрі колишнього панського дворища Безрадецьких, від якого на період мого знедоленого дитинства залишився тільки кленовий „палісадник”, як ми його називали, а двоповерховий панський будинок та капітальні господарські будівлі були повністю зруйновані. Вже в тридцятих роках на тому місці були збудовані колгоспні майстерня, млин, конюшня, вівчарня і все було з глини та дерева. В якийсь травневий день 1941 року із майстерні були викочені і встановлені на спеціально підготовлений біля нашої блаженської огорожі майданчик два новенькі вози.

Це було, на наш дитячий розум, диво творіння рук людських, вірніше, дядьківських рук. На свій короткий тогочасний вік я бачив і безтарки, і бігунки, грабарки і великі гарби під волові ярма, і прості – одно, – і парокінні вози. Але на ці, пофарбовані в зелений колір, із оббитими не ликовим чи осиковим луб’ям, а справжніми струганими дошками полудрабками, з добрячим кованим ходом і, навіть, гальмом, приходила подивитися добра половина села. „Воєнвози, воєнвози!” – щоразу доносились із гурту голоси сільських знавців, а біля возів поважно походжали творці цього дива – наші дядьки. Не було серед них лиш найзнаменитішого на весь район коваля Івана Хомовича, бо на той час він вже був розстріляний у Черкасах за те, що підкував коня комусь не тому ще у вісімнадцятому році. Вдень нам - дітям, навіть забороняли підходити близько до „воєнвозів” та й зайняті ми були на пасовиську. Та вечорами, коли працівників майстерні заміняла мудра сивочола варта сільських дідів, не уявні, а справжнісінькі „воєнвози” ставали повністю нашими і бойовому нашому дитячому завзяттю не було меж. Ми зі своєю бузиновою зброєю нищили уявного ворога наповал, і були серед нас не тільки „Чапаї”, а й „Анки”. А мудрі й доброзичливі сільські діди, які своє відвоювали, тільки посміхались, зіпершись на ціпки сивими бородами. Та якоїсь травневої ночі 1941 року ці вози якось непомітно зникли... Ні в кого не було сумніву, що вони відправилися на західний кордон, від якого наш тогочасний вождь мріяв йти на визволення Європи від капіталістів.

Втім, що наші вози побували десь там, ми впевнилися вже у липні. Пасемо якогось дня скотину понад шляхом, бо біля посівів заборонялося.

А цей шлях вів від Києва до Дніпропетровська повз Триліси і був найкоротшою дорогою на південь, понад Дніпром. Ще до війни мій батько брав мене з собою в машину і ми їхали спершу на Чигирин, тоді на Крилів, потім понад Дніпром аж до Дніпропетровська. Ще не було отого масового прогону в бік Дніпра величезних гуртів скотини, але рух на шляху вже помітно пожвавішав. Спочатку ми не звернули уваги, як з боку м. Кам'янки з'явилися дві підводи. Їдуть люди, то нехай собі їдуть. Та ось вони зупинилися біля нашого гурту. На передньому возі на великих клунках сиділа стара карга, а біля неї та на другому возі розсілися різного віку діти та дорослі, що й не розбереш, хто це. Та ось від старої прогарчало: „Эй, ты, большой. Принеси ведро воды, я дам много денег!” Але про яку воду могла йти мова, коли під тією пилюкою, що густо вкрила вози, ми вгледіли зелену фарбу, намертво закріплені штильваги, добротні колеса і... знайомі гальма! „Хлопці, та це ж наші рідненькі „воєнвози!” – вигукнув хтось з ватаги. І такий вибух гніву і сорому за те, що наші дорогі серцю „воєнвози” використовуються не за призначенням, а ось цією хитрою сім'єю, заповонив наші ранимі дитячі душі, що отой „большой” вхопив якусь грудку землі і попудив у банькату відьму. Прوماхнутись у таку ціль було б великим соромом для всього нашого хлоп'ячого товариства... А у відповідь прогавкало: ”Ты, дурной «хохол», вы были уже в мешке, но не были еще завязаны!” Потім карга штовхнула у спину візницю і наші омріяні „бойові” побратими рушили у невідомість. Я не думаю, що їхні пасажирки десь в наступних до Чигирини селах напилися криничної води, оскільки випромінювали таку зненависть до нас, українців. А ми – діти, постаріли на якісь рік-два, дивлячись услід дитинству, що віддалялось. Можливо, то були й не наші „воєнвози”. Ми ж не знали, що перед війною кожен колгосп мав поставити до армії такі ось вози, збудовані за одним стандартом.

Поранені

Та цього дня нас чекало вдома ще одне тяжке випробовування, від якого ми постаріли ще на декілька років.

Коли ми пригнали скотину на обід, то в панський палісадник, а це ж біля нашої хати, зайшли на спочинок червоноармійці – рештки якоїсь військової частини. Виснажені, в запорошених, вигорілих, просолених гімнастерках, в просякнутих кров'ю брудних пов'язках, з потертими до виразок ногами, воїни розляглися горілиць під деревами і відпочивали. І здавалося мені, який бачив це все, що їм нічого вже більше й не потрібно, окрім холодної криничної води, яку ми – діти, не встигали підносити їм в

скляних кілограмових їхніх же баклагах, придатних більше для рукопашного бою, ніж для зберігання води. А дівчина-військфельдшер, стомлена та в такій же просоленій гімнастерці, не встигала міняти пов'язки на ранах. Та де ж було їй взяти свіжих бинтів? Не довго відпочивали солдати, як пролунала команда і побрели вони тією ж дорогою, що й наші-ненаші „воєнвози”, які справедливо мали б везти їх. І знову біль жалю вразив наші душі. А було їх з дівчиною чоловік тридцять. Якраз комплект на наші вози.

І ось тепер, коли щорічно старим трактом чвалаю до сільського цвинтаря відвідати могилки рідних і близьких, щем вимушує мене зупинитися на місці нашої останньої зустрічі із „воєнвозами,” і вкотре заглибитися в спогади про дитинство, і зайвий раз переосмислити віщування старої карги. І в розбурханій уяві постає при дорозі постать отого” большого хохла”, як обізвала його втікачка, а звали його Мишко Гулька. І хочеться вже якщо не гранату, то хоч грудку нашої горьованої землі кинути на тих своїх перевертнів з яничарами, які вже сьогодні розпинають нашу країну не згірш за тих окупантів.

Окупація. Перші дні

Біля Триліс зливались під кутом дві дороги: одна з Олександрівки на Чигирин, а друга – з Києва на Дніпропетровськ. Ось на цім клину ми й збиралися в гурт, щоб потім всім разом відгонити скотину на пасовище. Якогось передосіннього ранку вигнав скот на клин першим саме я. Ранки були вже прохолодними, тому я примостився під горбиком, виставивши під перше проміння свої босі, як завжди, ноги. Можливо, що й задрімав, бо не зогледівся, як перед мною вже стояв німець. Молодий, поголений, в наваксованих чоботях, в чистому випрасуваному мундирі. Майже половину живота займала кобура пістолета. Але мій погляд заляк не на кобурі, а на ремнях, якими був опоясаний німець. Хто пас скотину, той знає, що найціннішими атрибутами пастуха були і є добротний, краще сплетений вчетверо, з осередком, батіг, а також очкур і складний ніжик. О, то було ціле наше багатство! На довгому і тонкому ремінці німця теліпався планшет, а решти ремінців було так багато і невідомо для чого вони були йому потрібні, але я встиг прикинути, що з цього реміняччя можна було б сплести п'ять батогів (ось чим була заклопотана моя одинадцятилітня голова за першої зустрічі з окупантом!) Я так і лежав під горбиком, чомусь помаленьку відсовуючи від себе довгу хлудину, боячись, щоб німець не подумав, що я використаю оту палицю як зброю проти нього. Схоже, що з великим інтересом розглядав мене й німець. А

потім запитав: „Тарі три, тарі – нет?“, показуючи на шлях з Олександрівки. Я чомусь відповів: „Нет!“ Отримавши від мене таку стратегічно важливу інформацію, за яку мене наші не розстріляли б, бо розстріл тоді був запроваджений з 12 – річного віку, але прочухану могли дати доброго, німець попрямував до трьох невеликих танкеток, які стояли на шляху і які я лише тепер помітив (таки добре заснув, що не чув їхнього гуркоту). Бачачи таке, я похапцем погнав худобу додому, бо що робити далші, я не знав. Одна з танкеток під'їхала до крайньої хати. З неї вийшло четверо німців. Господиня зустріла їх глечиком з молоком, який простягла до першого німця. Німець запропонував їй самій спершу надпити, а потім, гелгочучи, швидко спорожнивши посудину. Вже нині, записуючі про своє дитинство, мимоволі пригадав написане своїм дідом Архипом, артилеристом, повним кавалером Георгія, де чорним по білому було, як оця сама господиня ходила з червоним прапором попереду загону активістів, що вигрібали збіжжя із засіків односельців у передголодні роки. На моє здивування, німецький офіцер тицьнув гостинній жінці якийсь папірець і попрямував до танкетки. Ці та послідуочі німці, а їх мимо села проїжджало дуже багато, за „млеко“, яйки“, сало“, „мет“ розраховувалися з нашими селянами рейхсмарками, пізніше – окупаційними марками. Але в обігу були також і радянські гроші. Купувати та відбирати у селян якусь провізію у 1941 – 1943 роках німцям не було ніякої рації, оскільки працювали колгоспи і всі податки селяни виконували справно. Вже з часом ми добре роздивилися німців. У кожного з них на поясі постійно теліпалася алюмінієва, вкрита сукном, з пластмасовим стаканчиком баклажка, наповнена кавою, а в шкіряному заплічному сидорі – жовта пластмасова коробка на 0,5 кг масла, декілька коробок консервів та хліб, який зберігався, не пліснявіючи, місяцями. Я, наприклад, бачив їхній хліб, на обгортці якого стояла дата виготовлення – 1940 рік. Дуже хотілося мати металевий набір з ложки, виделки та відкривачки, але для нас то вже була розкіш.

Нехай це досліджують історики, але у мене склалося враження, що на той час німцям було заборонено чимось кривдити мирне населення. Адже так було у всіх сусідніх селах – Любомирці, Антонівці, Вищих Верещаках, Матвіївці, Антонівці, Китайгороді...

Зустріч з добровольцями. 1942 рік

У війну нам доводилося зустрічатися також і з добровольцями, які служили німцям, носили їхню військову форму... І спробуй розберися, де німець, а де доброволець.

Якось пасемо на віджнивованому полі між лісом і дорогою. Вже німці були, мабуть, аж під Сталінградом і рух на трасі значно зменшився. Та ось з'явилася якась автомашина, зупинилася навпроти і до нас попрямував німець з маленьким пістолетиком у руці. Ми, запідозривши щось неладне, природно, стали відтісняти скотину до лісу. Німець був настирливим і наздогнав нас, а тоді пробелькотів: "Партизанен іст?" Говоримо у відповідь: "Найн!" Кози мої були наскільки ручні, що не відступали від мене й на крок, тому перед німцем я стояв в оточенні своєї невеликої череди. То німець, навіть не стріляючи, схопив одну кізку за роги і спритно завдав собі на плечі. А коли він при цьому промовив чистою російською мовою: „Вот так!”, то ми зрозуміли, який то був німець. Ось ще один приклад. Про його мені розповів вже після війни мій добрий знайомий з Соснівки, який добре знав причини спалення частини Соснівки у 1943 році. Залізницю від Фундуклівки і до, можливо, Цибулевого, охороняли добровольці – калмики або башкири. Вони мали добрих коней, відповідну зброю та, звісно, носили німецьку форму. Один з добровольців під час варті на коні завчав до соснівської молодіці. Чи то з метою помсти якийсь соснівський „Отелло”, а, можливо, що і партизани, таки вислідили калмика і вбили. Його ж побратими, одягнуті, звісно у німецьку форму, випалили значну частину сільських хат та вбили кілька десятків селян, що було надзвичайно жорстоко та непомірно дорого за якусь душу зрадника.

Бій під Трилісами. 1941 рік

Вгледівши першого німця побіля себе та їхні танкетки, я „потирлував”, як тоді у нас казали, свою скотину додому. Порівнявшись із одним подвір'ям, я побачив, що Вася, мій сусіда, кіномеханік і комсомолец, бавиться із своїм немовлятком. Знаючи, що Вася патологічно боявся німців, бо вони, мовляв, вішають і вбивають комсомольців, я гукнув йому, що німці вже біля села. Вася кинув немовля на траву і щодуху побіг у хату. Вже згодом я дізнався, що Вася прибився до Дніпра і, вкравши з якимось напарником рибальського човна, переправився на лівий берег річки. Там наші сприйняли його за шпигуна, бо ретельно обшукали валізку і знайшли куски кінострічки, т.зв. протяжки, до кінопроектора. Повели Василя на розстріл, бо не зміг, плачучи, пояснити, що комсомолец, що хоче бити ворога, що дома залишилася маленька дитинка, що він кіномеханік... Цю сцену побачив якийсь льотчик, повітряний розвідник, тож все зрозумів і переконав НКВДистів не стріляти в чоловіка. Та це

буде згодом, а я лише встиг пригнати скотину додому і ми з матір'ю саме прив'язували її у дворі, як за селом проскреготіла кулеметна черга. Як з'ясувалося вже за годину, то до нашого села від Чигирини під'їхали два газогенератори – „полуторки” з нашими бійцями у кузові. Розпитавши зустрічного дядька, чи є у селі ворог, наші вирішили дати їм бій. Коли розпитували, на дорозі, навпроти них, з'явилися три ворожі танкетки. Результат бою – спалений “Газик”, убитий в картоплині та похований селянами при дорозі червоноармієць, решта відступили. Наші навіть не могли нічим пошкодити резинових коліс німецьких танкеток, оскільки ті мали в колесах камери з тришарованої гуми та залитим між шарами червоним гусматиком, що заплавляв отвори від куль, витримавши десятки пробойн. Нашим навіть вдалося кинути зблизька на першу танкетку пляшку з запалювальною сумішшю. Вона вибухнула, вкривши густим полум'ям ворожу бронетехніку, але ... німець скористався вогнегасником та під прикриттям своїх кулеметів швидко загасив вогонь. (Довгий час потому ми дивувалися і цим вогнегасникам, яких не тільки ми – діти не бачили, а й дорослі, і тими куленепробивними шинами.)

Окупанти в селі

Війна війною, а голодну скотину потрібно годувати. Отож, оговтавшись від перших німців, виганяли ми худобу, спочатку обережно, а потім сміливіше, на наше традиційне пасовисько за селом. А мимо, битим шляхом, їхали, колона за колоною, з невеликим проміжком, німецькі війська. І здавалося, що не буде їм кінця і краю. І в тому русі на Схід не було у них часу та й бажання вриватися у села, грабувати людей, палити хати... Уся ця маса війська ночувала і відпочивала у транспорті за нашим селом, маючи для цього все необхідне. Насилля ми не бачили. Цей суцільний потік тривав днів з десять, а може й більше. А потім якимось рух уповільнився. Ми вже вирізняли окремі частини мотоциклістів, велосипедистів, кінські обози. Лише одного разу до села на відпочинок завернув взвод піхотинців. І вже глибокої осені заходили на відпочинок і маскувалися під розлогими кленами панського „палісаднику” тилові частини, в тому числі румунські, італійські...

Ми добре вивчили цих непроханих гостей і по мові, по формі, по ставленню до нас – сільських жителів, могли впевнено сказати, хто є хто. Не побоюся сказати, але найпоряднішими, якщо так можна сказати про окупантів, були німці, французи, бельгійці і чехи. Один з них, Ернст, навіть залишив свою адресу, запросивши нашу сім'ю погостювати в нього вдома після війни. Пам'ятаю, що на цьому клаптику паперу з адресою було слово

„Люксембург”. А найзлішими були мад’яри та поляки. Веселими та співучим залишилися в моїй пам’яті італійці, про яких німці зневажливо говорили: „Італьякі – злодії!” В ці осінні дні вперше побачив я і есесівців. Якось забіг до нашого двору маленький німчик напитися та набрати собі води. Зробив свою справу і почав спілкуватися доступними тоді методами з моїм батьком, який був тієї хвилини у дворі. Доспілкувалися до того, що мій батько став показувати, що якби Сталін і Гітлер спершу постукалися своїми тупими лобами і в такий спосіб визначили, хто сильніший, то й війни не було і сидів би спраглий на воду німчик у себе вдома, а не у чужому краю. В цій суперечці нічого дивного не було, бо більшість наших селян, та й самі німці мислили приблизно так само. Багато німців, вступаючи в розмову з селянами, виймали фотографії своїх дітей, дружин, батьків і показували нашим людям, пояснюючи, що я, мов, отут воюю, а „фрау” (матер, кіндер...) далеко і він сумує за ними, і натякали, що війна – „шлехт!” (погано!). Після досить таки гострої суперечки з моїм батьком цей німчик, який, мабуть, не хворів ностальгією, хутенько побіг і незабаром повернувся в супроводі двох високих і худих німців, зодягнутих у блискучі шкіряні (не брезентові) плащі із наплічними відворотами. На комірах я побачив знаки, які раніше бачив на електричних стовпах з попередженням про небезпеку. Викликали батька і розпочали допитувати мішаниною мов. А німчик все перебивав та розповідав, розповідав, наговорюючи на батька... Есесівці у всьому розібралися, зрозуміли, що батько не становить для них своїми розмовами якоїсь небезпеки, а батько, щоб ті швидше відчепилися, подарував їм оригінального складного ножа з колодкою з рогу тварини – витвір сільського умільця.

Одного дня розташувалися в нашому привабливому палісаднику на ночівлю якась військова частина з автомашинами, які зайняли всю територію садка. Я забарився, граючись з однолітками, і до настання темноти не поспів до хати, а добиратись потрібно було через розташування німців. Мати, примітивши, що мене немає вдома, а вже вечір і що німці виставили варту, підбігла до одного з них і доступною мовою втокмачила вартовому, плачучи, що „кіндер” загулявся десь і повертатися додому має через їхнє військо. Німець матір зрозумів і перегукнувся з рештою вартових. Пізнього вечора я, не думаючи про якусь небезпеку, безтурботно пройшов, обминаючи машини, повз усіх вартових і вже майже біля самого нашого подвір’я хтось схопив мене за вухо і так підвів мене до заплаканої мами. Про що так гаряче белькотів німець, я все не міг второпати, аж поки солдат не вилучив із патронника рушниць набій і не став тикати ним в мої груди, а потім ще й пальцем показав, куди повинна була б влучити

куля, якби „мутер” не підійшла до нього. Значно пізніше, вже після війни, коли я проходив курс молодого бійця в роті охорони, де були майже всі національності колишнього СРСР, які тільки й знали „моя твоя не розумій, моя – стріляй!”, то часто задумувався, як би повівся наш вартовий в ситуації, що її так гуманно щодо мене вирішив німецький солдат?

Окупація. 1942 рік

Відомо, що в передвоєнні часи носіння будь-яких прикрас вважалося буржуазними пережитками. Молодь, яка їх носила, зневажалася. Та з приходом німців це табу якось мимоволі відпало і наші дівчата – красуні, а також жіноцтво та парубки, кинулися чіпляти на руки, шиї, у вуха все те, що блищало. Тому й виникло у селі ремесло – виготовлення прикрас. Мідні монети йшли на персні, з червоного німецького телефонного дроту виготовляли намисто. Цю „моду” перейняли й ми – пастухи, яким сам Бог велів заповнити чимось час та мати інші вигоди, адже за блискучу дрібничку подружки - пастушки, та й хлопці теж, могли пасти, наприклад, мою скотину, навіть тиждень, відпрацьовуючи за придбану прикрасу. Правда, й справа вимагала вміння, хисту та витримки. Отож я, виготовивши на обмін якогось персня, мав змогу потай від батьків покупатися у ставку чи десь поблукати, наприклад, біля німецьких автоколон та позбирати для своєї колекції коробочки від курива з усієї Європи (у мене була колекція біля сотні з цигаркових коробочок). Отак, маючи вільний від нагляду за худобою час, бо хтось з ровесників розплачувався зі мною за виготовлену мною обнову, заблукав на горіще школи. Заняття ще не розпочиналися, вхід до підсобки, із якої на горіще вела драбина, був вільний. На горіщі лежала велика купа книг, а за брусками обв’язі я знайшов заховані блоки радіоприймача. До речі, всі радіоприймачі ще до вступу німців мали бути зданими на пошту, на що видавалися квитанції. Крім книг, були також прилади з фізичного кабінету. Я вибрав книги. Пам’ятаю, що відібрав „Останній з могікан”, „Флора і фауна СРСР” – гарно ілюстровані, „Тихий Дон” та інші книги. Відібрав стільки, скільки міг понести, а було мені тоді 12 років. І ось з цим вантажем я задки, бо так було зручно, став обережно спускатися по щаблях вниз. Потім, коли зігнувшись, став класти книги на долівку, то так, зігнутий, і заляк, бо вгледів поряд з моїми босими ногами ще зо три пари чужинських чобіт. Ноги мої подерев’яніли, а серце зупинилося, впавши десь до п’ят. Адже я знав, що німці, а то були вони, ненавидять злодюг. Тож розгинали мене, мабуть, вже німці. Відсторонивши мене від книг, один з них присів і став їх переглядати, перекладаючи на інший стосик.

Не виявивши якихось їм потрібних книг, німець підвівся і запропонував мені забрати ці книги та йти собі геть. Не знаю, чим би для мене все це закінчилося, якби, через дитячу допитливість та цікавість, я надумав би взяти деталі радіоприймача.

Більше на те горище я не лазив, а книги і колекцію цигаркових коробочок німці попалили, коли наше село на цілий місяць опинилося в прифронтовій смузі і нас вони виселили з хати. Але і до сьогодні, як пам'ять про моє дитинство, одна з таких коробочок постійно, в години безсоння, з'являється перед очима.

Якось заїхала в село і замаскувалася у тім же панському палісаднику німецька зенітна частина. Ми вже розуміли дещо з німецької мови, та й вони нашу швидко опанували. Ото ж, коли високо в небі з'явилася армада не бачених і не чутих до цього велетенських чотиримоторних літаків (ми – хлопчак, добре навчилися розрізняти по звуку наші й німецькі літаки, німецькі якось „кумкали”, а наші гули рівніше). Тож, вгледівши у небі срібних велетнів, ми, своїм дитячим розумом, порадили одному зенітнику, показуючи на ті літаки, збити їх: „Пан, пух, пух!” А він, похитавши головою, промовив: „Америка, бронь, не бере!” Мабуть, це вже був 1943 рік.

Якогось дня чи то восени 1942 року чи весною 1943 нам розсильна з сільуправи принесла на кожного члена сім'ї фанерні дощечки розміром в сірникову коробку, на яких був написаний номер. Дощечки мали отвори для шнурка. Розсильна сказала, що ці „талісмани” ми повинні постійно носити на шиях. Проте, ніхто й ніколи не контролював виконання цього наказу, то ці дощечки провалялися в закоминку до кінця війни. Що нумерація була проведена на всій окупованій території, я впевнився, переглянувши одного з післявоєнних фільмів, де німець два рази запитує у селянина прізвище. А той двічі відповідає: „412!”, тобто, свій номер.

Сільське життя. 1941-1943 роки

А тим часом життя в селі поверталось у звичайне, майже мирне русло. Повернулася з лісів, з під Цвітної, наша чоловіча половина села, бо глибше в тил, в супроводі представника військкомату, наші мобілізовані чоловіки не змогли пробитися, бо їх випередили німці.

Розпочалося збирання перестиглого врожаю. Колгоспів ні німці, ні українська влада не розпустили. Керував цим, як згодом ми почали його називати, громадським двором, той же голова, що й до окупації. На сходці села було обрано сільську управу на чолі з старостою. Охороняти порядок в селі зголосилося, якщо не помиляюся, вісім чоловік (їх називали

шущманами). Церкву, яка за більшовиків була обладнана під сільський клуб, розпочали інтенсивно ремонтувати і дід Овсій, вибраний громадою церковним старостою, зшкрібаючи написане червоною фарбою на стіні церкви більшовицьке гасло „Хто не робить, той не їсть!”, промовив вголос крилату фразу: „Брехня! Ось я нічого не робитиму, а їстиму!”, маючи на увазі, мабуть, те довоєнне наше сільське начальство. Прибув, здається, з Мельників, бо мав прізвище Чучупака, батьюшка з сім’єю. Під час ремонту церкви, а для нас, дітлахів, це теж була цікава розвага, був знятий оббитий червоною тканиною планер, що висів під куполом на ланцюгах. Його побудували і випробували старшокласники нашої школи під керівництвом вчителя Каневського Михайла Яковича. Згодом, три планеристи стануть пілотами. Один, вже після звільнення, сів на своєму літаку біля села, а інший, пролітаючи над рідною хатою, скидав батькам листи.

У відновлену і заново висвячену церкву сходилися селяни. Люди якось враз стали між собою родичатися, згадуючи родинні зв’язки, кумалися та до такого рівня, що одного разу моя однолітка Галя об’явила, що я для неї є дідом, а мені було лишень 12 років! За таку образу можна було б її і відлупцювати, але ж - родичка! Якось непомітно в селі з’явився і самогон, не заборонялося вирощувати та поїдати сало, не здаючи насильно державі шкуру, отож крики конаючих кабанів, яких смалили традиційно околотом, все частіше лунали селом. Якось само собою відмінився податок з вуликів, та й було їх на початок війни у кого два, у кого три, але не більше, а потім пасіки зросли.

Весною 1942 року прибули до громадського двору, виділені українською районною владою (чи й німецькою), дві вифарбовані в червоний колір жатки. Хто мав мало землі біля садиби, тому додатково наділяли ділянки за селом. Нам дали ще 25 сотих, то ми з батьком посіяли на них гречку і просо, тож мали, що їсти. Підписалися у селі і стали отримувати газету „Волинь”, а дехто отримував ще й ілюстрований журнал. У „Волині”, а я тоді читав її, було багато доброго і дотепного жарту та українського гумору. Майже в кожному номері друкувалися історичні дослідження, українська історія, яка до війни була майже неможливою. І по сьогодні пам’ятаю роз’яснення в газеті щодо походження назви міста Гайсин. Було багато віршів типу:

“Подивився Сталін сам

Як танцює партизан.

Спина гола, шия гостра –

Вчора вискочив з колгоспу”,

або:

*“Трудодень, трудодень,
трудодня.
Ходить дядько без штанів,
тітка - без спідниці!”*

Якогось такого впливу окупантів на наше життя не відчувалося. Всі справи вирішувала в селі українська влада. З перших місяців окупації в селі розмістилася сільськогосподарська комендатура, яку очолював німець, агроном за освітою – Штайс, влада якого поширювалася на кілька населених пунктів.

Добре пам’ятаю, що в нашому селі у війну осіли і проживали аж до 1944 року біженці. Жив білорус Альоша. Його вродлива дочка з волошковими очима живе в селі і по сьогодні. Десь взялися башкир Іван Кібірев та узбек Баїт, який все чекав, коли у Лікера (так він називав господиню, у якої проживав) підросте „чушка”, щоб наїстися сала. Жив кубанський чи донський козак Ванька та дві росіянки – дружини військових командирів (один – полковник), які охрестили своїх дітей у нашій церкві та покумалися з місцевими дядьками та тітками. Навіть жив 9 -10 річний єврейський хлопчик Мишко (можливо Мойша), який мав у Криму батьків – якихось великих начальників. Звідкись прибилися та так і жили у Трилісах дядьки невідомого походження Мельник і Поклад. І це тільки на нашій половині села, де був колгосп „Перемога”, а скільки таких було в „Червоному шляху”, „Перше Травня,” сказати не можу. І всім їм вистачало нашої гостинності, нашого хліба – сала, і ніхто їх нікому й ніколи не видавав (чи так повелися з тими триліськими родинами, які, розкуркулені, були вивезені у глухі райони Півночі, де більшість з них загинули? А з біженців усі вижили в селі та були ще й ситими та здоровими.) Тож даремно боявся комсомолец Вася, який покинув дитину й сім’ю та подався до своїх, які його ледь не розстріляли і тільки випадковість врятувала для дитини батька. Проживали в селі також комуністи Агафія Леонтіївна та Іванов (вчителі), один кандидат в члени партії, а два комсомольці з першою партією добровольців поїхали працювати до Німеччини. Один з них, повернувшись після війни додому, ще й став членом КПРС.

Новий, 1942, рік

Вже поморозило траву і ми (о, радість!) вже не пасли, тож не бачили, що там діялося на шляху. Наближалася зима. І все частіше в село заїжджали окремі групи німців. В кінці грудня, за кілька днів до Нового року, до нашого двору заїхало чотири німці-обозники. Спали вони на

підлозі, застеленій околотом та їхніми ряднами, бо й спати більш було ніде. Тепер нас у хаті стало восьмеро і стало якось тепліше. В ніч на Новий рік німці внесли до хати великого фанерного ящика і встановили його посеред хати та стали вкривати наїдками. Чого вони знехтували нашим великим столом і досі гублюся в здогадках. Один німець став чаклувати над котелком, зливаючи до нього із пляшечок спиртне. Перед святами вони отримали посилки з дому, тому наїдків і напоїв мали вдосталь. Та й мати до їхнього столу додала свого печива і варева, а батько – самогону, бо вони запросили зустрічати свято моїх батьків. Накोलотивши отієї рідини в котелок, німець її підпалив і вона загорілась синім полум'ям. Відлічивши тільки йому відоме магічне число, німець раптово накрив посудину і запросив усіх до столу, наповнивши отим чарочки. Налили й моєму старшому братові. А мене, малого, поставили до імпровізованого столу і сказали „Кляйн!” (малий!). Звідки ж йому було знати, що мені моя мати (вічно заклопотана) частенько доручала завершати процес виготовлення самогону і я, контролюючи якість горілки за допомогою столової ложки, так „на смакувався” отієї рідини, що й мимоволі дрімав біля апарату.

Вдруге вердикт „кляйн” із постановкою до столу (і де вони взяли таку моду?) мені винесли вже два німці із загону польової жандармерії із великими алюмінієвими півмісяцями на грудях, які в прифронтовій зоні робили „зачистки”. Арештовували вони і німців та утримували їх у нашій колгоспній вівчарні. Затримували наших військовополонених та інших, як тоді говорили „зачищених”. Мабуть саме ці жандарми й застрелили випадково одного нашого дідка, який переховувався у степу, але, зголоднівши, повертався у село. Хто б його сліпого на одне око зачепив у селі? А так – хтось убив під селом. Взагалі, за час окупації, у нашому селі були застрелені чотири особи: свою дружину й чоловіка-сусіда забив ревнивий поліцай, а іншого, Мельника – біженця, забили німці, коли він з якоїсь причини став тікати від конвою, який вів його - Мельника, та обмовленого ним нашого сільського дядька, до сільської управи для з'ясування справи.

Після Нового року я вперше в житті, а зі мною ледь не все село, побачив мальовниче дійство Водохреща із розмальованим буряковим квасом випиляного з криги великого хреста, пусканням голубів, пострілами з рушниць та купанням в ополонці. Де взялися у селі голуби, до цього часу не знаю, але вони були такими несподіваними, як і та мавпочка, яку привезла в село „модистка,” та був в одного нашого сільського діда справжній верблюд Джан, а от, щоб голуби, то не пам'ятаю. Потім відкрили в селі для нашого дійсно духовного збагачення „Просвіту.

В роки війни, проте, і до неї та довгий час після війни, ми відчували великий дефіцит у взутті. То ходили взимку у валянках, чуні до яких виготовляли з автомобільних камер і склеювали їх так, що ленинградський „Скороход” лопнув би від заздрощів. Оскільки шкір з забитих тварин державі вже не здавали, то появилися у селі чинбарі і чоботарі. Тож багато хто мав шкіряне взуття.

Знайшли вихід і щодо тканини. Для цього сіяли коноплі, а потім пряли, ткали, відбілювали і шили одяг. Мабуть, за наполяганням коменданта, крім конопель та льону, вирощували у селі тютюн, який давав колгоспу добрий зиск.

Біля села якась іноземна фірма розпочала інтенсивно відбудовувати залізницю, яку будували ще за Столипіна.

Не було в селі парфумів. То Максимівські дівчата змушені були вдаватися до кустарщини, здобувши десь „рецепт”, згідно якого можна було, як їм здавалося, виготовити одеколон, настоявши для цього на перваку подрібнені квіти бузку. А пляшку з цим зіллям закопати потрібно було під той же куц бузку рівно на два тижні. І настояли, і закопали, про що нам повідомили не без заздрощів наші однолітки-дівчатка. І ми – хлопці, немов дикі кабани дуба, так обрили отой куц бузку, що він мало не всох, але пляшечки не знайшли. Але ставало в селі не до жартів. Чомусь з Чигирина, а не від Олександрівки, ми дізналися про перемогу наших під Сталінградом. Школу нашу закрили і перетворили на лазарет. І шляхом вже до Олександрівки, а не навпаки, частіше почали проїжджати німецькі санітарні машини й автобуси, з яких чути було стогони й крики понівечених солдат. Пішки, від Чигирина, потяглися легко поранені солдати. Один француз, зупинившись на спочинок у нашої сусідки, серед ночі почав стріляти з пістолета невідомо по кому. А вранці, охопивши голову руками, вибачався.

Об’явилися і партизани, про яких ми три роки нічого не чули. А це пожвавлення було від того, що ночами скидали московських парашутистів, які й цікавилися, а чим же ви тут – червоні командири та бійці, займаєтеся в окупації. Так вже склалося в цьому житті, що першою особою, залишеною в районі для організації партизанського руху, як це задумувалося в райкомівських кабінетах, був брат близької мені людини. І закласти базу в урочищі Зарудне поблизу Триліс вони встигли ще до німців та й не більше. А ще зловили поблизу Триліс наші поліцаї „партизана” Гришу, якого називали ще Жоржем. Брали його в урочищі „Дуженево” разом з невідомим парашутистом. Більше про партизан майже за всю війну ми не чули.

Комендант Штайс

Увесь час перебування у нас цього коменданта і за увесь час існування земельної комендатури, аж до від'їзду в Німеччину, Штайс проживав і їздив по селах діляниці без охорони. Коли від згадуваних мною новеньких жаток чотири мої однолітки відгвинтили чотири сталевих сегменти собі на кресала, бо сирників не було і вогонь добували дідівським способом – кресанням, то хлопці спіймалися. Їх допитував через перекладача Ельзу сам комендант Штайс. На той час цей випадок можна було б роздмухати до рівня керованої партією мужньої і героїчної боротьби проти загарбників, але Штайс обмежився по одному удару батою по сідницях, а також вимогою до батьків встановити сегменти на місце, що ті й зробили.

Восени 1943 року за дії партизан каральні загони випалили хутори Буда та Вдовичий. Штайс поїхав на ці села і з кимсь домовився, щоб вітряк з хутора Буди передали нам у Триліси та ще й у наш колгосп, бо у двох інших млини вже були. Млина підводами перевезли і склали його під керівництвом мого батька – великого спеціаліста у цій справі, та так його й залишили мірошником. Відлучаючись в обідню пору додому, батько часто залишав працювати млин на мене. І аж в оцім млині я вперше і востаннє за роки окупації побачив п'яного німця. Працював він їзовим при ковбасні, яку німці розташували в однім із приміщень школи. Скот на забій брали, мабуть, з громадських дворів, бо скотину у селян почали забирати лише під час відступу, коли наше село на місяць було прифронтовим. Тоді забрали й нашу корову. Але це буде пізніше...

Цей німець часто привозив до млина молоти пшеницю для ковбасні і завжди за пазухою мав ковбасу, яку міняв селянам на горілку. Тут же, коли мололося збіжжя, й причашався. Я за ним – п'яним, спостерігав і корчився зі сміху, таким вже кумедним був цей німець. Млин був незвичним витвором сільських майстрів – мав він по дві пари жорен і повертався проти вітру тільки вершиною. Вже після визволення хтось підпиляв основу млина і він завалився на бік і ніхто його не відбудовував.

Штайс врятував село від погрому. В приміщенні конюшні, неподалік нашої хати, жили військовополонені, яких охороняли донські чи кубанські козаки під командуванням сотника Івана – віртуозного джигіта і хвастуна. Полонені пиляли у лісі дуби для відправки до Німеччини під контролем чотирьох німців - спеціалістів, які були до того ж ще й інвалідами. Возив німців підводою син нашої сусідки, у якої німці й квартирували. На підводі завжди колодою валявся наш кулемет „Максим” без станка. Одного разу підводу при в'їзді до лісу якісь невідомі обстріляли, забивши одного німця, а другого поранили в ноги. Їзовий в цей час бігав за текою з документами,

які німці забули вдома. Ми чули, що за вбитих німців розстрілювали заручників. Але був 43 рік, і два сусідні села вже були спалені. Отож не пройшло й 3-х годин, як наше село було оточене і обтикане кулеметами двох загонів карателів. Людей стали згонити до центру села, молодь при цьому закрили в церкві, а решту населення щільно оточили охороною з собаками. Чому не зігнали і дві наші вулиці, в тім числі і нашу, де я на видному місці – на городі, згрібав і палив картоплиння, я взнав вже коли зняли облогу.

Штайс, виїхавши з двома командирами карателів до лісу, на місце вбивства, та пролявшивсь всю дорогу назад – до села, зумів переконати по телефону гебітскомісара Ланге, що той німець був убитий вже на межі Чигиринського району. З району телефоном дали команду зняти облогу, але несімейну молодь відповідного віку відправили все-таки до Німеччини. Потім у лісі, на місці лісової сторожки, розпочалася стрілянина і піднявся високо у небо стовп чорного диму. То карателі спалили оселю лісника.

Якось прислали до Штайса помічника – заступника. На час відпустки коменданта він виконував обов'язки Штайса, але вдавався до рукоприкладства. Повернувшись з Німеччини і вислухавши скарги людей, Штайс поїхав до Олександрівки, в гебітскомісаріат, і там на поліг на тому, що справляється з обов'язками і без заступника, після чого останнього відкликали.

Коней, якими їздив Штайс і ставив їх постійно в конюшні, хтось вночі вивів. Коней невідомі стриноженими залишили за насипом біля села. То ця подія не стала надбанням жандармерії. Закінчилося все тихо.

Розповідав мені мій товариш Іван з сусіднього села Янівка (живий і досі), як вони ранньої осені 1943 року сіяли озимину під лісом і їм своєчасно не підвезли посівне зерно. Що робити в такому випадку? Правильно! Сідати й грати в карти! Та ось гравців як вітром здуло в ліс. Бо хтось крикнув: „Хлопці, Штайс!” За хвилину комендант під'їхав до одерев'янілого Івана, бо побігти до лісу на обважнілих ногах той не зміг, а було йому 14 років і працював він погоничем коней. І через перекладачку Ельзу з'ясував, чому не сіють. Після цього, покликавши Івана, пішов оглядати якість роботи сівачів. Копирсаючи ніском чобота ріллю, пристойною українською мовою запитав: „Як звати?” Почувши відповідь, промовив: „Сійте добре, бо збирати врожай будете вже при своїх!”

Ось такий слід залишив у нас німець Штайс. Якби загинув він у Корсунь-Шевченківській битві, то бездротове радіо принесло б до села звістку про це. А так, віриться, дожив до 1945 року.. Вже після війни цікавилися наші спецоргани й перекладачкою Ельзою. І один з тих

чотирьох хлопчаків, які зняли з жаток сегменти, вже в дорослому віці посвідчив, що вона, як і Отто Штайс, ніякої шкоди, а ні зла населенню під час окупації не заподіяли. А цьому хлопчаків комендант, свого часу, та ще й в присутності чарівної Ельзи, приклав до сидниці свою нагайку, яка стала доброю наукою на все життя, не викликавши ні злоби, ні ворожнечі.

Бранці (остарбайтери)

Перші партії відправленої молоді склалися з добровольців. До нашої сусідки прийшов її брат-поліцай і порадив одну з дочок віддати до Німеччини добровільно, бо уникнути відправки навіть з його допомогою буде неможливо, а хто поїде добровільно, то й умови праці будуть кращі. З нашої половини села (колгоспу) було відправлено дванадцять осіб, із них добровільно поїхали семеро. Не повернулася лише одна дівчина – Федченко Христя. Остарбайтери писали додому листи, які цензурою були добре таки покреслені. Однак, використовуючи лише в нашому селі відомі події чи випадки, як добрі, так і погані, їм вдавалося багато про що повідомити батьків. Після повернення додому по війні, дівчата навчили сільських аборигенів танцювати небачені танго, фокстрот. І мені, на той час вже сільському гармоністові, доводилося перелаштовуватись, щоб догодити прибулим і навченим. Їх у селі ще довгий час прозивали „репатрійованими”.

Дружина одного з моїх двоюродніх братів розповідала, що потрапила вона у доброзичливу сім'ю. Праця, як для селянської дівчини, була звичайною, домашньою. Їли за одним столом з господарями. А одягу було навіть зайве. Брат (діди наші рідні), „зачищений” польовою жандармерією та відправлений до Німеччини, розповідав, що попав працювати в ремонтну бригаду на залізницю. Проживали в бараках, оточених колючим дротом та вартовими, поблизу станції, де працювали. Звільнили їх американці. Залишилися жити в цім же бараці. Але без охорони. Кожного дня приходили до них представники від американської та нашої військової адміністрації агітувати їхати за бажанням додому чи в Америку. Брат довірився нашому майору і їхню групу поселили окремо. Коли вже набралася достатня кількість патріотів, то їх розмістили в пасажирський потяг і повезли на Батьківщину, де так потрібні були робочі руки і де, обіцяв майор, не буде ні колгоспів, ні таборів. Дозволили набрати у два чемодани того, що було у вагонах на станції. Брат наповнив одну валізу взуттєвою шкірою, яку випадково знайшов серед різного краму. А другу – цукерками, шоколадом, взяв трохи з одягу та інший необхідний

дріб'язок, якого вдома й до війни не було. Ось доїхали вони до кордону. Висадили, вишикували і наказали залишити прямо на пероні всі речі. А потім перевели до загратованих „теплушок”. Оце так зустрічала Батьківщина своїх синів! Під охороною доїхали до якогось українського міста, а далі – пішки, в супроводі конвою, до Кривого Рогу, де теж під охороною працювали, мов якісь в'язні, у майстерні. Лише через шість місяців, за перевиконання норм виробітку, дозволили відвідати батьків, які проживали вже в Олександрівці. Назад брат не повернувся, бо мав довідку про тяжку хворобу, набуту вже в Кривому Розі. Про непридатність до праці повідомили у місто вже відповідні органи.

Наші

В листопаді-грудні 1943 року фронт підійшов близько до села та й зупинився за 4-5 км. Розпочалася т.зв. стабілізація фронту, в результаті якої нас виселили із хати, яку зайняли німці. Забрали й нашу корову. До того ми, як і деякі наші сусіди, переховували нашу скотину у вибалках, які були неподалік дідової хати. Сніг не вкривав ще посівів, то корови ще й паслися вночі на озимині, а ми – пастухи, грілися у скирті соломи, бо було дуже холодно. Яюсь серед ночі наблизилася до цієї скирти машина без світла. І стали з машини нас вмовляти не розбігатися. А ми, мов ті миші, розбіглися хто куди. Скирту ж німці запалили. На світанку знайшли ми нашу корову серед степу і повернулися добре замерзшими ми вже з матір'ю до хати. А вранці корову забрали. Її повели до хати, де квартирували німці і яким та господиня варила їсти з забитих корів та телят. Жили там і добровольці Іван та Петро. То мати випросила свою корову назад, яка жила у нас і після окупації.

Яюсь мати з Яру, де ми жили у нашого діда, навідалася до оселі. Там був доброволець Іван, який сказав матері, що днів за три до Різдва ми можемо повернутися до хати, бо вони виїдуть. Жахливо! Якийсь Іван володів інформацією на рівні оперативного відділу штабу дивізії. І його слова сповна справдилися і за три дні до визволення ми були в своїй хаті. В хаті, окрім чужого дзеркальця на стіні й розбитого бутля із вишнівкою, нічого не було. Все валялося у дворі. Але в погребі була ще картопля. От ми й розпочали наводити лад в оселі.

Рівно через три дні в обідню пору Різдв'яного дня за нашою хатою прогуркотіли три німецькі танки, один з яких, зупинившись на майдані біля церкви, забезпечував відхід піхоти з села, а потім переповз за насип залізниці і зайняв там позицію. Він і почав обстрілювати наших бійців, що атакували село. Танк простілював не тільки поле, а й кілька вулиць.

Снаряди рвалися й у селі, але нашу хату надійно прикривала від обстрілу колгоспна майстерня, тому снаряди хоч і розривалися, але шкоди нам не заподіяли.

Раптом відкриваються двері і до хати на драбині заносять тяжко пораненого нашого воїна. Був він з с.Чернече, що під Чигирином. Ще й адресу залишили його земляки, за якою ми й написали пізніше в те село листа, бо поранений в голову воїн, як визначила моя баба, не дочекавшись бодай якої допомоги від санітарів чи лікарів, помер у нашій хаті. І взагалі, жодного медпрацівника за час звільнення нашого села та й опісля я не бачив. Ми ж закутали „свого бійця” у що було, пригорнули снігом біля братського поховання, чекаючи звістки з Чернечого.

Через деякий час прибилася до нас з великими дерев'яними санками дружина вбитого. Ми разом відкопали його і допомогли прилаштувати замерзле тіло до саней, а було мені на той час неповних чотирнадцять років.

Підліток за плугом на колгоспному полі. З фондів РДАКФД, 0-108416.

Тож чи не старіла моя дитяча душа від всього побаченого? І провели ми ту згорьовану жінку за село, і потягла вона згорблена по розбитій дорозі за тридцять кілометрів до рідного села свого чоловіка. А конячини, щоб дати їй в колгоспі для цього, так і не дали, хоч не віриться мені, що не було її у звільненому їхньому селі, адже у нашому колгоспі коні пережили і окупацію, і фронт.

Під вечір бій затих, бо німці, дочекавшись темряви, відступили на Китайгород. До нас у хату набилося чоловік із двадцять голодних і змерзлих бійців.

Мати наварила великий казан картоплі, на що один воїн промовив: „Ты чем это нас кормишь? Немцев кормила салом, а нас пустой картошкой?” Та чигиринські дядьки, бачачи голі стіни і порожню хату, так відчехвостили отого „освободителя”, що він принишк і їв картоплю разом з усіма, а мати, витираючи сльози, вийшла з хати надвір.

І розпочалося відродження. В перший місяць після визволення належало здати від двору по шість центнерів зерна на вибір, або, на вибір, компенсувати цю кількість грошима.

І, надриваючись, виконали й здали, бо німці за місяць не все з'їли. Привезли нам і нового голову колгоспу – з Кіровограда, який з перших днів зайнявся очищенням полів та не від бур'янів, а від зайців і лисиць,

бо сильно любив полювання, а не сільське господарство.

Радянський агітаційний плакат. 40-і роки XX ст.

Тієї зими 1944 року випав добрий сніг, а дичини розвелось стільки, що можна було полювати, не вилазючи із саней. Та й розгінні коні були в доброму стані, доглянуті моїм однокласником Гришею, який прямо таки любив коней. Розповідав мені Гриша, як возив за 72 кілометри кіньми голову колгоспу із зайчатиною і лисячим хутром аж до Кіровограда, де проживала головиха з дітьми. Завершивши весняну оранку, горе-голова десь зник. Але встиг відправити до військкомату мого батька, який відмовився орати, коли голова, освітлюючи ліхтарем борозну, впав під колеса трактора. Сіяти прислали іншого голову, подібного до попереднього, але цей вже верхи на коні з автоматом на грудях гасав по степу.

Потім голови почали мінятися, як погода весною. Аж поки не став головою той, що був ним до війни та при німцях. За тиждень після звільнення з'явився у селі фінагент, який на власний розсуд визначав величину податку для кожної сім'ї, величину позики. За це його прозвали „Кузю-Закон!” Агент був нещадним і безжалісним. А ще не міг як слід говорити. І доказуючи якомусь дядьку розмір податку, завжди говорив: „А я от, кузю (замість „кажу”) – такий закон!” То й прилипло вже намертво до нього оте зневажливе „Кузю-Закон”. Якось винюхав він, що в одного діда є „трофеї” і конфіскував їх. Я на той час працював їздовим (у 14 років) і відвозив ці „трофеї” до сільської ради і пам'ятаю, що склалися вони з оцинкованої німецької діжки, чотирьох дощок-сороковок і двох скотячих шкур. Вже після визволення привезли нам нового батюшку, молодого, гарного, з військовою виправкою, кинулися до нього наші жінки сповідуватися, але не довго це робили, бо церкву закрили за наказом чергового голови колгоспу, а потім розібрали.

*Селяни здають зерно із власних запасів у фонд Радянської Армії.
1944 р. З фондів РДАКФД, 0-79686.*

Ось вже й весна 1944 року, і я бігаю по дощаній полиці двосадного (на два причіплювачі) культиватора від одного важеля до другого, з раннього ранку і до пізньої ночі, набігаючи аж 200 грам ячменю на трудовень, але й мені, причіплювачу тракторного агрегата, не кожного дня вдавалося виробити ці 200 грам, бо все вирішував бригадир.

Вже пізніше, вступивши до Чернівецького медтехнікуму, я почав враз отримувати згідно картки 500 грам, але вже не ячменю, а чорного хліба. Але ж на студентській лаві я цього хліба не вирощував!

Післямова

Велика Брехня, мов гадюка, виповзала із найвищих владних кіл. Брехнею окутана була і війна.

Великий винахідник телескопа, демонструючи його королівській свиті, запросив короля глянути в небо. То король, оглянувши в окуляр небесні світила, озброшений супроводжуючими поясненнями винахідника, вигукнув: „Великі справи твої, Господи!” Всі, хто з свити підходив до приладу, вигукував цю фразу. А простісінька свята Правда була в тому, що творець цього дива від хвилювання у високім оточені забув зняти ковпак із окуляра труби. Ось так дивилися й ми на свою історію.

Мені вже скоро вісімдесят. Маю дітей, дочекався внуків. Тож розповів їм тільки Правду, не дивлячись на те, подобається це кому, чи ні!

*Фото 1942 року.
Олександрівка.*

Жигadlo Оксана Андріївна,
*народилася в 1926 р. в смт Олександрівка.
Проживає в м.Боярка Київської обл. Запис
власноручний, 18 січня 2007 року.*

Війна для нас була великою несподіванкою, бо ж думали, що наші кордони “на замку», а, якщо і буде війна, то на чужій території. Звичайно, були і раніше війни – Халхін-Гол, озеро Хасан, Фінська. Особливо багато людей загинуло у Фінську війну, але ж то було далеко і не всі про це знали.

З великою увагою ми слухали всі повідомлення по радіо про перші дні війни.

Дуже багато чоловіків пішло добровольцями на фронт, інші вивозили у тил цінне обладнання. А тут новий наказ від властей: палити на полі хліб! А хліба стояли навкруги Олександрівки – густі, високі, дорідні! То наказ цей ніхто не виконав.

Якось враз стало мало людей в селищі - то виїхали евакуйовані. Зачинилися банк, зупинилася МТС. З райкому партії і міліції вивозили дуже багато паперів і палили їх в ярку – в глинищі, що побіля єврейського кладовища. Дим та чорні клапті паленого паперу розліталися над селищем, мов круки восени, навіюючи нам страх та неспокій. Військкомат, а він знаходився в одній з хат – там, де нині на центральній вулиці збудовані т.зв «німецькі» багатоповерхівки, працював день і ніч – йшла мобілізація. Біля нього – товкотнеча: жінки і діти плачуть, чоловіки і хлопці зажурено стоять і смалять цигарки, навкруги, зайнявши всю проїжджу частину вулиці, колгоспні підводи, якими привозили новобранців з навколишніх сіл. Цілодобово ми несли чергування біля телефону в райкомі партії – підтримували зв’язок з сільськими радами та колгоспами. А потім нас, учнівську молодь, мобілізували на копання окопів десь на південь від Києва. Не встигли повернутися з окопів, як хлопців, а серед них мого однокласника Станіслава Жигadlo, а потім, вже після війни – чоловіка, мобілізували на евакуацію худоби з нашого колгоспу ім.Шевченка. Коли Станіслав повернувся від Дніпра, то розповів, що там на переправі творилося, особливо, коли налітали німецькі літаки.

Пам’ятаю, як через Олександрівку їхали наші санітарні машини, і в кожній з них – поранені солдати. Ми стояли і ціпеніли від страху і болю

за тих покалічених, бо ж таке ми вперше бачили в своєму житті. Зазнала бомбардувань і залізнична станція Фундукліївка. Ми – дівчата, всюди були помічниками старших. Часто нашою санітарною бригадою, організованою з старших учнів школи, знімали убитих солдат з поїздів, перевозили їх підводами до Олександрівського парку (нині територія зайнята районною державною адміністрацією та колишнім кінотеатром “Дружба”), і ховали у братській могилі.

Старші хлопці були зараховані до винищувального загону. Їм видали зброю і зобов’язали ловити німецьких шпигунів-диверсантів, парашутистів. У шумі, гамі і тривозі пройшов місяць. Наші щось підірвали у цукрозаводі – думали в такий спосіб вивести його з ладу. Нарешті все стихло. На дорогах ні солдат, ні евакуйованих. Працює тільки військкомат. Нарешті, до натовпу людей, які стояли перед військкоматом, вийшов стомлений військком і сказав усім, щоб розходилися, бо німці вже близько – завтра будуть в Олександрівці. Сам військовий комісар сів на бричку і поїхав на схід. А ми, хто бачили останні хвилини перебування військкома в Олександрівці, ще довго переживали, чи встиг він догнати армію, яка відступала до Дніпра, чи ні. Коли розійшлися ті, кого не встигли мобілізувати до армії, настала тривожна тиша – селище немов затаїлося і чекало, що ж буде завтра.

Нарешті, на початку серпня 1941 року, вступили в селище німці. На якийсь - то там день зігнали все населення до парку і оголосили про створення нової влади, що старшиною Олександрівського району призначений Волошаненко, старостою Олександрівки – Марко Костенко, старостою земельної управи – Безкровний, старостою громадського двору – Макар Годованик, начальником поліції - Малохатко. А потім на парканах та стінах будинків з’явилися листівки-накази військового коменданта про заборону збиратися разом більше 3-х осіб, ходити вулицями дозволялося тільки до 18 години вечора. Всіх громадян примусили пройти реєстрацію. Про те, що не був розпущений винищувальний загін, німці знали дуже швидко і вивісили чергове оголошення: всім бійцям загону здати зброю і буде прощено їхню боротьбу проти німців. Але декого з членів цього загону, які прийшли на реєстрацію, було заарештовано і відправлено в Смілу, де їх пізніше стратили. Там був страчений і наш вчитель Федоровський Ю.А. Він довго переховувався по селах, але, з наближенням холодів, повернувся до себе додому в Олександрівку, щоб взяти теплий одяг. Однак, в його квартирі вже оселилася П.Є.Д. Не знаю, що там між ними виникло, сварка чи суперечка, але не встиг Федоровський відійти від квартири, як був заарештований окупантами. Дещо пізніше я бачила, як його на машині возили по

Олександрівці з табличкою «партизан». Потім, як німці відступали, то П.Є.Д. з ними виїхала.

Реєстрацію ми проходили всі. Коли мій майбутній чоловік Жигadlo Станіслав прийшов до сільуправи і подав старості свій паспорт, той відразу поставив штамп на всю сторінку документа великими літерами: "член ВЛКСМ". Староста знав Станіслава до війни як активіста. Тож ця відмітка у паспорті була для нього як вирок, адже якщо брали б заручників, то в першу чергу до них потрапляли такі "вимічені". Але, дякувати Богу, не потрапив.

Жниували ми вже тоді, як вступили німці. Серед поля, ліворуч від нинішньої будівлі олександрівського млина, поблизу «івангородської» дороги, поставили молотарку. Туди колгоспники колгоспу ім. Шевченка

Радянський агітаційний плакат.

40-і роки

підвозили снопи пшениці. Людей було багато, бо ж жнива: хто біля молотарки, хто соломі відкидає, хто зерно возить, хто снопи. Поряд – ваги. Працюємо всі разом – і дорослі, і діти, і ми – парубки та дівчата. Аж тут у небі з'явилося кілька літаків. «Це наші! З-за Дніпра прилетіли!» – безпомилково визначили дядьки. Задерла голову в небо і я – приємно було спостерігати за нашими «соколами». З літаків нас побачили, бо скупчення людей було чималим, то скинули на нас кілька сотень листівок, що розлетілися полем. Одні кинулися їх збирати, бо ж цікаво було, що там написано, інші махали льотчикам руками, вітаючи їх. А літаки зробили ще одне коло, а потім з кулеметів почали стріляти по натовпу, що утворився біля молотарки.

Костенка Дмитра, якому не було ще й 20 років, було вбито. Це була, як на мене, перша жертва з мирних людей у цій війні в Олександрівці. Прикро, що його було вбито своїми.

Коли пшеницю навколо Олександрівки скошили й змолотили, то загадали нам йти збирати колоски на полі. Був вже вересень 1941 року. Я

та ще кілька десятків моїх ровесників вийшли зранку на поле, що було вище ярка (ярок ми називали «Несватківським»), несучи через плече великі торби. По яру проходила ґрунтова дорога, на якій скупчилося дуже багато німецьких кінних повозок, автомобілів – мабуть німці там ночували. Раптом налетіли наші літаки та почали скидати бомби на німецький обоз. Ми закликали на полі, з переляку не знаючи, що нам – дітям, робити. А з ярка, після перших вибухів бомб, розбігалися очманілі коні та німецькі солдати, загорілися автомобілі, поранені кричали так, що й досі чую той крик, майже до неба піднялися стовпи вогню, а потім почали зриватися боеприпаси. Не знаю, скільки це тривало. Коли все стихло, пішли ми подивитися, що ж там робиться... А там – пекло: коні, люди, техніка – все змішане, потрошене, густий дим піднімається над ярком і стелиться до Олександрівки. Нам страшно, але ми на роботі. Знову збираємо ті колоски та позираємо, що ж буде далі. Десять з обід наїхало багато санітарних автобусів та автомобілів. І почали німців сортувати – вбитих окремо, поранених – окремо. Всіх повезли до Кіровограда.

Ще в райцентрі була створена “біржа праці”. Тут теж був суворий облік всього працездатного населення Олександрівки, бо було зручно тасувати людьми: тих направити на залізницю, інших на сільськогосподарські роботи, а пізніше через цю біржу відправляли людей в Німеччину. В Олександрівці ніхто не був без роботи: працювали два колгоспи (ім.Шевченка та “Іскра”), запрацював цукрозавод, працювала залізниця, заготзерно, МТС. Проводилося лікування в лікарні, ліки можна було придбати в аптеці, редакція і друкарня відновили свою роботу, нові вистави в театрі (клубі цукрозаводу) ставили місцеві артисти, м’ясокомбінат (на базі заготконтори) робив для німців ковбаси та коптив рибу, працювали на м’ясокомбінаті, до речі, олександрівські дівчата та жінки. Запрацювала перукарня, відкрилося два магазини – один був для німців та їх прислужників, а в іншому продавали хліб по списках (для тих, хто працював) та всілякий крам для господарства. На нафтобазі було багато пального, тому її посилено охороняли (охорона була з українців). Іще в Олександрівці був маслозавод. Туди з колгоспних ферм і від власників корів привозили молоко. З нього збирали масло та сметану для потреб німецької армії. А відвійки продавали місцевим жителям. Біля маслозаводу завжди стояли великі черги.

З початком окупації я пішла працювати до районної лікарні. Влаштувалася там санітаркою у хірургічному відділенні. Тоді на території лікарні стояли три будинки, де були такі відділення: інфекційне, хірургія, пологове. Пологове відділення було зруйноване бомбою, то для пологів відвели дві кімнати у хірургії. Там я й працювала: прибирала, кип’ятила

інструменти, розносила їжу. Головним лікарем був німець-фольксдойче Готліб Готлібович Мюллер – людина порядна й культурна. Добрим був, ні на кого не кричав. Турбувався за все, а тому скрізь був порядок – тепло, чисто, затишно. Працювала поруч з ним його дружина – також лікар. Добре пам’ятаю лікарку – німкеню, така руда була зовні та сувора. Молодь, яку німці забирали до Німеччини, проходила медогляд у нашій лікарні. Оскільки було саме літо 1942 року, то комісія з лікарів оглядала їх прямо серед двору - у затінку дерев примостилися столи, за якими сиділо кілька лікарів. Особливо відзначалась ота руда лікарка – для неї всі були «здорові», а тому всіх відправляли до Німеччини – не допомагали ні рясні сльози дівчат та їхніх батьків, ні дійсний стан здоров’я. Всі її люто ненавиділи. Але зробити з нею нічого не могли. Інфекційним відділенням деякий час завідувала Лілія Микитівна, фельдшером був Тищенко Михайло, санітарками працювали Покенчук Галя, Зіна (прізвища не пам’ятаю, але була вона з під Воронежа). Медсестрою була жінка з Івангорода (прізвища не пам’ятаю). Ми знали, що чоловік у неї був капітаном Червоної Армії. У партизанському загоні ім. Ворошилова, куди прийшов цей капітан, його ледь не розстріляв командир Куценко А.С. А причиною було те, що цей чоловік був капітаном, а таких командир не терпів. Лише втеча врятувала капітана від розстрілу. У хірургічному відділенні, в кінці довгого коридору, була велика кімната, де знаходилися наші військовополонені – хто без руки, хтось без ноги - інваліди, одним словом. Головний лікар особисто провідував їх, говорив з ними, підбадьорював, перевіряв, як тих покалічених годують та лікують. Вже як фронт наближався до Дніпра, головний лікар сказав нам: «Передайте на села, та нехай жінки розберуть інвалідів!» Що й було зроблено. На початку війни деякі лікарі евакуювалися: Юник, Печений (стоматолог), Бродський. Можливо тому, що були євреями. Поза лікарнею, вдома, лікував хворих лікар Македонський. До війни головним лікарем був Баліцький. Але його паралізувало, тож ходити до лікарні на роботу він не міг, то теж оглядав хворих вдома. Його дружина Поліна Павлівна, до речі, вона була членом партії – лектором райкому партії, виїхала в евакуацію. Ліки були. Їх можна було придбати або в лікарні, або в аптеці, або в німців. Зааптекою був фармацевт Зельбель. Коли він помер, то деякий час аптека була зачинена. Велику роль у лікарні відігравала завгосп Ольга Митрофанівна Щур. Нагодувати хворих, обігріти їх було ой як не легко. Ці турботи лягли на плечі Ольги Митрофанівни. Зауважу, що з ними вона добре справлялася впродовж окупації. Популярними лікарями були Сліпуха, Воцанський...

*О.М.Шур.
Олександрівка,
кінець 40-х років
XX ст.*

Переважна більшість жителів селища пекли хліб у себе дома, змоловши попередньо зерно на власних жорнах. Поблизу Олександрівки, в колишніх радгоспах Несватківському та Івангородському, були створені табори для військовополонених. Вони також працювали, як і ми всі, тільки умови у них були набагато гірші. Багато військовополонених працювали на відновлені роботи цукрозаводу. З ними наші хлопці були знайомі і допомагали чим тільки могли – передавали ліки, тютюн, одяг, їжу...

З 1942 року почали німці заманювати олександрівську молодь на роботу до Німеччини. Але їхати добровільно майже ніхто не хотів, тож розпочалися містечком облави. Одними з перших, хто згодився їхати до Німеччини, були Доманська

Ліда, Булах Олена, Самусенко Тетяна та ін. Я росла без батьків, сама себе утримувала тяжкою працею. За віком мене теж могли відправити до Німеччини, хоча мені було всього 16 років. То де я тільки не переховувалася – і на горищах покинутих будинків, в ямах, на городі серед картоплі та кукурудзи, тікали до лісу. Все-таки не змогли вони мене зловити! А інші дівчата, які жили з батьками, робили на ногах рани, посипали їх каустичною содою, рани перетворювалися на страшні виразки, то тоді комісія звільняла їх від Німеччини. А взагалі, то полювали на нас, як на звірину. Сумно було. Ні сміху на нашій вулиці (тепер Горького), ні веселощів. В центр боялися ходити, щоб не потрапити на очі німцеві, або поліцаю, то обходили центральну вулицю задвірками. Весело жилося тільки німцям та поліцаям з їхніми сім'ями – фронт далеко, німецька армія вважалася тоді непереможною.

Важко було дістати одяг, взуття, тож люди пристосовувалися, як могли – перешивали військовий одяг, шили з шинелей та гімнастerek зимовий одяг, хто мав щось з довоєнного, то доношували його. А ще сіяли льон, коноплі, пряли, ткали полотно та шили з нього одяг. Не було мила, сирників. Страждали без солі. Не було взимку 1942 року чим топити, а морози ж тоді які були – до 40°. Хто міг, то влітку заготовляв соснові шишки, хмиз, а хто, наваривши горілки, йшли з нею на залізничну станцію і міняли на неї вугілля. Холодною і голодною була ця зима. Настала весна 1942 року. Обробляти свої городи не було людям чим. Тож у кого була корівчина, то привчали її до ярма та нею й орали, а частіше копали лопатами, бо знали, якщо не виростиш свого, то не буде чого їсти. Вся турбота про сім'ї, про дітей лягла на жіночі плечі. Бо в багатьох чоловіки

були на фронті, а багато чоловіків переховувалися від німців, тож працювали жінки та діти.

Була неділя. Не пам'ятаю місяця, але напевне, що це було на початку 1943 року. Сходило сонце. На дворі було холодно, але люди з сіл йшли центральною вулицею Олександрівки на базар. Я з сестрами жила в одному з будинків по цій вулиці, якраз навпроти сільуправи (нині тут два чотириповерхові будинки, вул. Леніна, 74). Раптом чуємо – стрілянина!

Ми до вікна. Бачимо, як по вулиці бігають румунські солдати, стріляють по верх голові людей, а самих базарників завертають назад. Через кілька хвилин на дорозі з'явилися ще кілька румунів, які тягли за собою роздягненого чоловіка середнього віку. Ті з солдатів, які йшли позаду, щосили били прикладами гвинтівок по спині заарештованого. Повели до сільуправи (до війни та ще довго після неї тут була сільрада). Пізніше дізналися – чоловіка того забили на смерть, а саме тіло кинули до смітцевої ями на подвір'ї дитячих ясел, що були поруч з сільуправою.

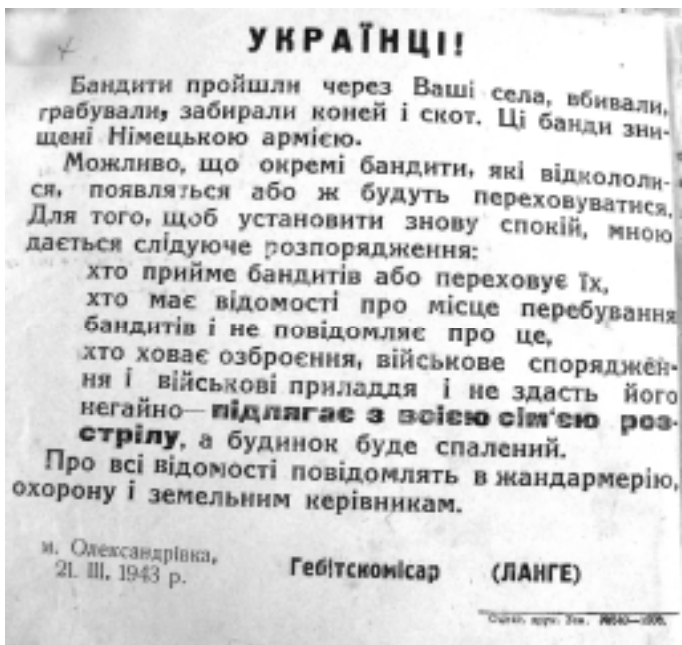

Партизан С.Жигadlo. 1945 р.

А чого вбили? Працював до війни цей чоловік в Олександрівському райкомі партії інструктором. Не евакуювався, але прожив два роки окупації спокійно (в с.Триліси всю війну переховувався перший секретар Олександрівського РК КПУ). Носив на голові, бо ж холодно, «будьонівку», споровши на ній велику червону зірку. Зірку відрізував, а от темний слід, не

вигорілий, залишився. Обрисі тієї зірки було видно здалеку. Німці на неї не звертали уваги, а от румуни, що прибули в Олександрівку, люто ненавиділи все радянське... Вже після війни перепоховали того інструктора в парку, в центрі селища.

Багато людей не скорилося німцям, а багато жило тільки одним днем. Ті, хто не скорився загарбникам, шукали і знаходили способи боротьби. Ще коли наші війська відступали, то в Чорному лісі було залишено партизанський загін під командуванням І.Нечаєва. Загін проіснував недовго – в цьому ж таки 1941 році його знищили. Довго не чути було про партизан. Аж ось в лютому-березні 1943 року сполохалися в Олександрівці окупанти – “Партизани йдуть, партизани!” – чулося в містечку і від поліцаїв, і від людей. То був рейд районом урядового партизанського з'єднання М.Наумова, який підняв нам дух і показав, що проти гітлерівців ведуть боротьбу такі великі сили месників.

Німецька агітаційна листівка про боротьбу з партизанами генерала Наумова. Березень 1943 року. Надрукована в Олександрівській друкарні. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

3 травня 1943 року почав створюватися партизанський загін ім. Ворошилова (ком. Куценко). До його створення приклали багато зусиль олександрівці Король Філон та мій майбутній чоловік Жигадло Станіслав. Саме їм належить честь бути засновниками нашого партизанського загону, що діяв в Комсомольському лісі. Бійцем цього загону з літа 1943 року стала також і я.

Після визволення району від загарбників розпочала я працювати в Олександрівському райкомі комсомолу інструктором. Було мені в той час 17 років. Ми не були кабінетними працівниками – дуже багато часу проводили в селах району. Йшла війна, тож потрібно було організовувати молодь на відбудову господарства, допомагати армії.

Для цього дівчата з усього району готували для солдатів діючої армії подарунки – в'язали шкарпетки, шили кисети для тютюну, мережили носові хустинки, пекли коржики, а інколи в посилку вкладали пляшку горілки. Було й таке, що виїжджали на села підводи, їхали посеред вулиці

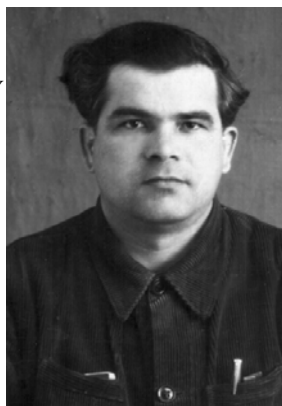
*Боронування колгоспного поля. Після
визволення.*

З фондів РДАКФ, 0-60954.

і кожен, хто міг, щось клав на воза, це була, переважно, картопля, пшениця, ще якась горошина. Весною 1944 року відправили на села увесь апарат райкомів партії та комсомолу – організувати посівну. Колгоспи пограбовані, орати нічим, чоловіки на фронті. Прибула я до с.Голикове. Заходжу до конюшні. Стоїть там двоє коней – худих, горбатих. Вирішує правління колгоспу орати поля коровами.

Виготовляють діди спеціальні ярма для корів, причіпляють плуга і так орють. Корови тягнуть плуга під гору, а голиківські жінки, жаліючи худобу, тягнуть згори. Так і боронували. Яюсь в Івангороді, на полі, де працювали одні тільки жінки й дівчата, читала для колгоспниць газету з новинами з фронту. А потім попросила їх підписатися на воєнний займ. Всі підписалися. Пішла до сільської крамниці. За прилавком стояла колишня партизанка Гнида Євдокія. На полицях магазину майже нічого не було. Про все побачене доповідали в райкомі...

Гончар Іван Тихонович, 1926 р.н. *Народився в с.Поселянівка. Спогади записала Паштецька Л.І. у 1982-1984 роках. Фото початку 50-х р. XX ст.*

В окупацію жив в с.Поселянівка. Добре пам'ятаю, як на третій день окупації району прибув до нас в село німецький офіцер з перекладачем і розпорядився зібрати всіх жителів села на сходку. Офіцер через перекладача оголосив, що на цій сходці буде обиратися керівництво села. Люди довго не думали і в начальство вибрали бувше керівництво колгоспу та сільської ради. Краковський Михайло до війни був бригадиром, так ним і залишився, Канівець Іван був секретарем сільської ради – став бригадиром. Голову колгоспної ревізкомісії обрали старшиною громадського двору.

За кілька днів до цих зборів, коли німців в селі ще не було, сільський комуніст Зубенко разом з Краковським Михайлом, Канівцем Іваном та Вітром Никандром привезли з району на автомашині багато зброї, набой, радіоприймач і все це скинули серед двору Зубенка. Через день -два тут же, біля загороди для корови, закопали зброю, замаскувавши схованку великою купою гною.

В селі ніхто не думав, що окупація так надовго затягнеться. Чекали, що ось-ось німців поженуть з-за Дніпра. В цих очікуваннях пройшло два місяці. В село почали прибувати нові люди – повернулися кілька сімей тих, кого розкуркулили в 30-х роках, тих, хто брав участь в громадянській війні на боці Центральної ради, т.зв петлюрівці. Всі вони жили в індустриальних центрах, де легко загубилися серед приїжджого люду, а тепер повернулися в село. Прийшло багато “оточенців”, які реєструвалися в сільуправі, а жити приставали до одиноких жінок. Це були Абрикосов, Ісаєв, Зісман, Чхаїдзе та ін. Закінчувалося літо 1941 року. Жителі села, як і всього району, брали участь в обмолоті хлібу, готували поля під майбутній посів. Щодня в райцентр йшли зведення про обмолочене і посіяне, про кількість тих, хто зареєструвався і скільки щодня працювало в колгоспі, хто ухилився від роботи. Пам’ятаю, ось там, за Байраком, сіємо ми жито. Вся робота в той час виконувалася в один присяд. Першими йшли культиватори, потім 9-10 чоловік з торбинами через плече і вручну розсівали зерно, а за ними волочильники, серед яких був і я. На межі під Байраком горіло багаття, в якому пеклися солодкі буяки та картопля. Десь години в дві сіли ми поїсти і почалася, як завжди, млява розмова, що то воно буде далі, де брати гас, сірники, сіль. Серед нас одні підтримували німецькі порядки, інші – заперечували їх. Добре пам’ятаю, як Хтодось Гончар сердито заявив, що товари і продукти будуть, бо німці – народ культурний і всім забезпечать населення.

Через кілька днів після цих посівів в селі були заарештовані Зубенко, Краковський, Канівець, Вітер Никандр. Гестапо також заарештувало староосотського шофера Ільченка, який привіз зброю. Хто зрадив односельчан – невідомо. Але німцям добре було відомо, де захована зброя. Якогось листопадового дня привезли заарештованих в село на підводах. У заарештованих руки були в наручниках. Їх повели до місця, де закопана зброя. Люди, побачивши все це, почали збиратися біля двору Зубенка і спостерігали за тим, що діялося. Разом з німцями приїхав наш односелець Хтодось Гончар. Коли підійшли до схованки з зброєю, Хтодось ударив ногою Зубенка і почав тикати йому в руки вила, на яких були наручники. Тоді конвоїр зняв наручники, а Хтодось, подаючи вила, крикнув: “На, жидюга, копай!”. Викопану зброю погрузили в одну підводу, арештованих – на другу. Всіх їх незабаром розстріляли.

Зауважу, що війна в 1941 році обминула Поселянівку. Населення готувало окопи, але навкруги не чуто було навіть пострілу. Десять далеко йшла війна, а в селі її ніби-то й не було. А потім, мов привиди, приходили селом солдати – групами, поодинокі, босі і взуті. Всі зарослі щетиною і голодні. Одні йшли далі, до Дніпра, інші, якимось непомітно, лаштувалися до нових умов життя в нашому селі.

Ми, колгоспники, як за довоєнних часів, працювали в громадському дворі, який зберігся майже без змін. Багато чоловіків працювали на волах і конях, жінки – в сапальних ланках та на фермі. В селі було багато молоді, були весілля, їх кількість зросла, коли дізналися, що одружених не брали до Німеччини. Багато вірило, що радянська влада вже ніколи не повернеться, а тому необхідно розширювати власне господарство, тож брали чималі шматки поля та господарювали на ньому всією сім'єю. Деякі відкривали власні майстерні по ремонту плугів та іншого інвентарю, взуття, виробництва діжок, грабелів. З під поли торгували тютюном, сіллю, цукром, самогоном. Німці боролися з спекуляцією. Та хіба її побореш! По неділях та церковних святах люди відпочивали. Чоловіки грали в карти та доміно, жінки ходили до церкви в Медведівку, до Мотрониного монастиря. Народжувалися діти і їх хрещення були дуже гучними – з гармошкою та бубоном, щедрим застіллям.

Мобілізували мене від громадського двору на будівництво шляху, який повинен був зв'язати Кіровоград з Кривим Рогом та Дніпропетровськом. Камінь брали в с.Аджамка. Туди й поїхав я колгоспним конем з возом. Тут, на каменоломнях, працювало кілька тисяч військовополонених, яких охороняли власівці. Ці власівці охороняли і нас, цивільних, які прибули до Аджамки по нарядах гебіту.

Величезний табір з підвід і куренів, у яких жили такі, як і я – мобілізовані, розтігся майже на цілий кілометр берегом річки. На другий тиждень робіт військовополонені кинули на мою грабарку каміння більше, ніж здужав мій кінь. На крутому виїзді з кар'єру кінь не здолав дороги і став. Зупинилася вся колона, в якій нараховувалося кілька сот підвід і які рухалися безперервним ланцюгом. Підбіг власівець і гумовим шлангом почав періщити мене куди влучить. Кінь, злякавшись напружився так, що передні ноги в колінах зігнулися майже під прямим кутом, і зрушив з місця, а я, отримуючи удари, підпихав воза. Голова гула від побоїв, кров з розбитого носа заливала обличчя, боліло все тіло. Вже на горі, вивантаживши каміння, я вимушений був піти до будинку німецького управління. Бо туди мене силою повів власівець. В цій конторі мене посадили в комірчину з заграганим вікном і закрили на ключ. Просидів я аж до кінця роботи. Потім мене привели у великий кабінет, де, через

жару, в самих трусах, сидів німець. Щось йому пояснили на німецькій, він лише мене запитав, скільки мені років. “Шістнадцять!” – відповів я. Потім мене два власівці вивели надвір, поклали на ослін і всипали мені 25 різок. Повернувся я до коня уже ввечері. В цей час закінчували роздавати вечірню пайку. Я став в чергу останнім і коли дійшла черга до кухаря, він запитав моє прізвище. Я відповів, а кухар, подивившись до списку, показав, що я там записаний посередині, і подумавши, мабуть, що я хочу вдруге взяти вечерю, навідмашку вдарив мене в челюсть. Я впав. Вже підводячись, я зловив кусок хліба, який він кинув мені. На другий день я вийти на роботу не зміг – боліла голова, спина, піднялася температура. Щоб врятувати мене від нової кари, товариші по куренню відігнали мого коня до гурту покалічених. День, що я лежав у курені, був днем важких роздумів про те, що мені робити. Вирішив тікати. Уночі, свистом підізвавши коня, тихо вийшов з ним з табору і попрямував, обходячи села, на північ, до своєї Поселянівки.

Під осінь 1943 року контроль за роботою в громадському дворі ослаб. Тому багато хто з’являвся на наряди один-два рази на тиждень. Більше часу люди проводили в розмовах, сідаючи на дерев’яні колоди, що були в громадському дворі, курили самосад та говорили – говорили. Було багато новин: замінено старосту Поселянівської сільуправи. На цю посаду гебіткомісар Ланге поставив Гарячого Олексія. Поліцію Іванівки об’єднали з поліцією Поселянівки під керівництвом Антона Бочки. Але головною новиною було приїзд до села німців з якоїсь військово-інженерної частини. Це були пожилі солдати у формі сіро-жовтого кольору. Поселили їх рядом з конторою громадського двору.

Ось осінній день 1943 року. Ми зібралися на наряд. Нас кілька десятків чоловіків. Підійшов бригадир і послав нас на бурякове поле кагатувати буряки. Збирати врожай тільки почали. Частину буряків підводами вивозили на цукровий завод в Олександрівку, але більшу половину складали у великі кагати і вкривали землею. В цей день на підвезенні буряків до кагатів працювало вісім підвід. Я з товаришем Тимком Миколою перекидали навантажені вози. Повинні були це робити, але майже не робили, бо вся робота велася дуже мляво. Більше сиділи і курили. Так – до самого вечора.

Приходила в село районна газета “Голос України”. Взагалі, тоді на папір був великий дефіцит, тож газету брали в руки, читали, а потім рвали на куриво. В цій газеті писалося, що німці вже взяли Москву і завоювали Кавказ, оголошувалося про винищення всіх євреїв, були малюнки, як німецький солдат п’є воду з річки Дон. На стінах будинків, на парканах вивішувалися листівки, в яких друкувалися всі накази окупаційної влади,

вказувалися покарання за найменше порушення окупаційного режиму. На душі було важко.

Одного літнього дня 1942 року батько наказав мені сходити в Олександрівку та знайти Миколу Кургіна, щоб передати йому продукти (в містечку, колишнім робітникам, які залишилися без роботи, з продуктами було сутожно). Торбу мати збирала швидко – всипала в неї піввідра цибулі, відро картоплі, шмат сала. Через дві години був в Олександрівці. В самому центрі, там де перехрещуються нинішні вулиці Леніна та Шевченка, причепився до мене якийсь молодик. Він підозріло мене оглянув і запитав, куди це я йду. Лець я від нього викрутився, наскільки причепливою була поведінка незнайомця. В цей час по вулиці, в напрямку до с.Бірки, проїхало верхи на конях три добровольці. Коні високі і дужі. Власівці мали при собі шаблі, ракетниці, а на руках були нашиті шеврони. По вулиці, що вела до цукрозаводу, йшов німець з великим сірим псом, а по тій, що вела до річки, ліниво пленталися щуцмани-патрулі. Їм назустріч ковиляв, припадаючи на ногу, старий з торбою через плече (тоді ходило дуже багато таких людей, які щось міняли, продавали, випрошували). Один з щуцманів схопив в старого торбу і кинув на дорогу. З неї викотилося кілька картоплин і випали якісь ганчірки. Неначе нічого не сталося, щуцмани пішли далі. Інші щуцмани несли варту на дерев'яному мосту через Тясмин, підозріло оглядаючи всіх, хто цим мостом проходив.

В середині вересня 1942 року я почав працювати на цукрозаводі в Олександрівці. Ми бортували кам'яне вугілля, яке вагонами прибували на завод. Вугілля використовувалося для парових котлів. На цій важкій роботі були задіяні в основному військовополонені. Кожного дня на заводське подвір'я прибували вагони з цим вугіллям. Робота по їх розвантаженню була пекельною. Вугілля прибувало не на платформах, а у великих вагонах без нижніх люків: 60-тонний вагон повинні були вивантажити два чоловіки. Німець з гумовим шлангом контролював розвантаження. Він уважно прислухався до скреготу лопат, і, як тільки він затихав, німець, лаючись, біг до вагона і розпочинав гамселити військовополоненого, який чомусь загаявся з розвантаженням. Робочий день тривав з восьмої ранку до восьмої вечора, а якщо за цей час не встигали вивантажити все вугілля, то працювали до повного розвантаження. Після обіду, в перший день моєї роботи на заводі, поміж чорних від вугілля пальців потекла кров – я так натер долоні, що працювати більше не міг. Держак лопати став липким і брудно-червоним. Вискочивши з вагона, бо терпіти далі болі було не сила, я показав закривавлені руки німцеві. Фашист втупився в мене. А потім, зрозумівши,

що я хочу від нього, з усієї сили мене вдарив. Довго працювати на розвантажених вагонів я не міг фізично, тож звернувся до Кургіна, який попросив начальника паровишного цеху Сироту Івана Пилиповича перевести мене помічником кочегара. Згодом, я вже добре знав парове господарство, що, навіть, допоміг через люки втекти кільком полоненим з заводу.

Завод окупанти запустили в кінці вересня 1942 року. В цей час на заводі було навіть “урочисто”. За годину до пуску заводу паровишню і головний корпус оточили німці з собаками, які на звук заводського гудка відповіли гавкотом. Прибув сам гебіткомісар Ланге. Коли запрацювали парові котли, то це вважалося початком роботи заводу. Ланге з кількома помічниками побули хвилин тридцять, прислухаючись до роботи механізмів і залишили територію заводу. Я працював помічником кочегара у свого земляка Козиря Негіна. Він любив командувати мною, і по його команді я перекидав вугілля від надвірного люка до печі котла. Але не просто потрібно було кинути вугілля, а понести лопату так, щоб вона ударилася об металевий поріг отвору печі, а вугілля розсипалося рівномірно по колосниках. Ще з листопада 1942 року розпочалися сильні морози, а зима 1943 року була суворою. В заводській їдальні готували кандьор, якому ми були раді. Виручав крадений цукор, який збували тут в Олександрівці та носили на села. Поліцаї охороняли пісочний цех, тому ми їх добре знали і розплачувалися з ними за крадений цукор окупаційними марками. В робітників поліцаї мали прізвиська – Кривий, Покопаний, Вусач. Якщо охорону несли, наприклад, Кривий, то взяти цукор було неможливо.

В середині грудня 1942 року я сильно захворів. Через люк, з якого я брав вугілля, до парових котлів попадав холодний струмінь повітря, особливо тоді, коли відкрита піч котла. А їх було шість. Тому створювалася така тяга повітря, що двері паровишні закривалися з таким гуркотом, що ніби стріляла рушниця. Моє тіло всипали більше десятка чиряків. Хвороба була такою, що я не міг навіть поворухнутися, не кажучи вже про те, щоб кидати вугілля. Я вимушений був написати заяву на ім’я Сироти про переведення мене на іншу роботу. Перевели. З часом я наскільки добре розібрався в котлах, що вирішив помститися німцям. Я закрутив клапанний вентиль так, що тиск в котлі різко підскочив і це привело до його вибуху. Зрозуміло, що розпочалося негайно слідство, після якого я вимушений був тікати в село.

Від Олександрівки і до Чигирини ще до революції була збудована залізна дорога. В послідуючі роки нею не користувалися. Потреба у цій дорозі виникла в роки окупації, щоб перекидати німецькі частини до

Дніпра та перевозити військові вантажі, адже це була єдина залізниця між Черкасами і Кременчуком, яка з'єднувала їх з магістральною залізницею Київ – Дніпропетровськ.

Відбудову дороги було покладено на гебітскомісара Ланге, який вимагав від сільських управ робочу силу. Тож на відновлюваних робіт на вузькоколійці працювали і малі, і старі. Працювали на цій дорозі і ми – поселенівські хлопці. Працювати не хотілося, бо не хотіли ми допомагати німцям. Але сидіти чи лежати на місці ми не могли, бо німці могли нас застрелити. Тому ми -хлопці, мусили стояти і ковирилися лопатами, перегортаючи з місця на місце купи землі. Це помітили робітники з Старої і Нової Осоти, Китайгорода, Дальника, Іванівки, Соснівки, Бірок, Нижчих і Вищих Верещак, тощо. Одні й ті купи піску і щебеня перекидалися з місця на місце днями й тижнями, і хоч робота і просувалася, то так повільно, що її краю не було видно. Але німці завезли звідкись маленького паровозика і таких маленьких вагончиків. Вони стояли на станції Фундукліївка, намарне чекаючи роботи для себе. В кінці літа 1943 року машиніст цього паровоза Тимофій Задорожній розбарахолив його, як він сам виразився: зняв сукно, яким була обшита будка машиніста, побив прилади і систему управління, а потім, проїхавши кілька кілометрів від Фундукліївки, звалив паровоза під укіс. Сукно заховав у знайомих в Дальнику, а сам утік до Кам'янського району, а потім пішов до Холодного Яру в партизани.

Пригадується такий випадок. Літо 1943 року. Виходжу з своєї хати на подвір'я, щоб покурити. Біля причілка нашої хати стоїть наш родич і дивиться на шлях, що веде на Олександрівку. Підходжу до нього і бачу, як шляхом йдуть шість хлопців і троє дівчат, позаду яких підводою йдуть четверо поліцаїв, тримаючи гвинтівки наготові. Це гнали нашу молодь до Німеччини. Хлопці йшли мовчки, один з них курих, а дівчата, витираючи сльози, тужили. Поліцаї постійно підганяли молодь криками, а то й направляли на них коня. Коні крутили головами і збочували, щоб не наступити на когось з людей. Але колона арештованих йшла повільно. То поліцаї час від часу стріляли поверх голів. На підводі їхали два поліцаї поселенівські та два янівські, а хлопці й дівчата були не наші, не з Поселенівки. В цей час позаду, кроків за триста, рухалися за колоною батьки бранців, в основному матері, які плакали за дітьми. Вгледівши нас, батьки попросили напиться води. Від них ми дізналися, як напали на село кілька десятків поліцаїв, як зганяли молодь до центру села, часто стріляючи. Почувши постріли, частина янівчан заховалася, а ось цим не повезло... Я теж чув ці постріли...

У сусідньому селі Стара Осота якось враз побільшало поліції та

жандармів. Вони розмістилися в центрі села. Найцікавішим було те, що куди б не пішов староосотський староста, його охороняли поліцаї. Нам не відома була причина цього, але це був єдиний староста в Триліському земельному кущі, яким відав комендант Штайс, який перебував під охороною. З літа 1943 року у селі вивісили розпорядження: після 18 вечора і до 7 ранку виходити на вулицю, пересуватися селом було суворо заборонено. І дійсно, по тих, хто появлявся на вулиці, городах та дворах садиб, поліція стріляла, але постріли спрямовувалися вверх, тож нікого не вбили, а лише лякали.

Цього ж таки літа 1943 року пішов я зранку до Олександрівки. Вийшов за село. Як чую: бруківкою торохтить підвода. Зійшов з дороги на стежку і, не оглядаючись, йду собі далі. Наздогнавши мене, підвода зупинилася і наш сільський поліцай Гарячий запитав мене, куди це я топаю. Почувши, що йду до Олександрівки до дядька, він запросив мене підвезти. Вмостився я на возі на полудрабку позаду поліцай і роздивлявся його з спини. Через плече зрадника висіла торбина, мабуть, з під радянського протигазу, зараз була заповнена набоями та гранатами, поруч на сіні лежала гвинтівка. Відчувши мій погляд, Гарячий запросив-наказав пересісти до нього. Так поруч ми й їхали до Олександрівки. Пригадалося літо 1942 року, коли цей поліцай вдарив мене очкурем. Згадав я й шкільні роки. Гарячий був старшим за мене на три роки, але вчився на клас вперед. У школі був активним, разом з ним ми ходили в один гурток, брали участь в одних святах. Дмитро був гарним декламатором, добре співав, вчився на відмінно, завжди був врівноваженим. В 1941 році по мобілізації до армії не потрапив, оточення чи полону не зазнав, але разом з братом Іваном пішов служити окупантам.

В Новій Осоті, там де починався сосновий бір, назустріч серединою дороги їхали три добровольці. “А ну, стій!” – раптом пролунало до нас. Поліцай зупинив коня. “Хто такі?” – знову до нас. “Що, не бачиш, що поліція?” – відповідає Гарячий. Підозріло оглядівши нас, добровольці мимо своєї волі пропустили нас.

Біля залізничного переїзду походжав поліцай з гвинтівкою через плече. Збирався зупинити підводу, але, впізнавши Дмитра, пропустив нас. Під посиленою охороною була нафтобаза. Збоку від залізниці ходила теж варта. Підіхали до мосту через Тясмин. Варти тут не було, але, глянувши на млин, будівля якого стояла поруч з мостом, помітив кулемета та кількох вартових, які висувалися з вікна. Неподалік вийшов з контори заводського автогосподарства якийсь молодик в гарному костюмі і в капелюсі з пір’їною. Подивився байдуже на нас і зник. Вище цієї контори починалася базарна площа, в провулку якої стояла велика німецька машина. Пішовши

на якусь нараду, Гарячий попросив мене відігнати коня в Поселянівку. Це було мені на руку, бо шлях додому був неблизький. Зробивши свої справи, повертаюся додому. На мосту через Тясмин невідомий поліцейа махає рукою і я зупиняюся. “А ну, вилазь!” – командує. Зупиняю коня, зістрибую з воза. Поліцейа ударами рук підкидає мої руки догори і спритно обшукує. З піднятими руками стаю безпорадним. Ось рука негідника намацала в кишені гарного німецького ножа з багатьма лезами. Забрав собі. “Куди їдеш ?”- питає мене підозріло. Відповідаю так, як воно є: ”Тоню коня до Поселянівки! Кінь з возом – пана поліцейа Гарячого!” Вираз обличчя у вартового змінюється і я знову беру віжки, бо почув невдоволене: “Ну, їдь швидше!”

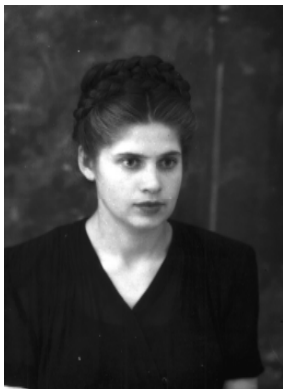
З літа 1943, боячись облав німців і поліцейаів на молодь, багато хто з поселянівців – і дорослі, і юнаки та дівчата, перейшли жити до лісу. Зробивши курені, землянки, жили там, чекаючи приходу Червоної Армії. Мав свого куреня і я з товаришами. У лісі не обходилося без трагедій. Так, через необережне поводження з револьвером, був поранений хлопець на прізвище Риндя, який згодом помер в конторі Грушківського лісництва. Жили у лісі й сім’ями. У лісі було багато людей з Косар, Кам’янки, Нової Осоти, Старої Осоти, Поселянівки, Голоківки. А це тисячі і тисячі цивільних жителів. Були й такі сім’ї, які поживши декілька днів у лісі, поверталися до домівок, бо там були худоба, погріб, їжа, взагалі нормальні, як для війни, умови. Дома все добро сторожували, як правило, старі та пожилі люди, яким вже не було чого й боятися. Тож, маючи запасні лісові “квартири,” поселянівці, переживши тривогу, поверталися додому. Та ось знову раптова тривога – з боку Іванівки, деś зовсім поруч, протріщала довга кулеметна черга. За кулеметною чергою розпочали часто бухкати поодинокі гвинтівочні постріли, а потім донеслися далекі голосіння і натужні людські крики. В одну мить село Поселянівка, розтягнуте на три кілометри обабіч дороги, заворушилося, піднялося, мов тісто на дріжджах. Заповнилися двори, садки, городи. Перелякана, охоплена смертельною панікою маса жителів: дорослі, чоловіки, матері з дітьми, топтали на місці. Прислухалися до чогось, підводячи голови та наче нюхали повітря. Ось постріли стали гучнішими. Вони наближалися берегом Осотянки до околиць нашого села. І люди, неначе якась величезна хвиля, кинулися до рятувального лісу, що був неподалік. Чоловіки з вузлами, в яких зібрано найнеобхідніше, поспішали попереду, Позаду них матері тягли за руки переляканих дітей. Позаду йшли старі, які не встигали за молодшими, але намагалися дійти до лісу. Коли спустилися в яр, пересікши поле, дещо заспокоїлися, чекаючи підходу всіх. Через чверть часу досягли нарешті лісу і вже в лісі почали аналізувати, а що ж

примусило все покинути і бігти під захист лісу. Мабуть, це вже працював інстинкт рятувати життя, бо он там, за ярками, за якихось 5-6 кілометрів, карателі знищили ціле село Буди.

Фронт підійшов до села на відстань 70 - 100 кілометрів. В школі та інших громадських приміщеннях німці почали лаштувати свої госпіталі. Під нього вони перетворили і сільську лікарню. Почастішали приїзди есесівських частин. Темними ночами навідувалися в село й жандарми. Виставивши кулеметні пости, вони годинами гостили в сім'ях місцевих поліцаїв та періодично пострілювали у бік лісу. На світанку, проганяючи похмілля, їхали в Олександрівку. Всі ми були у великому нервовому напруженні, всі дуже постомлювалися і вже просто благали приходу Червоної Армії. Не так безпечно було і в лісі. Ліс був переповнений людьми, партизанами, ним блукало багато незнайомих і підозрілих людей, і, як говорили старші, частина з них були поліцаї, які покинули свою ганебну службу в окупантів і намагалися перечекати фронт, а там якось зникнути.

З листопада 1943 року вся дорога з Олександрівки до Медведівки повз Поселянівку була у постійному русі – техніка фашистів рухалася до Дніпра, а в кожному селі розмістилися ворожі гарнізони. Фронт гуркотів так, неначе сотні громів одночасно гриміли десь над Голоківкою та Медведівкою, Чмирівкою та Полуднівкою, Любомиркою та Верещаками. Серед людей миттєво виникали всілякі чутки. Можна було почути, що наші захопили Голоківку, але раптом відступили, що в одну ніч наші розвідники побували в Поселянівці і комусь (називалося прізвище) сказали, що через день-два визволять наше село. В селі зникли поліцаї. Вони раптово десь поділися, що ми й не зрозуміли, коли це сталося. Вже під кінець окупації, за кілька тижнів до її закінчення, напорівся я на засаду, влаштовану у нашому дворі фашистами. Батька й мене вивели у двір, поставили проти вікон хати, маючи намір розстріляти. Батько, рятуючи мене, штовхнув ліктем у бік, і я, скориставшись темрявою, скочив до повітки, звідки городами тікав до яру. Куля наздогнала мене, і я, стікаючи кров'ю, повз до скирти соломи, що була у полі. Батька вороги вбили, а мене на світанку підібрали партизани, які мене добре знали і лікували до приходу в село Червоної Армії.

В кінці січня мобілізували мене до армії. Попав десантником на танк. В Прибалтиці у квітні 1944 року поранений був у дві ноги і лікувався майже пів року, а потім був демобілізований ще до закінчення війни через інвалідність. З покаліченими ногами, з посвідкою інваліда та медаллю «За бойові заслуги» прожив все життя.

Чорногор Людмила Леонідівна, 1924 р.н.
Народилася в смт Олександрівка. Проживає в м.Київ. Запис власноручний, лютий 2007 року. Фото 1946 р.

Після голодомору 1932-1933 років, як померли мої батьки, я виховувалася в патронаті колгоспу ім.Шевченка містечка Олександрівка. Коли підросла, я переїхала жити до маминої рідної сестри, яка жила в м.Сміла і була на її утриманні. В Смілі вступила на навчання до хімічного технікуму. Влітку 1941 року приїхала на канікули в Олександрівку і відразу пішла до патронату, з яким ніколи не полишала зв'язку, бо саме патронат вважала своєю рідною домівкою, адже і діти-вихованці, і вихователі – прості олександрівські жінки, які віддавали нам децицію свого материнського тепла, ставилися до мене завжди привітно. Тут розпочалася війна. Моя тітка з Сміли, не чекаючи на моє повернення, швидко зібралася з своєю сім'єю і евакуювалася до Росії, тож я змушена була залишитися в Олександрівці.

Прожила в патронаті колгоспу ім.Шевченка аж до початку серпня 1941 року, до того часу, коли в містечко вступили німці. З їх приходом патронат перестав існувати і всі діти-сироти розбіглися хто куди. Від моїх померлих батьків лишилася хата по вул. Малобірчанській (тепер Горького). До війни нашу хату сільська рада здала в оренду школі № 2, в ній постійно проживали вчителі цієї школи і на початок війни там жила вчителька української мови і літератури, член партії Івлєва Євдокія Дем'янівна. З початком війни вона виїхала з Олександрівки, залишивши хату на догляд сусідів. Залишився, на наше щастя, і город, на якому було посаджено, але не зібрано городину – картоплю, капусту та ін. Мені не залишалося нічого іншого, як йти в свою хату та розпочинати, по суті, нове життя. На той час мені йшов сімнадцятий рік...Згодом я запросила жити до себе таку ж вихованку олександрівського патронату, таку ж сироту, як і я, Грицевську Оксану. Відтоді і по сьогоднішній день, а це майже сімдесят років, наша дружба не припиняється.

Хата, як і більшість тогочасних жител, складалася з двох половин. В одній жили ми, а другу вимушені були віддати квартирантам, які платили нам за це якусь децицію. Ті гроші ми тратили на продукти харчування, оскільки придбати всього на довгу зиму не змогли. Тому проблемою номер один було для нас прохарчуватися. Як було ще тепло, пішли на поля, що

були навкруги Олександрівки, і збирали все їстівне – то якийсь качан кукурудзи, то буряки, то картоплю. І все-все зносили додому, бо ж насувалася зима. На наших очах, коли німці ще не увійшли до Олександрівки, а старої влади не стало, розпочалися грабежі магазинів. Люди, хто спритніший, виносили з крамниць все, що попадалося під руку. За дорослими прийшли до магазинів діти, які підбирали усілякий дріб'язок. Ми з Оксаною навіть у думках не могли допустити, щоб піти і взяти щось чуже, хоча самі потребували і взуття, і одягу.

Добре пам'ятаю, як перші німці увійшли до Олександрівки. Серпень видався теплим, сухим, сонячним. І от з'явилися вони – окупанти. Поволі їхали по центру Олександрівки вантажні машини, у кузовах яких були німецькі солдати, їхали мотоцикли, гарчали танки. На вулиці де не де стояли здивовані олександрівці і в тривозі дивилися на непрошених гостей. А ці „гості” були дуже веселими і до зустрічних викрикували якісь незрозумілі слова. Деякі військові поїхали з Олександрівки, а ті, що залишилися, розташувалися в школах і будинках бувшої влади. Дивно і дуже незвично було дивитися на гори парт в шкільному підвір'ї, на навчальні приладдя, яке окупанти повикидали. Шкільні меблі в зиму 41 року будуть ними порубані та спалені.

Діти сиділи дома, допомагали батькам по господарству, пасли, в кого вони були, корів та кіз. Німці сміялися з кіз та їхніх пастушків, називаючи цю тварину „сталінськими коровами”. Я вимушена була дбати не тільки про продукти харчування, а й про паливо на зиму. Тому відправлялася в ліс, де збирала шишки під соснами, зносила сухі гіляки. Але таких, як я, було в лісі багато, тож з кожним днем приносила палива все менше і менше.

Якось враз виникли нові органи влади: військова комендатура, гебітскомісаріат, сільська та районні управи, земельна управа, біржа праці, будинок поліції. Німці навезли багато машин і створили організацію «Штрало», де працювали шоферами, слюсарями, токарями не тільки хлопці й чоловіки з Олександрівки, а й з навколишніх сіл. Пам'ятаю Брайка, Воропая... На станції Фундукліївка працювало, ніби і не було війни, „Заготзерно”, звідки зібраний врожай відправлявся до Німеччини. Майже всі на „Заготзерні” робітники були наші – місцеві.

Добре пам'ятаю перекладача з гебітскомісаріату. Це була дівчина на ім'я Паша, родом з Чигиринщини, яка добре знала німецьку мову та завжди супроводжувала гебітскомісара Ланге. Віком вона була трохи старшою за нас. В період окупації жила Паша по вул. Шевченка, біля лікарні. Наймала кімнату. Я зрідка заходила до неї додому і брала у неї різні німецькі документи – перепустки, дозволи, тощо. Але допомога

перекладачки не була безкорисливою: за все це ми з Пашею розраховувалися марками. Діставши необхідні документи, ми заповнювали їх вже самі та давали нашим знайомим. Одного разу приходжу до Паші на квартиру. Відкриваю двері і бачу, як Паша сидить в обнімку з німецьким офіцером та ще й на колінах у нього. Я розгубилася, не знаю, що робити, а Паша німцеві говорить, що я, мов, працюю у неї прачкою, але зараз я мушу йти, щоб не заважати. Проходить якийсь час і Паша приносить мені великий чемодан з своїми речами і просить, щоб я їх поберегла. Стоїть він у мене і стоїть. А потім дізнаємося, що Пашу заарештувало гестапо. Потримали її та й випустили. Вдруге доля звела мене з Пашею вже після війни. Навчалася я тоді на першому курсі Вінницького медінституту. Несподівано в коридорі інституту зустрічаю Пашу. Розговорилися і повідомила вона мені, що до війни закінчила два курси медінституту, тож зараз навчається вже на третьому, але її викликають до „особого” відділу і чи не могла б я посвідчити та замовити за неї добре слово. Я обурилася і відповіла, що ми – олександрівська молодь, самі організувалися на боротьбу з ворогом, що ми ризикували життям, що німці, якби дізналися про нашу діяльність, нікого б не пожаліли, а вона в той час торгувала на марки документами, хоч могла і безкорисливо нам допомогти. А якою була її поведінка з офіцерами – окупантами? Що сталося з перекладачкою, не знаю, бо я перевелася незабаром на навчання до Чернівецького медінституту.

Начальником земельної управи був агроном Семененко. Добре пам'ятаю керуючого біржею праці Кисіля Якова Микитовича – до війни він був директором школи, і його праця на німців, особливо тоді, як почали ловити молодь для відправки до Німеччини, нас надзвичайно обурювала. На біржі праці стояли на обліку багато дівчат і хлопців, які були записані як „артисти”, оскільки готували концерти для німців у заводському клубі. За це „артисти” отримували, на відміну від нас, харчові пайки. В роки окупації все змішалося – були німці, румуни, військовополонені, звідкись взялися „нацмени” – власівці, якісь чужі та наші поліцаї, багато було нових лиць, а багатьох не стало, як, наприклад, євреїв, серед яких багато було наших знайомих, наших ровесників – одні виїхали, а інших німці знищили в ярку, що за колгоспом ім.Шевченка.

Оскільки до війни я була в колгоспному патронаті і щоб вижити, нам – дітям, доводилося працювати в колгоспі на різних роботах задовго до війни. Ми добре знали наших довоєнних бригадирів. А в роки окупації ці колишні бригадири, шість осіб, записалися до Олександрівської поліції. Всі органи нової влади, які знаходилися по вул. Леніна та Шевченка, день і ніч були під охороною. Ми ці установи обходили „десятою” дорогою. А

якщо вже не можна було обминути, то намагалися якомога швидше „проскочити” мимо них. Згодом вийшло кілька розпоряджень за підписом Ланге. Ці оголошення друкували в районній друкарні і вивішували на людних місцях. Одне з них наказувало всім працювати. Нам з Оксаною повезло. Я влаштувалася працювати на кухню до райлікарні, а моя подруга Оксана – санітаркою до хірургічного відділення. Зав. господарством лікарні була Щур Ольга Митрофанівна. Ми добросовісно працювали, тож завгосп ставилася до нас добре: допомагала нам – сиротам, харчами. А як дізналася, що ми сушимо сухарі ще для військовополонених, які працювали на цукрозаводі, то непомітно намагалася нам дати більше хліба.

Коли розпочиналися жнива, то поліція всіх працездатних мобілізувала на збирання врожаю. Здається, що це було наприкінці літа 1942 року. Колгосп Шевченка жнивує. Я працюю вагарем, а моя подружка Оксана з Жигадлом Станіславом – біля молотарки. Надходить хліб. Я зважую і везуть його до комори. А потім враз не стало роботи – не надходить хліб на ваги. Що сталося? А поламалася молотарка. Простояли довго. Невдовзі дізнаємося, що молотарку вивів з ладу, підкинувши в її механізм якусь залізяку, Жигadlo Станіслав. А якби про це взнала якась жива душа, крім, звісно, нас, то що було б з юнаком?

Відносний спокій закінчився в Олександрівці тоді, коли окупанти, при допомозі місцевих поліцаїв, розпочали спочатку вербовку на роботу до Німеччини, а коли з'ясувалося, що бажаючих поїхати не так вже й багато, то розпочалися справжні лови на нас. У 1942 та 1943 роках відбувалося по двоє великих відправок молоді на примусові роботи, а крім великих, були ще й малі. Поліцаї добре знали, де можуть переховуватися хлопці й дівчата, тому схову нам не було ніде. Тому ми – троє сиріт – я, Оксана, Жигadlo Станіслав зробили в лісі курінь, замаскували його, та перебували там, перечекуючи небезпеку. Так, до кінця окупації, ми й рятувалися. А з нами - ще кілька дівчат.

А на стовпах та парканах Олександрівки почало з'являтися все більше й більше наказів. То здати радіоприймачі, то друкарські машинки (а в кого вони тоді були?), то зброю та боєприпаси, то рукавиці з одіялами. Не здаєш, то ходять по хатах та забирають. Хоч і виходило кілька газет та працювало місцеве радіо, але про багато новин дізнавалися від сусідів. Працював „жіночий” телеграф. З цих розмов ми дізналися про трагічну доля місцевого винищувального загону, створеного напередодні війни райкомом партії.

В ліс було завезено ще до вступу німців намети, теплий одяг, багато їжі в ящиках та зброї. Як тільки німці прийшли до Олександрівки, то

видали наказ, щоб всі бійці винищувального загону з'явилися з повинною і їм за це нічого не буде. Оскільки більшість з них жили по домівках, то, напучувані дружинами та батьками, з'явилися до нової влади з покайням. Декого з них відпустили, а декого заарештували та відправили до м.Сміла, де вони й були розстріляні – заврайоно Пересунько, голова сільської ради Кравченко, редактор районної газети Ожеред та інші, яких я не пам'ятаю. З уст в уста передавалося, що десь переховуються Юрченко та Федоровський. Дружину Юрченка навіть забрали до смілянської тюрми, але згодом їх випустили, оскільки люди на слідстві підтвердили, що дружина Юрченка перебуває з ним в розлученні, тому ніякої допомоги „бандиту”, як називали його німці, не надає. Але чутки принесли з часом звістку, що Юрченка все-таки було вбито.

Через деякий час після приходу окупантів жителі містечка якось розподілилися по своїх статках. Добре зажили прислужники нової влади – вони отримували пайки, мали, напевне, якісь інші пільги. Непогано почувалися ті, хто мав якусь живність, городи та ще й працював – хто на залізниці, хто в колгоспі, лікарні, „заготзерні”, цукровому заводі і т.п. Я ж перебивалася у великій нужді і страхів. А ще по Олександрівці ходили військовополонені. Вони мали обідраний одяг, рване взуття, голодні, тому просили в містечкових допомоги. Ми ділилися з ним чим тільки могли. А робота у них була важкою, адже вони розчищали від уламків будівлі цукрозаводу, якого наші, відступаючи, намагалися підірвати. Вони ж і будували щось на заводі.

У людей було борошно, бо самі його мололи на ручних жорнах, а зерно купляли чи отримували за роботу. Та от біда, щоб спекти хліб, потрібні були дріжджі, а їх якраз і не було. Тому користувалися хмелем, який настоювали і добавляли до борошна. Не було в достатній кількості мила, сирників, погано було з одягом та взуттям. Сіль, наприклад, купляли на „чарочку”, а хто й на „ложку”. По вогонь (жар) приходили з черепочками, і якщо він був у печі, то й ним ділилися з сусідами. Прали білизну в настої попелу в дерев'яних коритах, в діжках, а потім ми ходили до річки полоскати. Добре, що річка була зразу за левадою, а як було тим, хто жив далеко від неї? Мило продавали на тонесенькі кусочки. Це мило спекулянти вимінювали в німців. Дуже багато було на Олександрівському базарі кільки. По неї їздили у Херсон чи Миколаїв. Працювало й дві крамниці. Одна з них обслуговувала німців і румун, поліцаїв та чиновників різних установ, а в іншій могли взяти по списках, на талони, або за гроші хліб та інші продукти прості люди. Кілька разів і мені вдалося купити того хліба. Хліб був пшеничним з домішками кукурудзяного та пшоняного борошна і ледве тримався купи – розсипчастим був. Але я рада була і

такому хлібові, адже розраховувала тільки на себе і допомоги не було ні від кого. Взуття шили наші чоботарі. Але воно було дуже дорогим, та й шкіру потрібно було десь дістати. Тому навчилися шити валянки з солдатських шинелей, а одягали на них склеєні та зішиті з автомобільних гумових камер „калоші”. Добре, що автомобілів вистачало в містечку. Однак, як не старалися ми з Оксаною, але було нам голодно і холодно. У нас у березі були вільхи, тож рубали їх на паливо. Але які були з нас „лісоруби”?

Велику тривогу вселяло в мене те, що в сільській управі вивісили списки всіх містечкових комуністів та комсомольців. Людей викликали до управи і всіх про щось розпитували. Викликали повісткою і мене. Я дуже переживала, адже до війни була комсомолкою. Довелося заявити, що я не комсомолка, а лише активістка шкільна. Мене відпустили, але й досі думка про те, звідки окупанти дізналися про моє перебування в комсомолі, не залишає мене – вочевидь, або „свої” видали, або в райкомі комсомолу не знищили перед його евакуацією всіх списків. Досить необережно поведився наш товариш Жигадло Станіслав.

Його двічі ловила поліція. Але двічі він тікав, а ми дуже переживали за нього. А ще запровадили комендантську годину, якою забороняли з’являтися у визначений час на вулиці чи ходити містечком.

Отак, в тривозі та неспокої, дочекалися звільнення. Вже після війни закінчила Чернівецький медінститут і все життя пропрацювала, роблячи людям добро, лікарем. Мене деякі люди запитували, що, можливо, нам жилося б при німцях краще, чим тепер. Я на це відповідаю завжди так: “У німців ми були б, незаперечно, „другим сортом”, а не людьми!” Про це я суджу з власного досвіду, адже пережила окупацію. Тому, думаю, щоб народ жив добре, то треба йому мати свою справжню незалежну державу. І тільки так!

Можливо, якби була у мене сім’я, то жила б в окупацію по іншому. А так тулилися ми – знедолені, один до одного, то так разом і виживали, підставляючи один одному плече – і до війни, і у війну, і ще довгий час після неї. Бо як же інакше!

Рула Сергій Григорович, 1927 р.н. Народився і проживає в смт Олександрівка.

Я добре пам’ятаю початок війни. 22 червня ми були вдома. Десь в обід з “тарілки” гучномовця ми почули по радіо виступ Молотова, який оголосив про напад Німеччини на СРСР. Оскільки багато сусідів радіо не чули, до чутка швидко поширилася по вулиці: її розказували ми – діти. З

*Рула С.Г. Фото кінця
40-х років ХХ ст.*

того часу у нас в сім'ї надовго поселилася тривога – у важких роздумах і постійних тривожних розмовах “А що ж воно буде!” довго не засинали наші батьки, разом з ними тривожилися і ми – діти.

Потім по цьому ж таки радіо селищем пішли команди, щоб всі копали у своїх дворах, на території установ, підприємств окопи, або, як їх ще називали, щілини, для захисту від бомбардувань. Тож я вибрав у нашому садку місце, саме на межі з нашими сусідами Жаботинськими, та викопав яму. Зверху її добре замаскував дерном, ще й ляду зробив. І коли над Олександрівкою пролітали німецькі літаки, то ми ховалися в цій ямі, в якій було тісно і незручно. Цей окоп ще довго зберігався і після війни. З нього добре проглядалося подвір'я Олександрівської серед-

ньої школи, тож все, що там діялося, я добре бачив.

Селищем пройшла мобілізація. Брали до армії всіх, хто народився до 1922 року. Сум і неспокій ще більше посилювався, адже на війну відправлялися чиїсь батьки і сини. Всі мобілізовані збиралися на подвір'ї військкомату, який був по вул. Леніна – зараз там височить “німецький” будинок. Проводжаючи плакали, ніякої музики, як от гармошок, і близько не було. (Я часто проходив мимо військкомату, тож все добре бачив). Одного дня велику групу новобранців вишикували і повели вулицею Леніна до ст. Фундуклівка. Коли колона в кілька сот чоловік зібралася на пероні, раптом з боку Кам'янки, в небі, прямо над коліями, з'явилися у напрямі до Фундуклівки три німецькі літаки. В цей час я саме перейшов міст через Тясмин і прямував до вокзалу. На моїх очах літаки знизилися і почали скидати бомби на вокзал, на колії, на яких стояли, заправляючись водою кілька ешелонів з військом і технікою. Бомби падали влучно. Вибухи були дуже сильними. Коли літаки відбомбилися, я підійшов до станції. Скрізь десятки великих вирв від бомб, рельси були прямо такі скручені у великі дуги, шпали розкидані. Вагони горіли, люди – поранені, кричали, хтось кудись біг. На моїх очах великі вирви – діаметром метрів з десять і глибиною - метрів три, швидко наповнювалися водою. Водонапірна башта якимось дивом не постраждала і працювала ще й при німцях.

У липні місяці селом проходили відступаючі наші війська. Як зараз пам'ятаю велику групу військових, які розмістилися у колгоспному саду (нині територія школи № 2). Для військових у колгоспі зарізали теля.

Вони швидко поїли і строем відправилися у напрямі до Чигирин або Знам'янки.

Потім у селищі ніякої влади не стало. Не було наших військ, не було й німців. То люди кинулися грабувати магазини. Били також шибки в установах і тягли собі все, що могли. Пам'ятаю, як наші сусіди набрали собі кілька сотень чоловічих галстуків, тож вже в окупацію робили з них невеликі квадратики, обшивали ними картон, зшивали все це докупи і отримували гарні килимки, які продавали на базарі.

На початку серпня я стояв у своєму дворі - це вул. Шкільна, якраз біля школи, як почув спочатку приглушений, а потім все гучніший тріск мотоцикла. Вийшов на вулицю і побачив, як від нинішнього колгоспу “Іскра” у напрямі до центру Олександрівки поволі рухається мотоцикл. Ось він наблизився до школи, на мить притишив хід і поволі проїхав повз мене. На мотоциклі сиділи три німці, насторожено поглядаючи на всі боки. Через деякий час мотоцикл повернувся назад і, мабуть, хвилин через тридцять, на початку вулиці показалися спочатку мотоцикли, потім танки. За ними рухалися автомобілі. На той час вулицю Шкільну називали “стратегічною”. Її постійно грейдерували, підтримували в доброму стані, бо нею йшов зв'язок з Кам'янкою і Черкасами (вул. Чкалова тоді ще не було – там були людські городи). Частина машин і танків заїхали на шкільне подвір'я, а решта танків заїхали прямо до людей у двори. Два танки заїхали до нас у двір і стали попереду і позаду нашої хати, зламавши нам тин. З танків повилазили вісім танкістів – всі були у чорних куртках, на плотках були блискучі металеві черепи. Я стояв у дворі і, роззявивши рота, дивився на непростених гостей. Мати кликала мене до хати, але я стояв, з цікавістю розглядаючи німців. Сміючись, німці почали вмиватися нашою колодязною водою, а потім всілися обідати. На ніч частина німців, вигнавши нас у маленьку кімнату, розмістилися спати у нашій “чистій” великій кімнаті. Через день - два танкісти від нас поїхали, залишивши після себе багато порожніх бляшанок від консервів.

Не знаю звідки, але про день вступу до містечка німецьких солдатів дізналися чоловіки з дідами, отож спорядили делегацію від жителів селища та хлібом-сілля зустрічали німців з боку села Юрчиха, в тому місці, де розпочинався двір колгоспу “Іскра”. Я був малим тоді і не знав дорослого населення, звичайно, крім тих дядьків, що жили по сусідству з нами, тому тих, хто вийшов на зустріч німцям, я не знав, хоч чутка ця швидко розлетілася Олександрікою. Про це говорили й мої батьки.

За першими німцями через деякий час вул. Шкільною проїхало кілька сотень німецьких солдат на велосипедах. Я в цей час “гойдався” на тину і добре їх розглядав. Всі були чомусь веселими, перемовлялися між собою, реготали. Я ніколи не бачив, щоб німці йшли коли – небудь пішки – увесь

час на чомусь їхали. Всі зупинялися в школі, відпочивали, а потім рухалися на Чигирин, до Дніпра, або до Знам'янки. Пізніше в школі перебувала польова жандармерія. Ці добре вгодовані німці мали на грудях великі металеві бляхи і їх ми інстинктивно боялися. Пізніше у школі перебували добровольчі козацькі частини, які були з Кавказу. Згодом на першому поверсі лежали поранені німецькі солдати. Поряд, біля школи і хоронили вони своїх. (Весною 2005 року, відповідно до міжурядової угоди між Україною та ФРН, спеціальна комісія з м.Києва провела ексгумацію цих поховань, викопавши останки дев'ятох німецьких солдат з кількох десятків, які були поховані на шкільному подвір'ї. Решта залишаються лежати в землі, оскільки над їхніми похованнями в 1961-1964 роках було зведено новий корпус шкільного приміщення. Зотлілі рештки німців перепоховано на німецькому військовому меморіальному кладовищі в с.Крупське Кіровоградського району).

Пам'ятаю, як у селищному парку німці організували якісь збори жителів і призначили “нову” владу. Старостою став добра і незлоблива людина Костенко Марко Іванович (до війни працював у колгоспі ім. Шевченка). Старшиною району призначили Волошаненка. Там, де колись було телеательє, а до нього міліція, була поліція, до якої увійшло багато олександрівців. Начальником поліції району був Закревський. Добре пам'ятаю олександрівських поліцаїв – Малиновського Андрія, Костенка Андрія, Тищенка Савку на прізвисько Гарвась, Ткаченка Івана, Ткаченка Харлампія, Судака Купріяна. Скажу про них таке – коли в 1942-1943 роках німці організовували примусове вивезення молоді для роботи в Німеччині, поліцаї попереджали про можливі облави, переказували матерям, щоб ті ховали своїх дітей. Одного разу я стояв на вул. Леніна. Саме там, де зараз районна державна адміністрація, а ще раніше - райком партії, був парк. В цей час, оточені озброєними поліцаями, а поліцаї були не наші, а кам'янські, йшли приречені на страту чоловіки і хлопці з с.Кримки (їх взяли заручниками за вбивство в селі німця). Тротуаром якраз проходив “наш” поліцай Костенко Андрій. Побачивши серед заручників свого знайомого Цупренка Терешка, з яким до війни працював в Олександрівській МТС, Андрій вхопив його за комір одягу і виштовхнув на тротуар, де неподалік стояв я. “Там ще й мій син Гаврило!” – вигукнув чоловік. Андрій висмикнув з колони і Гаврила Цупренка, які щодуху побігли.

Щоб не йти за колоною, я нинішньою вул. Садовою та Жовтневою, побіля нинішнього базару, знову вийшов на вул. Леніна. Але колона мене випередила, тож я йшов позаду неї. Там, на перехресті, де починається вул. Перемоги, колона не звернула до колгоспних стаєнь, як на це, мабуть, розраховували заарештовані, а пішла в напрямі до нинішнього млина,

вправо від якого був ярок, де, як ми всі знали, німці розстрілювали людей. Зрозумівши, що їх ведуть на розстріл, у колоні розпочалася метушня, люди опиралися, не хотіли йти, їх дулами рушниць підштовхували поліцаї. Позаду них, на певній відстані, йшло кілька німців. “Тікаймо!” – раптом пролунав крик. Від колони відірвалося двоє юнаків і щодуху побігли до колгоспного саду (нині тут стоїть будівля школи №2). Проте, втікачі відбігли недалеко, як були вбиті серед саду. Колону знову вишикували і з криками погнали до ярка. Приречених було чоловік з 30. Я ж завернув до колгоспу. Цих кримчан розстріляли кам’янські поліцаї на чолі з Литовкою.

Олександрівська молодь. Стоять (зліва направо): Рула Сергій, Демченко Кирило, Демченко Олексій, Костенко Іван, сидить – Демченко Іван. 1942 р. Олександрівка.

У роки окупації все доросле населення повинне було працювати. За цим німці дуже слідкували і карали, якщо хтось ухилявся від роботи. Тож я ходив на роботу до колишнього колгоспу, або, як його називали, громадського двору. Працював, як і в мирний час, на конях, волах. За роботу ніхто нічого і ніколи не платив, тільки нараховували «трудодні». Коли наступали жнива, то кожен намагався вкрати зерна. Цьому сприяло і те, що тогочасні керівники господарства Король Філон, Макар Годований “крізь пальці” дивилися на ці “крадіжки”, часто ще й самі допомагали мішком-другим працюючим. Дома люди тримали птицю, свиней, корів, кіз, обробляли городи. Ніхто не голодував.

Там, де нині селищна рада та контора цукрозаводу, був базар. На ньому торгували всім, що й у мирний час. Гроші ходили і радянські, і окупаційні, і рейхсмарки. Гнали багато горілки, яку споживали і німці, румуни. Мінова торгівля була з німцями. Ми їм давали квашені яблука, молоко, м'ясо, "шнапс". Вони нам голки, нитки, сирники і запальнички, мило, одеколон, одяг, взуття (я сам ходив ще й після війни у німецьких ботинках, які були підбиті металевими підковами та не мали зносу). Дуже багато людей крутилося біля школи, де щось міняли у німців. У с.Косарі ходили по спирт. Їздили і в Знам'янку, і в Смілу, а то й у Кіровоград. Працював заводський клуб. Місцеві артисти ставили регулярно вистави, в основному - українські, готували концерти, "крутили" кінофільми. В 1943 році, коли транслювався кінофільм, хтось крикнув "Облава!" Вікон з рамами у клубі як і не було. Артистами були наші, олександрівські. Найбільше запам'ятався Мілюков Леонід (Кривий), чудово співали дівчина на ім'я Зіна, ще хтось з хлопців і дівчат. Школа не працювала жодного дня, та й не могла працювати, оскільки всю війну там перебували окупанти. Запрацював цукрозавод. В Олександрівці з'явився цукор. На колір він був рудим. Оскільки охорону заводу несли жінки та поліцаї, тож цукор виносили, а потім міняли. Були весілля, справляли іменини, народжувалися діти. Відкрилася церква. Працювала лікарня. Нею керував німецький лікар. Літніми вечорами селищем інколи лунали пісні. Я добре розрізняв, коли співала Солоньківка (сучасна вул Жовтнева), а коли Лобанівка (вул Шкільна). (Лобанівкою наш куток назвали тому, що всі наші дівчата з покоління в покоління запиналися, високо відкриваючи лоба, а дівчата і жінки з Солоньківки запиналися по самі очі). Співали й Забазарці (куток сучасної вул Горького та Набережної), линув спів з Холоші, співали на Заярківці (за сучасною лікарнею до Бірок). Коли збиралася молодь, то була і гармошка, і мандоліна. Але не дай Бог запалити сирника чи курити відкрито. Окупанти дуже боялися нашої авіації, тож вимоги до світломаскування були дуже суворі. Крім того, поліція несла нічне вартування і розганяли молодь, якщо їх збиралося дуже багато та занадто галасували.

У колгоспі ми працювали аби як. Навкруги Олександрівки поля бугристі. Тож, наприклад, на оранці, а орали і волами, і кіньми, а упряжок було 10-15, намагалися зійти в балку, там коні й воли ставали, а потім лягали. Ми ж – орачі, сідали в круг і грали в підкидного. Але ж і попадалися. Наглядав за роботами в полі німець Швізов. Конем гасав по полях. Тож, забачивши його десь високо на бугрі, ми мерщій схоплювалися на ноги і гей зганяти худобу, але воли вставали неохоче, плуталися в постромках. Був свідком, як Швізов кілька разів заставав за картами нас,

і тоді довгим нагаєм, в кінець якого була вплетена довга пластина свинцю, перісидив по спині, по плечах. Шкіра і сорочка лопалися миттю. Працювало в селищі радіо. Виходила друком якась газета. Поверталися з полону люди і розповідали про бачене. Взимку кількома санками за нарядом їздили у Комсомольський ліс. Звідти везли дрова. Я сам з волами санками привозив у селище дрова.

З осені 1941 року євреї, а їх було в Олександрівці багато, носили пришиті на грудях та рукавах пов'язки з шестикутною зіркою. Потім їх зігнали до гетто. З гетто їх вивезли до відгодівельного комплексу. А потім машинами вивезли за Олександрівку, де й розстріляли. Заарештували нашого сусіда Льову і розстріляли. Розстріляли моїх однокласників Брагінську Фаню, Ниживенка Ізю, Медведовську Сару, Фунштейна Петра та ін. Щиро жаль цих невинних людей.

Там, де зараз РЕС (вул. Шевченка), в роки війни була німецька автоколона, яку чомусь називали “Штрало”. Там було кілька десятків вантажних автомобілів “Опель”, “Штейр”, “Рено” та ін. Шоферами були наші, олександрівські хлопці й чоловіки – Олександр Б., Микола К., Никифір О., та інші. Автомобілями перевозили до хутора Буди німецькі каральні підрозділи. Цими ж автомобілями у зиму з 1941 на 1942 рік вивозили євреїв на страту. Пам’ятаю, як навантажені ґрунтом автомобілі під’їжджали до ст. Фундукліївка і військовополонені вивантажували цей ґрунт на вагони, які відправлялися до Пруссії. Ми не могли зрозуміти, навіщо вагонами вивозити нашу землю. Аж після війни все прояснилося. Ці важкі автомобілі робили наші олександрівські дороги непроїжджими, адже каменем, ще до революції, було замощено тільки частину сучасної вул. Леніна (від ст.Фундукліївка до парку) та частину вул.Шевченка (від сучасної лікарні за ярком у напрямі до с.Бірки). По обидва боки цих вулиць були неглибокі канави, якими стікала вода до річки. До річч, там, де нині перехрестя вулиць Леніна та Шевченка, був дерев’яний місток. Місток, теж дерев’яний, був і на початку вул. Шевченка, неподалік від клубу цукрозаводу. Міст через Тясмин був дерев’яним і знаходився нижче від сучасного рівня берега. Коли траплялися великі повені, то території нинішніх виправної колонії, ТСОУ заливалися водою. Були в селищі тротуари. Ті, які вели від вул.Леніна до середньої школи на вул. Шкільна, були вимощені кам’яними плитами, які промартіль тесала в Чигирині, а обабіч вул. Леніна тротуари були цегляні. Добре пам’ятаю гарну будівлю в центрі селища (нині там автобусна зупинка та східці районного будинку культури), де був гебіскомісаріат. Характерно, що в цій окупаційній установі працювали вчителі місцевої школи – Едуард Матвійович (вчитель французької мови), вчитель фізики Олександр Березовський. Там, де

довгий час була ошадкаса (вул Шевченка), а нині два приватні магазини, у війну була аптека, до якої бігав і я.

Якось узимку 1943 року я помітив, що німецькі прапори, які висіли на будівлях, в тому числі і на школі, німці пов'язали чорними стрічками. Серед них чулося: “Сталінград!”, “Сталінград!”, “Паулюс!”. Німці ходили зажуреними, не лунали їхні губні гармошки. Згодом ми вже знали про розгром німецької армії. Я, навіть, вуглиною намалював на причілковій стіні школи Чапаєва на коні, який шаблею замахнувся на переляканого Гітлера. Під малюнком написав “Gitler kaput!” Вранці, коли ще тільки розвиднялося, до нас додому прибігла захекана Люба Холод, яка працювала технічною у школі. Сказала матері, що німці шукають художника. Я втік аж до свого діда Коваля Тимоша в с.Косарі.

Пригадую, як осінню 1942 року з роботи повертався німець Вольдемар Айбер. Він працював щось на зразок директора МТС, яка знаходилася там, де нині школа №1 та колишня “Сільгосптехніка”. В МТС було багато автомобілів, тракторів, які ремонтували наші робітники. Добряче випивши, німець дійти додому не міг, а жив він у колишньому попівському будинку (зараз там заводські цистерни з патокою), тож сперся на дерев'яний тин парку. Заснув стоячи так, що не проснувся навіть тоді, коли хлопці виймали з його кобури пістолет “Кольт”. Одним з цих “месників” був Бондаренко Василь. Взагалі, цьому Айберу не везло. В цілому він був не шкідливим німцем, любив приходити у театр, дивився наші вистави. Мав гарного великого пса, з яким прогулювався по вул. Шевченка (від заводської прохідної до нинішнього магазину “Колосок”), але далі чомусь ніколи не йшов. Ми, хлопці, вислідили, що його будинок ніхто й ніколи не охороняв, тож розробили операцію проникнути в хату до німця. До цього будинку майже впритул підходило кагатне поле, тож риштаками до будинку поповз Бондаренко Василь, а ми – Жаботинський Ілько, Рула Іван, Судак Олекса та я, зайняли кругове спостереження і на випадок небезпеки повинні були свистом попередити Василя. Через двері, які відімкнув, Василь проник до помешкання, у тугий вузол скрутив форму німецького офіцера, бінокль, два відрізи на костюми, пістолет та всякий дріб'язок. В цей момент німець саме виходив з легкового автомобіля “Опель”, яким його, всупереч звичаю приходити додому пішки, цього дня привезли додому. З автомобіля вискочив і пес. Однак, Василь встиг вислизнути з будинку і з вузлом “трофеїв” скочив у риштак і побіг у завод. Собака кинувся за втікачем, але оскільки в риштаках було багато води, погоня закінчилася безрезультатно. Ми ж, як в'юни, розлізлися по домівках і чекали розправи. Незабаром німець перебрався у центр селища. Для нас ця витівка пройшла безкарно.

Взагалі, хлопці крали в німців все, що могли. Наприклад, Жаботинський Ілько був поранений німцями в ноги за те, що вкрав щось у них і тікав. А то ми якось з Ільком, Іваном Рулою викрали в німців два ящики з гранатами та ручний кулемет. Все це, а також набойі, ми передавали Петру Воропаю, який приходив на нашу вул. Шкільна і ночував у наших сусідів.

Пам'ятаю, в Олександрівці були розквартировані, крім німців та козачої добровольчої сотні, ще й італійці та румуни. Італійці не викликали у нас такого страху, як німці, і були дуже набожними. Кожен з італійців мав при собі ікони з зображеннями діви Марії та Ісуса Христа. Якщо хтось з нас їх чимось вгощав, наприклад, яблуками, то італійці дарували всілякі сувеніри. Румуни, як мені тоді здавалося, самі боялися німців, завжди першими віталися до них. Годували румунів бідно. Їли вони кукурудзу, сиру капусту, квасолню. Не могли прожити й дня, щоб не зварити собі молодих кукурудзяних качанів, але самі в людей з городів не брали, а випрошували чи вимінювали.

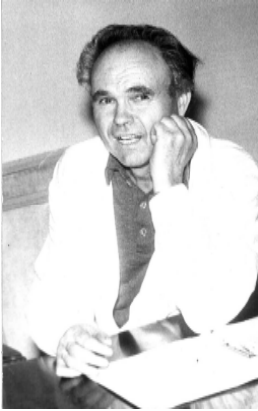
Коли біля Чигирина заgrimіло, то вулицями Жовтнева та Шкільна, мимо колгоспу "Іскра" потяглися у напрямі до Юрчихи довжелезні колони з підвід, автомобілів. Їхали і солдати, і цивільні. Везли награвоване добро. Йшла маса якихось людей і не можна було зрозуміти, чи то німці їх женуть, чи самі відступають. Вул Шкільна вже не вмщала всіх відступаючих, то запрудили ще й Жовтневу. Колона була такою щільною, що перейти вулицю не було змоги. А там, де сходилися дві вулиці, це біля колгоспу "Іскра", все змішувалося. З ними виїхали з Олександрівки поліцаї. Вже після війни доходили до батьків звістки від них, що опинилися вони в

Канаді та США.

Перед Різдвом німці зірвали цукровий завод. Заgrimотіло так, що уламки від нього розлетілися на сотні метрів. Вранці 8 січня увійшли наші війська в Олександрівку.

*Рула С.Г. біля автомобіля «ЗИС – 5»
на вивезенні врожаю. 1947 рік.*

Черкас Іван Семенович, народився в с. Нова Осота в 1923 році, проживає в смт Олександрівка. Запис зроблений у січні 2007 року. Фото 70-х років ХХ ст.

До війни і у війну ми жили там, де нині знаходяться склади “Заготзерна”. Поруч з нами жили сім’ї Асіновичів, Коваленків, Драганців, Кам’янецьких... Взагалі, в 30-х роках наш куток, що навпроти залізничної станції Фундукліївка, називався хутір Незаможник. Нині від нього й сліду не залишилося. Я закінчив два класи чотирирічної школи, яка була там, де донедавна була Олександрівська восьмирічна школа №4 (нині – філія профтехліцею), а потім ходив до третього і наступних класів вже в самій Олександрівці (школа була навпроти сучасної районної лікарні і від неї залишився лише будинок директора школи Хоменка В.А.) На початок війни я вже закінчив середню школу. Тож за тими мірками був дорослим.

Одного дня, це було весною 1941 року, повертався я з уроків додому. Щоб потрапити на нашу вулицю, потрібно було перескочити через канаву в березі, якою талі води потрапляли до Тясмину. Тільки приготувався стрибати, як бачу, у воді лежить пістолет. Піднімаю і бачу – парабелум, новий, ще й змашений. Не заходячи до хати, несу його до міліції і здаю знахідку. Мене детально про все розпитали і відпустили.

Знову, але вже в травні місяці, повертаюся від школи цією ж дорогою. Відійшов від дороги і стежкою прямою до своєї хати. Навкруги густі зарості верби та вільхи. Бачу, як розсовується гілля кущів і з’являється рука з фотоапаратом, спрямована на цукрозавод (тоді, до війни, цукрозавод стояв ближче до річки, розвернутий вздовж неї). Непомітно я обминув “фотографа” і шодуху побіг до начальника охорони “Заготзерна”. Він взяв чотирьох чоловік і ми, розділившись, пішли понад дорогою та стежкою до тих примітних густих кущів. Застали тільки прим’яту траву та обламані галузки. Все це викликало тривогу і неспростовно доказувало нам про наближення якихось подій. Цікаво, що про цей випадок я розповів своїм однокласникам, і вони теж розповіли, як в деяких селах помічали фотографів, які непомітно фотографували сільських активістів. Крім того, наша хата була поруч зі станцією Фундукліївка, якихось 100-150 метрів від неї, і ми постійно, особливо увесь 1941 рік, бачили всі переміщення по залізниці. Так от, у напрямі до станції Бобринська безперервно рухалися

військові ешелони. Вони везли вкритими брезентом гармати, танки, автомобілі.

Це тривало всю зиму та весну 1941 року, крім того, багато паровозів поповнювали воду з станційної водокачки. Тож з цих частих зупинок ми мали можливість говорити з військовими, які брали для себе кип'яток. Всі тільки й говорили: "На захід, на захід!" У школах, на підприємствах проводилися збори, на яких заїжджі лектори розповідали про міжнародні події, про Англію і Німеччину, про те, що Німеччина наш друг і союзник, про лінію "Мажино", тощо. Про всі події у світі та про наближення війни я говорив з мірошником Чумаком О.Я. та директором млина Ліщинським Львом Наумовичем (млин був біля самого Тясмина, біля дерев'яного мосту). Всі сходилися до думки, що війна неминуха. Але говорити про це

*Радянський агітаційний плакат. Поч.
40-х років XX ст.*

в присутності багатьох людей було небезпечно. Ось ще один випадок, що трапився на станції перед самою війною.

Наліво від виходу з станції на перон стояла скульптура Леніна. Так от, вночі її хтось облив фекаліями з туалету. Парторгу станції довелося провести розслідування такої диверсії. Але встановити особу порушника так і не вдалося.

22 червня, зранку, я йшов до станції Фундукліївка, щоб

вкинути до поштового вагона листа, якого я написав на адресу Ленінградської лісотехнічної академії — я дуже хотів бути лісівником. Не встиг дійти до прохідної "Заготзерна", як зустрів дружину начальника цього "Заготзерна". "Ти знаєш, що розпочалася війна?" — запитує мене. А я ранок проспав, радіо не чув, тож від цієї звістки стислося щось в грудях і велика тривога охопила мене. Листа все-таки вкинув.

Десь через тиждень — другий з'явилися над Фундукліївкою німецькі літаки. А на станції — ешелони і всі в одному напрямі. Помічаю, як з верболозу хтось кидає в небо освітлювальні ракети. Навіть і не додумався зразу, що то може бути диверсант. А потім розпочалося... Літаки розвернулися і почали скидати бомби на вокзал, на ешелони. Одна з бомб пролетіла мимо і влучила у дерев'яний склад "Держсортфонду". Високо в небо піднялися дрючки, тріски та цілі колоди, а потім все упало донизу і почало горіти. Земля та тріски упали і на наш двір та хату, якимось

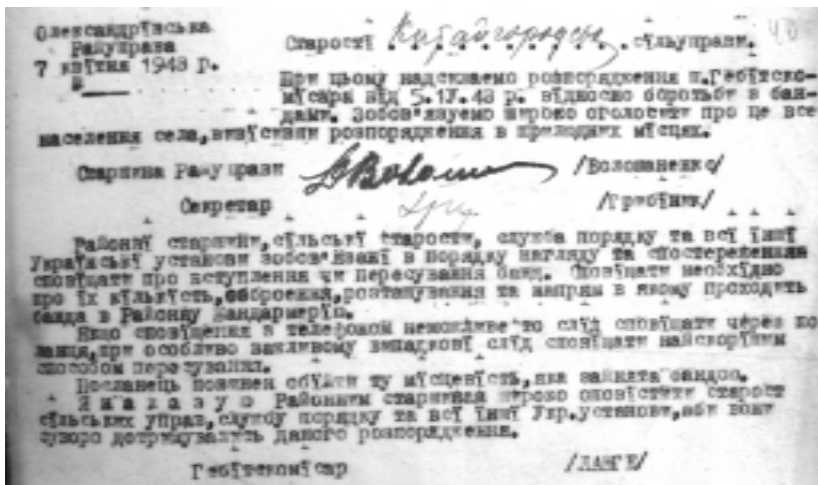
дивом не прибивши мене, коли я стояв і спостерігав за цим нальотом ворожої авіації. Так тривало кілька разів, поки наш батько не вирішив залишити хату та не перебрався з нами усіма до нашої родички Неоніли Титової Ткаленко у с.Нова Осота, бо залишатися біля двох таких стратегічних об'єктів, як “Заготзерно” та станція було вкрай небезпечно.

Закінчився у великій тривозі липень 1941 року. Налёти авіації припинилися, а гуркоту гармат ми тоді взагалі не чули. Все затихло, причаїлося. Ось вже й початок серпня. Роботи по хазяйству не було, тож я зі своїм двоюріднім братом Яковом пішли до хати, що була через дорогу і де збиралася молодь з нашого кутка. Всі сиділи на призьбі й слухали цікаві розповіді Якова про його службу на Тихому океані (морська крейсера ім. Воровського демобілізували перед війною через хворобу – туберкульоз кісток). Аж чуємо, як з Старої Осоти почувся приглушений тріск мотоцикла і через хвилину-дві по вулиці проїхав мотоцикл з трьома німецькими солдатами. Насторожено подивившись на нас, німці, не зупиняючись, поїхали на Олександрівку. На ранок другого дня в селі з'явилися німці, які, як та повинь, розійшлися по подвір'ях та хатах односельчан. Через кілька днів заарештували вчителя-комуніста Новоосотської школи, але скоро й звільнили. Ми розуміли, що добра від ворога не треба чекати, бо за короткий час у багатьох людей були реквізовані кури, гуси та інша свійська птиця – все це окупанти поїли. Жити далі у тітки не було вже як, адже наша хата в Олександрівці залишалася без нагляду, тому вирішили ми вертатися додому. Дома одні на адресу німців чортихаються, інші – мовчать. Але були й такі, які неприховано раділи приходу німців. Пригадую розмову з дядьком з с.Медведівка на прізвище Посмітюх. Він дуже вихваляв німецьку техніку, говорив, що “більше не літати червоним зіркам над Україною”.

Вже у вересні – жовтні 1941 року приходять до нас додому повістка від біржі праці – мені негайно потрібно зареєструватися в ній і приступити до роботи. Працювати на важких фізичних роботах я не міг через інвалідність – у мене була пошкоджена нога. Що робити – і працювати нема де, і не працювати не можна! Зрештою, під кінець 1941 року беруть мене до банку, який знаходився там, де раніше нещодавно був банк “Україна”, а нині – казначейство (вул. Шевченка, 16). Була у мене посада операціоніста і вів я всі рахунки громадських дворів та споживчих товариств. Працювали зі мною Волошаненко Іван Демидович, завбанком був Мельник.

Життя почало налагоджуватися, якщо взагалі можна так говорити. Одного разу пішов я, як і багато олександрівців, на кіно, яке показували у театрі. Це, здається, був німецький фільм “Серце матері”. Я - далекозорий,

тож, заплативши гроші, влаштувався на передостанньому ряду на стільці, першому від стіни. Спереду, як завжди, вмостилися німці – як військові, так і цивільні. І треба ж було, щоб позаду мене сіла дружина начальника поліції Закревського. Розпочався, до речі, цікавий фільм. Мабуть, на середині кіно увійшов до залу Закревський і, нахилившись до дружини, щось сказав тій на вухо. Господи, не встиг він вийти з дружиною з театру, як всі глядачі, мов по команді, схопилися з місць, і хто у двері, хто у вікна вмить вилетіли з будівлі. Я з хворою ногою не встигав за іншими, тож припізнівся і чув, як німці, що сиділи біля екрану, почали між собою голосно перемовлятися: ” Вас іст лос? Вас іст лос?” (що трапилося, що трапилося?) А глядачі вихід дружини поліцая розцінили, як підготовку до початку облави на молодь, тож тікали, не оглядаючись. У театрі довелося бачити такі вистави, як «Сватання на Гончарівці», “Наталка Полтавка” та інші. Місцеві артисти підготували їх більше десятка. Артисти, до речі, були високопрофесійними – це і Мілюков, і Репало, і Волошаненко ... Грав і духовий оркестр. Добре пам’ятаю, як звуки духових інструментів вітром доносилися аж до залізничної станції, до нашої хати.

Розпорядження окупаційних властей про «сповіщення про пересування банд» (партизанів). Квітень 1943 р. смт. Олександрівка. З фондів Державного архіву Кіровоградської області.

У центрі, там де зараз збудували нові магазини “Глобус”, “Квіти” та ін., працював “Раймаг” (нині ця будівля знесена). У ньому можна було купити відра, лопати, цеди, тобто все, що потрібне було селянину. Такі

товари, як посуд, скло, інший дріб'язок постачав цивільний німець, якого я знав, оскільки він мав рахунок у нашому банку.

Не пам'ятаю назви, але читав місцеву газету. У ній були вміщені патріотичні вірші, історичні статті, вірші Т.Г. Шевченка, розповіді про злочини більшовиків. Вже після війни деякі номери газети я запакував у стріляну гарматну гільзу і закопав, бо небезпечно було цю газету зберігати.

Починаючи з середини 1943 року німці почали звірити - не тільки працювати стало небезпечно, а й ходити вулицями: того й дивися, аби німці з поліцейськими не схопили та не відправили або в Німеччину, або на копання окопів, де, я знав, що загину, бо не витерплю фізичних навантажень. Порадилися з батьком і вирішили тікати до с.Грушківка, де були партизани, серед яких були й наші родичі, які за нас поручилися перед командуванням. Батько мій, Черкас Семен Олексійович, в партизанському загоні, добре знаючись на радіотехніці, приймав зведення з Москви, які я переписував і листівками поширювали серед людей.

Бельницька (Косенко) Варвара Василівна, народилася 1936 року, проживає в с.Бовтишка. Записав учень 10 класу Бовтиської ЗОШ І-ІІІ ст. Візіренко Сергій у 2006 році.

Мій батько був військовим командиром і ми перед війною проживали у невеликому військовому містечку на самому кордоні з Польщею. Тут у військовій частині і служив мій батько. В ніч на 22 червня батька терміново викликали по тривозі у штаб. Цілу ніч ми з мамою провели теж у великій тривозі, достеменно не знаючи, чому батька так терміново викликали до солдат. А вранці налетіли на містечко німецькі літаки і почали скидати на нас бомби. Кидали їх так прицільно, що невдовзі загорівся штаб, де повинен був бути наш батько. Вгору піднялися чорні хмари диму, скрізь все горіло. Люди бігали у великій паніці, не знаходячи місця для порятунку. Багато людей було роздягнутих, бо все це розпочалося так раптово, що більшість людей ще спали.

При перших вибухах більшість сімей військових вибігли з квартир. Моя мама, схопивши мене за руку, побігла зі мною у невеликий садочок, що ріс поблизу. Туди збіглися й інші люди, які під густим гіллям дерев шукали захистку. А літаки все літали й літали, нещадно вили їхні двигуни, рвалися бомби і ми не знали, коли все це закінчиться. Стояли ревище, гуркіт, лунали крики. Мені було дуже страшно і я шосили притискалася до мами. Було мені в ту пору п'ять років. Не знаю, через скільки часу, але літаки полетіли і настала така тиша, що, здавалося, я чула, як гуркає

моє серця. А потім прийшов нестерпний біль в руці, про що я сказала мамі. Коли підняла вгору руку, то ми побачили, як з пальця текла кров – це мене поранило осколком. А побіля нас лежав і не підводився сусідський хлопчик Коля. Мене було тільки поранено, а його вранці 22 червня 1941 року було вбито. Після авіа нальоту крик і галас ще більше посилювався – плакали і голосили за вбитими...

Перев'язавши мені руку, мама зі мною, як і більшість жінок з дітьми, побігли до залізничного вокзалу – потрібно було рятуватися, бо всі зрозуміли, що це війна. Взявши лише необхідне, ми залишили нашу домівку, не попрощавшись, навіть, з нашим батьком, бо не знали, де він і чи живий взагалі.

Агітаційний плакат періоду Другої світової війни. Німеччина.

всю дорогу розповідала про ті страшні години, що ми пережили і всю дорогу плакала за батьком. Батька ми не бачили аж до 1945 року.

А тоді в село Бовтишка вступили німці. Пам'ятаю, я сиділа на лежанці, як в хату увійшов німець. “Яйко, млеко!” – кричить. А тоді німець побачив мене та й каже: “Майн кіндер!” і показує на себе, мовляв і в нього є дочка вдома та й дає мені шоколадку.

Я взяла її, але не з'їла, а коли він вийшов з хати, то я її викинула, навіть не скоштувавши.

На вокзалі – тільки жінки з клунками та дітьми. З великим трудом втиснулися до вагона, який зразу ж поїхав. У вагоні мені вдруге перев'язали рану, і я й досі пам'ятаю, як медсестра мені бинтувала та заливала рану йодом і я дуже кричала від болю. Їхали довго. Так ми добралися на Кіровоградщину. В Олександрівці на станції нас зустрічав мій дядько, батьків брат. Тут вже всі знали про війну, але ще не знали про те горе і ті жахи, яких ми зазнали в перший її день. Дядько приїхав за нами кіньми, так на возі ми доїхали до Бовтишки. Пам'ятаю той віз з соломою і те небо, мирне, сонячне та синє, в яке я дивилася, лежачи на возі і все вдивлялася в те небо, боячись, щоб знову не з'явилися ті ненависні літаки. Мама

А потім люди зустрічали наших солдат. Люди і раділи, і плакали. Потім я пішла до школи. Дуже довго, вже після війни, як тільки чула, що десь летить літак, тікала у якусь схованку, боялась, що знову будуть бомбити і навіть слова мами про те, що то наш літак, мене не заспокоювали.

Бельницький Василь Григорович, 1936 р.н. Народився і проживає в с.Бовтишка. Записав учень 10 класу Бовтиської ЗОШ І-ІІІ ст. Візіренко Сергій у 2006 році.

Пам'ятаю, гуляли ми - хлопці на вулиці, коли це йдуть люди від сільської ради – там був один телефон на все село, і говорять зустрічним: "Війна розпочалася з німцями!" Я стрімко побіг додому і кажу матері: "Мамо, а що таке війна?" Мама з сумом відповідає: "Це дуже страшно, адже стріляють, гинуть люди!" Оце такий був початок війни. А потім почали відступати наші солдати – голодні, стомлені, змучені. Вони йшли селом, а люди виносили їм їжу – хто що міг. А я виносив їм яблука.

Радянський агітаційний плакат. 1943 р.

Тоді прийшли у село німці – багато німців. Вони порубали у нас і забрали качки, вивели корову. Хто їм не підкорявся, тих били гумовими палицями. Однієї ночі в селі спалили шкільний будинок, в якому жив німецький комендант.

Бовтишку визволяли двічі. Перший раз – у грудні 1943 року. Але німці вибили наших. Вдруге визволили 8 січня 1944 року. Але на Польовій (нині с.Польове) стояла німецька артилерія, яка відкрила вогонь по Бовтишці. Ми тікали з села, а хто ховався у погребях. Пригадую, як вибухнуло біля нашої хати, повибивало вікна, але хата вціліла. В цей час ми сиділи у погребі мого діда Івана, а він жив у лану, що в бік Миколаївки.

Відновила свою роботу школа. У селі ще стояли радянські солдати, і нам, щоб дійти до неї, потрібно було пройти під шлагбаумом, який перекрив дорогу. За шлагбаум нікого не пропускали, бо там знаходився

штаб 2-го Українського фронту на чолі з Конєвим. За нашими городами був аеродром, а поблизу нього стояли “Катюші” та артилерія, яка охороняла цей штаб. Ми, хлопці, з цікавістю дивилися на все це.

Комірна Мотря Петрівна, 1929 р.н. Народилася і проживає в с.Бандурово. Записали учні Красносілківської ЗОШ Назарій та Софія Добровольські в 2006 році – внуки оповідача.

Війна розпочалася, коли я була підлітком. Провчилася я до війни всього чотири класи. Ось який епізод зберігся з тих часів у моїй пам’яті. Сигнали якось всіх до церкви на збори. Стояли ми з своїми батьками нажахані, бо німців зі зброєю було навколо нас дуже багато. Наказали нам працювати, як і раніше, на полях та в колгоспі. Та ще й попередили, щоб про тих, хто боротиметься проти нової влади, повідомляли в сільську управу. А то якось селом чутка прокотилася, що партизан мертвими до церкви привезли. А “партизанами” тими виявилися безневинні хлопці з нашого села, які ліс рубали в Комсомольському лісі Кам’янського лісництва. От вони їх і згубили безневинно.

Як зараз бачу – молоді, гарні, лежали один біля одного на цвинтарі, ніби поснули. Вітер чуби гойдає, а матері ніби скам’яніли. Всім селом оплакували ми їх – Буртового Михайла – 19 років, Дем’янова Ваню – 23 роки, Кучера Володю – 21 рік, Павленка Михайла – 19 років, Павленка Яшу – 19 років, Христенка Михайла – 19 років, Черв’яка Микиту – 21 рік.

Мій батько Петро Пилипович не був призваний в перші дні війни по мобілізації до армії, тож у війну вимушений був переховуватися в землянці. Зверху на його “житло” накидали хмизу та соломи з гноєм, щоб німці не знайшли. Вночі, коли німці засинали, ми передавали батькові воду та харчі. А як ми боялися це робити, бо квартирував у нас німецький начальник – поганенький, рижий та ще й кричав на своїх підлеглих, все їм пістолетом погрожував. А як залишався у нас на день інший німець, то дарма, що ворог, бавився з моїми меншими братами, жартома боровся з ними. А коли й цукерками їх пригощав та все розповідав, що дуже скучив додому, за своєю матір’ю. Нашу маму заспокоював, щоб не плакала, бо ніхто наше село палити не буде і що скоро вони вже будуть відступати, то й батька нашого можна буде відкопати (про нашого батька цей німець знав, але начальству своєму не доповів). А потім нас мобілізували німці до Красносілки і ми – жінки та діти там копали окопи, розчищали дороги для військової техніки, а ночували в людей по квартирах. Я з декількома жінками жила в Гарбарів. Холодно, голодно, одежина мокра, взуття діряве,

цілу ніч зігрітися не можна, лежимо долі. Але раді, що хоч не на дощі, та й руки трохи відпочивають від лопати... Коли наші прийшли, то батька ми відкопали – увесь блідим був та вошивим. Поселилися у нас повна хата наших солдатів, то й долі спали.

На косовицю. З фондів РДАКФД, 0 -316411.

А як пішла війна далі, то у нашому селі організували шпиталь, тож я вже там з мамою працювала, як і інші жінки. Ми прали закривавлену білизну, бинти, годували лежачих поранених, а їх прибавлялося й прибавлялося, лежали в патках, в шкільних класах. Стомлювалися ми тоді дуже, але вірили в скору перемогу.

Потім мама захворіла й осліпла, тата взяли на війну і в Угорщині його вбили. Тільки ставидлянським чоловіком, який служив з татом, мені стрічки передав на згадку та попросив, щоб у всьому мамі допомагала, бо я ж старша, а ще ж два мої брати молодші. Війну, і голодомор, і тяжку працю ми тільки й знали. В нужді такій жили, хлібчикові раділи, вчитися змоги не мали. Все хотілося до кращих часів дожити.

Волосян Андрій Петрович, 1925 р.н. Народився і проживає в с.Вищі Верещаки. Записав учень Вищеверещаківської ЗОШ І-ІІІ ст. Любчик Руслан у 2006 році.

Ось розпочинається війна. Мені вже 16 років. І за мірками села, я вже дорослий, бо з малечку працював у колгоспі, знав усі роботи. Літо жарке,

поля наливаються колосом, скоро жнива, а тут команда – коней, корів, телят, овець, свиней гнати за Дніпро. Худоба реве, розбігається, ми за нею гасаємо, сяк так збили до гурту і погнали на Чигирин. Корови недоєні ревуть, свині розбігаються, відстають, а ми в муці гонимо їх. Пригнали до Дніпра, а там таке біля переправи!.. Не знаю, чи переправилися наші корови через Дніпро, чи розібрали їх люди, чи потопилися у Дніпрі. Таке ось робилося. 8 серпня, у середу, 1941 року увійшли в село німці.

В 1943 році прийшла моя черга йти до Німеччини на роботу. Тікав довго і переховувався, мов той заєць, з своєю сестрою Дашою у степах та ярках навкруги села. Але одного разу застали мене вдома і разом з Мовчан (Зосименко) Марією Федорівною, Блажком Петром Гавриловичем, Бондаренком Іваном під конвоєм відправили німці з поліцаями до Сміли, а далі повезли поїздом до Шепетівки. Тут була зупинка, і ми – вісім душ (три хлопці та п'ятеро дівчат) тікаємо з колони. Біжимо до лісу, довго ним кудись бредемо, раптом натикаємося на лісову сторожку. Просимось до лісника переночувати, а він нас прогнав геть. Ночуємо голодні в лісі. Вдень наступного дня натрапляємо на якесь село, розпитуємо, як нам дійти до Кіровограда. Сімнадцять днів пішки йдемо Україною. Дійшли. Трохи від'їлися, відпочили, тут нова напасть – село Вищі Верещаки оточують німці. Хто тікав до лісу - під Цвітну, хто ховався у дворах. Мого товариша Бондаренка Івана поранили, сестру Дашу, яка заховалася, знайшли німці і дуже побили. Нас знайшли у лісі і повернули до села. Серед села нас поділили на три групи: відокремили старих і дітей, а нас – юнаків і дівчат, знову забрали до Німеччини. Батькам, діти яких були відправлені до Німеччини, дозволяли продавати у селі сіль.

Повезли нас на Жмеринку. Переїхали Збруч. Вагони посилено охоронялися, але часто зупинялися, тож одного разу ми з односельчанином Волосяном Петром Степановичем втекли з поїзду. Біля Жмеринки натрапили ми на вчителя, який на карті показав нам, як добиратися додому. 5 серпня 1943 року ми вдруге втекли, а дев'ятнадцятого серпня, на Спаса, ми були знову дома. Однак, сестра Даша поїхала таки в Німеччину.

В селі людям німці давали документи, в яких було написано прізвище, ім'я та по-батькові власника цього паспорта. А я ж за списками повинен був бути давно в Німеччині! Тому переховувався де тільки міг, а потім, майже місяць – з грудня 1943 по 7 січня 1944 року, жив в с.Цвітне в Саєнка І.К.

17 січня 1944 року мене було призвано до армії. Пересильний пункт був в с.Бірки, навчили на кулеметника. 27 грудня 1944 року під Будапештом мене тяжко поранило. Лікувався аж до квітня 1945 року, а потім ще з місяць воював.

Голуб Микола Пилипович, Народився в 1936 році в с.Івангород. Нині проживає в м.Зерноград Ростовської обл. Вперше надруковано в газ. "Вперед" 6.05.2006 рік. (Подається зі скороченням).

Я, Голуб Микола Пилипович, народився в 1936 році в с.Івангород Олександрівського району Кіровоградської області. Це батьківщина мого батька, Пилипа Дмитровича. Дідусь не пам'ятаю, оскільки його не стало за невідомих обставин задовго до мого народження. У спадок він залишив нам свій будинок. Раніше, ще до революції, дідусь тримав у ньому церковноприходську школу і бібліотеку. У 1937 році нас викинули на вулицю, а будинок конфіскували, бібліотеку розтягнули.

*Радянський агітаційний плакат «Сталін і Ворошилов у Кремлі».
Поч. 40-х років XX ст.*

Уцілілі залишки книг після війни я здав на відновлення нашої районної бібліотеки. Згодом у нашому будинку була організована початкова загальноосвітня школа. Мій дідусь по матері Петро Коваленко жив в селі Бовтишці. Дідусь був майстровою людиною, він разом з братом тримав млин, олійницю і кузню. Під час колективізації дідусь Петро добровільно здав свою частку в колгосп і пішов працювати ковалем у свою ж кузню, чого не зробив його брат і за це був репресований до Сибіру.

У селище Доманівку Миколаївської області батько привіз нас після того, як знайшов там роботу і житло. На території двоповерхової школи, що будувалася, нам дали хатинку-мазанку разом з сараєм для худоби і птиці. У ньому ми тримали свою годувальницю-корову. Батько працював на будівництві доріг. Там і застала нас війна, далеко від рідних і близьких нам людей. У селищі був клуб, у дальньому кутку якого стояла оббита чорною жерстю кругла цегляна груба, яка притягувала нас, дітвору, як магніт. Біля клубу, на стовпі, висів радіорепродуктор, звук якого було чути на все селище. Від нього ми і дізналися про початок війни. До клубу зібрали всіх жителів села. Відбувся мітинг. Слухали радіо, жінки плакали. Ми, діти, ще не усвідомлювали біду, що нагрянула, але розуміли, що трапилося щось жахливе і непоправне. Односельці передчували страшну грозу ще до оголошення війни, адже кордон поряд. У нашому будинку іноді вечорами збиралися дорослі, і слово «війна» часто звучало з їх вуст. З мітингу батько повів мене в лавку, купив дитячу рушницю і костюмчик юного матроса з галуном і золотими нашивками і сказав мені як дорослому: «Я йду на фронт, а ти слухайся маму і захищай її і наш будинок від фашистів». І того ж дня він з односельцями пішов на фронт. Проводжали ми їх всім селом. Ця рушниця в моєму житті залишилася єдиною справжньою іграшкою. Окупація не змусила себе довго чекати, оскільки Доманівка не так вже й далеко була від кордону. Вечорами ми чули грім віддалених гарматних розривів, які з кожним днем ставали все ближчими і ближчими. Несподівано в село спішно зайшла невелика група червоноармійців в зелених накидках, попереджаючи нас, що нам необхідно ховатися подалі від розривів мін і снарядів: «Вслід за нами йдуть німці!» Ми пішли до сусідів, в будинок нас пустив старенький дідусь. Ми ховалися всі разом: хто в підвалі, хто під столом в дальній кімнаті. До кінця дня гарматна канонада стихла. Ми з побоюванням вийшли від сусідів і попрямували додому. Біля нашого будинку стояв німецький танк, а фашисти з реготом скубли наших гусаків.

Вхідні двері в хатину були відчинені, замок зірваний. Ми обережно зайшли всередину, наша скриня була відчинена, речі розкидані по кімнаті. Слідом за нами на порозі з'явився німець з автоматом на грудях і з моїм костюмчиком моряка в руках. З криком «Комуніст!» він автоматом виштовхнув нас з хатини.

Лаючись і викрикуючи незрозумілі слова, німець погнав нас на околицю шкільного двору, підштовхнув до обриву, вистрілив з автомата над нашими головами і пішов. Перелякавшись, ми попадали в обрив і, дочекавшись темноти, крадькома повернулися додому. У хатині нікого не було. Не запалюючи лампу, ми просиділи до ранку. Будівлю школи

німці відразу пристосували під госпіталь. Обслуговувати поранених вони змусили наших односельців, жінок і дітей - підлітків. Спочатку всі боялися, а потім звикли йшли без опору, оскільки знали, що в госпіталі можна було поїсти і ще принести що-небудь додому дітям. До нас в будинок поселили німецького офіцера, а на дверях закріпили табличку з написом, що тут живе офіцер. З постояльцем нам пощастило: він виявився спокійною і не злою людиною. Він показував нам фотографії своєї сім'ї, ми спілкувалися з ним як могли. Ми розуміли, що він розповідав нам про свою сім'ю і дітей. Він не дозволив поліцаям конфіскувати нашу єдину годувальницю-корову. Німець харчувався нашим молоком, частина діставалася і нам, завдяки чому ми і жили. Поліцаї відбирали у односельців худобу, видаючи довідки про повернення корів після війни. Худобу зганяли в стадо на вигоні недалеко від школи. Доглядати за худобою і доїти корів поліцаї змушували наших односельців. Молоко йшло в госпіталь для харчування пораненим німцям. Жінки, ризикуючи отримати автоматну чергу, прихоплювали молоко і собі додому, своїм дітям.

Шкільне майно німці склали у великому підвалі під будинком у дворі. Підвал ніким не охоронявся і не зачинявся, став для нас місцем постійних зборів. Ми грали серед глобусів, опудал птахів, тварин і інших посібників. Але через деякий час будинок і підвал зайняли під склад боєприпасів і наші ігри в ньому закінчилися. В основному ми гралися в "війну", де перемога завжди і незмінно діставалася "червоноармійцям". "Наших" грали міцніші і сильніші хлоп'ята, а армію "німців" набирали з числа слабких, новачків, або тих, хто провинився. Грати "німців" вважалося ганьбою. Всім хотілося бути переможцем!

Услід за німцями до села увійшли румуни. Їх ми боялися менше, ніж німців, оскільки у румун основним знаряддям для покарання були шкіряні батоги, а не автомати. Румуни були дуже набожні люди. Вони привезли звідкись бригаду майстрів і швидко відновили зруйновану і загиджену церкву і дзвіницю. Її передзвін чути було далеко по всій окрузі.

Комендант у селищі був з румунського боку. А помічниками – поліцаї з числа тих, що потрапили в полон, або односельців, що бігли з фронту. Нове начальство перевіряло у нас наявність документів, дату народження і довідку про хрещення. Всіх нехрещених, незалежно від віку, охочих і неохочих, під загрозою батога, зганяли в церкву. Священник хрестив, пригощаючи нас, нехрещених, вином, і в свідectві про народження хімічним олівцем робив відповідний запис. Неділя була оголошена суворо неробочим днем з обов'язковими відвідинами богослужіння в Храмі. У вихідні дні сам комендант у високих хромових чоботах, в кітелі і широкому галіфе чинно прогулювався селищем з товстим і гнучким батогом в руці,

видивляючись чергову жертву. І не дай Бог йому побачити, що хто – небудь рубає дрова, працює лопатою або вилами, батіг тут же використовувався за призначенням. Крики того, хто провинився, було чути далеко за межами його подвір'я.

Але особливо суворо карали за скарги і крадіжки. Карали батогами на базарній площі у всіх на виду на спеціально зробленому для цього козлі, зав'язавши для цього руки і ноги. Румуни окупували нашу територію, прихопивши і своїх циганів. Вони швидко освоїлися і стали красти, не поступаючись нашими мародерам – квартирним злодіям. Поліцаї відловлювали тих і інших і, для науки всім, прив'язували злодіїв до воза і возили по селу, цькуючи собаками і б'ючи батогом.

У селі відкрили початкову школу. У класі в одного вчителя одночасно було по два паралельні класи. Я пішов у перший клас. З початку ми вивчали буквар на російсько-українській мові, а потім звідкись привезли один на весь клас новий буквар на українській, російській, німецькій і румунській мовах. Останнім уроком завжди було богослужіння, яке проводив сам священник. Але ми часто з нього тікали на вулицю через отвір, пробитий нами в самановій стіні класу. Незабаром його виявили і заклали. Писати було нічим і ні на чому. У школу несли все: старі газети, поштові листівки, як наші, так і німецькі. Чорнило було з бузини. Ручки по одній на двох, часто саморобні. Але у мене була справжня ручка зі справжнім пером, яку мати виміняла на базарі за жирну жовту курку. Кожен вчитель в одному класі одночасно вів по два суміжні класи. Оскільки я встигав виконувати завдання першого і другого класу, то за рік я освоїв і другий клас. Але мені зарахували тільки один, оскільки я був зовсім маленького росту, мовляв, встигну. Та і законом не дозволялося в один рік проходити два класи.

Наш сільський клуб німці і румуни перетворили на арештантську, куди звозили військовополонених і всіх підозрюваних, особливо євреїв і комуністів. Найстрашнішим було потрапити в клуб, оскільки всі знали, що звідти живим ніхто не виходив. Для всіх заарештованих дорога з клубу була одна – в ліс. Потім там лунали постріли. Ліс для всіх нас був забороненою зоною. Батьки не дозволяли нам навіть дивитися в його бік. Але з їхніх розмов ми знали, що там розстрілювали євреїв і комуністів. Приречені на смерть люди самі копали собі ями, одночасно засипаючи інших. Дітей розділяли з батьками і розстрілювали спочатку дорослих, а потім дітей, щоб батьки думали, що діти залишилися в живих, а діти не кричали і не чинили опір, коли їх садили на вози під приводом майбутньої зустрічі з батьками. Цей конвеєр смерті продовжувався увесь період окупації...

Одного разу вночі ми несподівано прокинулися від стуку у вікно. Мати відчинила двері. На порозі стояв Цоїк, наш шкільний буфетник. До війни з ним дружив мій батько. Він був єврей і ховався десь від німців. Але його знайшли і привезли в клуб, а потім в ліс на розстріл. У момент пострілів Цоїка не убили, а тільки поранили. Він впав з усіма до ями, прикинувся мертвим і пролежав серед трупів, поки навколо наступила тиша. Потім він вибрався з могили і дійшов до нас. На щастя наш постоялець був у від'їзді. Рано – вранці Цоїк пішов і більше нічого ми про нього не знаємо...

Несподівано для нас додому повернувся наш батько, поранений і змучений, але живий. Він потрапив у полон, дивом зумів втекти і добратися додому. Наш постоялець прийняв повернення батька без особливих претензій і навіть допоміг влаштуватися йому на роботу в хлібоприймальний пункт. Вечорами вони часто і довго про щось розмовляли. Нам стало значно легше, оскільки батько завжди міг принести в кишені небагато зерна, борошна або крупи. Це був великий ризик, але іншого шляху для виживання не було. На хлібоприймальному пункті була підпільна група, яка виготовляла для наших солдатів, що потрапили в німецький тил, фальшиві документи, якими можна було користуватися за межами нашого району. Але одного разу два наші льотчики із збитого літака У-2, які пробіралися в м.Дніпропетровськ – на свою батьківщину, не пішли вчасно з села і при затриманні, не витримавши тортур, видали підпільників. Батька негайно заарештували. Про поліцейські тортури над нашим батьком я можу судити тільки по тому, що при відправці його у в'язницю, він не зміг підняти руки і погладити мене по голові, а брезентовий костюм на ньому від побоїв потріскав по швах. Батько нерухомо лежав на санях і зміг промовити тільки одне слово: "Синок!" Маму до батька не пустили. Нам сказали, що батька відправили до Одеси. Більше нічого про нього не знали. Відразу кудись перевели і нашого постояльця, відібрали корову – годувальницю, а на хвiртці прибили табличку - "партизан". Від нас відвернулися сусіди і знайомі, на базарі мама не могла нічого ні продати, ні купити, батьки моїх однолітків заборонили зі мною гратися. Ми опинилися в повній ізоляції, нам не було чого їсти. Наступала голодна смерть. Я ж вибігав у степ, підходив до телефонних стовпів і, приклавшись до них вухом, слухав гудіння дротів, сподіваючись почути голос батька. Але дрого мовчали. Ми змушені були кинути хатину і поневiряться по інших селах, де нас ніхто не знав. Я значно відставав у рості від своїх однолітків, був зовсім маленьким, з білою, як молоко, копицею волосся на голові. Від села до села ми переходили вночі, а вдень просилися до людей пересидіти і що-небудь

поїсти. Так до кінця наших мандрів ми підійшли до якогось хутора, де нас доброзичливо прийняв господар будинку, сивий старий чоловік. Він пригостив нас молоком з свіжим хлібом, який я їв з такою насолодою, що сказав: “Тепер я наївся на весь тиждень!” Дідусь погладив мене по моїй білій голові, заплакав і сказав: “Ми з тобою однакові”. Потім дав нам на дорогу вареної картоплі “в мундирах”, пляшку “самогону”, як пропуск для поліцаїв, якщо попадемося. І ми з мамою пішли в чергову ніч. Завжди знаходилися жалісливі люди, які приймали нас як могли. Їм за це наша вічна подяка, адже вони допомагали нам вижити.

Ми йшли додому, в свою Доманівку. Чути були далекі розриви снарядів, що означало, що наші вже близько. Ніч була тиха, тільки цвірчали коники і далеко попереду, як великі зірочки, горіли електричні лампочки на залізничній станції. Наш шлях здавався вічністю, а вогні ставали все далі і далі. Але ми йшли і йшли.

На другий день, під вечір, ми добралися додому. Черета не годованих і недоєних корів із страшним ревом ще стояла на тирлі. Але худобу поліцаї продовжували охороняти. Село як вимерло. Люди сиділи по своїх хатинах, закривши двері і вікониці. Але нам нічого було поїсти. Тоді мама узяла пляшку не витраченої дідової “самогонки” і ми пішли на тирло просити поліцаїв подоїти одну з корів, оскільки нашу вони відібрали раніше. Подіяла, напевно, запропонована нами горілка. Один з поліцаїв запропонував мамі покликати свою корову, і, якщо вона відгукнеться, то подоїти. На мамин заклик: “Маруся! Маруся!” несподівано із стада вийшла одна з корів і підійшла до нас, обнюхуючи дійницю. Мама приголубила її, напоїла з дійниці і подоїла явно не нашу корову. Поліцаї віддали нам молоко, і ми пішли, промовляючи в пів голосу: “Маруся, Маруся!” І корова пішла за нами. Так у нас знову з’явилася “годувальниця”, до того ж тільна і ми знову були врятовані від голоду.

По жвавому руху німецьких солдатів ми бачили, що вони помітно метушаться, пакують ящики, вантажать машини і відправляють поранених, значить, відступають. Мати непомітно зняла з хвіртки табличку “партизан”. Через деякий час до села увійшли німецькі солдати в чорній уніформі. Ми знали, що це есесівці – найнещадніші і найжорстокіші фашисти. У цьому нас попереджав колишній наш постоялець. Ми з острахом прийняли їх появу і з глибокою радістю в душі зрозуміли, що наші вже поряд. Але, якщо якимось чином есесівці дізнаються про нашого батька, то ми своїх не дочекаємося. До нас у сарай німці привели відібраного у когось молоденького бичка і зарізали його поряд з нашою тільною коровою...

Німці змусили мене топити піч. Дров і вугілля тоді не було, топили

кізяками або висушеним коров'ячим гноєм у вигляді круглих коржів. Німці змусили маму готувати м'ясо, яке потім вони розклали по своїх речових мішках і казанках. Мізки з голови бичка вони не смажили, а їли свіжими. Закінчивши з м'ясом, есесівці набрали в казанки снігу, і, розтопивши його на печі, примусили нас випити з брудними недоїдками. Пізно вночі, завершивши свої збори, вони загнали нас під ліжко, а самі розмістилися спати на ліжку і на підлозі. Рано-вранці есесівці пішли. Нас ніхто не видав і ми залишилися живі і від радості не звертали уваги на розриви снарядів навколо села. Адже це були вже наші снаряди і тому ми не намагалися ховатися. До кінця дня канонада стихла. Із словами: "Свобода! Тепер вже все позаду!" – до нас в будинок влетіли три жінки, як три ластівки, в червоноармійській формі, розвідниці. Напившись води, вони пішли далі. Всі ми раділи приходу наших і вірили в перемогу.

Невдовзі після звільнення Одеси додому повернувся наш батько, дорога і рідна нам людина – хворий, з покаліченими руками і виразкою шлунка. Але йшла війна і батько знову пішов на фронт. Війна для нього закінчилася вже в Угорщині. Про перебування в Одеській в'язниці батько розповів тільки те, як він звільнився. Перед відступом німці, вишикувавши всіх у дворі, вели спішне сортування ув'язнених на політичних, злочинців і хуліганів. Біля тюремної огорожі бігали діти і кричали: "Дядечки, не сідайте в машини, це душогубки для політичних. В огорожі дірка. Біжіть!" На допиті батько сказав, що його посадили за бійку з поліцаєм. Його і ще декількох чоловік поставили окремо біля огорожі, недалеко від вказаного дітьми отвору. У ньому і знайшли вони свій порятунок. Ці ж хлопці провели їх в міські катакомби...

У моїй дитячій пам'яті збереглася навіть зовнішність нашого собаки на ім'я Полкан, якого німці розстріляли з автомата за те, що він гавкав на них. Ми ховали Полкана з усіма почестями, як справжнього героя.

Невдовзі після закінчення Великої Вітчизняної війни почалася масова демобілізація. У першу чергу відпускали хворих і інвалідів, в числі яких був і наш батько. Все пережите, туга за рідними і близькими, змусили нас повернутися на свою батьківщину, в Олександрівку Кіровоградської області. Я пішов в третій клас Олександрівської середньої школи №1. Батько працював на відновленні цукрового заводу, а мама – в колгоспі "Іскра".

Скрізь – розруха. Школа із закладеними вікнами, яку опалювали принесеним нами вугіллям, часто вкраденим у заводській котельні, чорнило з бузини. Смак зім'ятих в долонях колосків, що не дозрівають, і дробовик колгоспного сторожа. Чай з цукрових буряків, вкрадених із заводського кагату, або на ходу з кузова вантажівки. Колгоспна борошняна

юшка, або бурда. Ручні жорна, які мій батько майстрував не тільки для нас, але і для своїх друзів. Запам'ятався колгоспний трудовень замість зарплати, і мітинг на честь урочистих проводів залізничних вагонів із зерном у допомогу зарубіжним “братам”. Перший підпільний анекдот: “Спасибі Сталіну – грузину, що взув нас хоч в резину!”, за який могли дати як мінімум десять років на Соловках. Ми всі, дорослі і діти, молилися на відновлення нашого цукрового заводу, як на Бога, який всіх нас і нашу худобу годував, поїв і одягав. Я схиляюся перед школою, яка була для нас як храм Божий, перед нашими вчителями.

*Руїни цукрозаводу. Олександрівка, 1945 рік. З фондів
Олександрівського районного краєзнавчого музею.*

Особливі слова я хотів би сказати на адресу наших батьків і матерів, і про свою маму зокрема. Це вони ради нас і нашого порятунку винесли всі незгоди військового лихоліття, голод, холод, тисячі принижень, ризикували і віддавали своє життя і здоров'я - одні на фронті, а інші в тилу. Ми низько вклоняємося і дякуємо Вам, за те, що Ви змогли зберегти і врятувати нас від явної смерті і голоду...

У бесідах з деякими працівниками військових комісаріатів можна почути: “Що ви кажете, адже ви тоді під стіл пішки ходили, що ви могли розуміти?” МИ – діти Великої Вітчизняної війни. І нас можуть оцінити і

зрозуміти тільки наші батьки і матері. Так, як та жінка, коли ми жили в Олександрівці, погладила мене по моїй білій голові і сказала: “І скільки ж тобі в житті потрібно було перенести, щоб так посивіти в твої дитячі роки!”

Українські «діти війни». З фондів РДАКФД, 0-78270.

Джоган Анастасія Олександрівна, 1927 р.н. Народилася і проживає в с.Розумівка. Записано учнем 9 класу Розумівської ЗОШ Зименком Дмитром Сергійовичем у травні 2006 року.

Мені виповнилося 14 років, я закінчила 7 класів школи, хотіла вчитися і далі, аж тут почалася війна. Через тиждень-другий від її початку зкомандували нам – сільським, збиратися і їхати копати протитанкові рови, щоб допомогти нашому війську зупинити ворога. Я взяла якийсь одяг, трішки харчів і з такими, як і я та старшими, відправилася кудись на Черкащину (тепер навіть і не згадаю, де це було). Поселили нас по 4-5 чоловік по сільських хатах, а потім вивели у поле, намітили на землі довгу – довгу лінію, яку поділили всім порівну, і наказали копати такої то ширини і такої то глибини. Мені ж було тільки 14 років, поруч копали дорослі, то я намагалася не відставати від них. На другий день у мене на долонях з'явилися водянки, які набралися водою та полопали. Ось тоді почалися

мої муки: залишити роботу не можна, допомоги ніхто не подає, норму потрібно виконувати, сонце пече немилосердно. А навкруги ще ходять і підганяють: “Швидше, швидше копайте!” З ран пішла кров, текла сукровиця.

Радянський анітаційний плакат початку 40-х років XX ст.

А я ж кожен день брала в руки лопату і все копала, копала той протитанковий рів! Жінка, в якій я жила, мазала мені руки якоюсь маззю, рвала чисті ганчірки і перев'язувала мої руки. Ганчірки приставали до ран, і, як їх відривали від тіла, то рани ще більше допікали. І таке було не тільки зі мною, а й з багатьма. То на нас ще й кричали і казали, що ми білоручки. Викопавши в одному місці, ми переходили на інше і виходило так, що цей чортів рів ішов по полях, людських городах і садках. Тільки дороги не перекопували. Там чергували якісь люди і говорили, що як тільки німці наблизяться, то ми повинні як хутчіше перекопати дорогу. А про викопані рови нам сказали, що як тільки до них під'їдуть німецькі танки, то, щоб не впасти у ці рови, вони зупиняться, а тут вже наші воїни їх відженуть назад. Ми в це дуже вірили і старалися з усіх сил. Тож переходили в інші села, жили в других людей.

Аж тут нам кажуть: "Ідіть додому, бо німці вже позаду нас і ці рови тепер нікому не потрібні!" Куди і як пройшли німці, ми не чули і не бачили. Але куди йти? Мені всього 14 років і я вперше в житті так далеко від дому. Добре, що я була не сама, тож з дорослими повернулися в Розумівку.

Тут вже були німці. Школу і клуб зайняли німецькі солдати. Староста наказав мені йти працювати туди на кухню. Староста у селі тоді була найвища влада. Про все треба було звертатися до нього – чи то похорони, чи якась робота, чи поїхати за межі села. Староста був непоганий чоловік. А от його помічника Миколу прозвали “запроданець” і знали його і малі, і старі. Добре взнала його і я. Середнього росту, гарний з лица, а яким же він був злим і як карав тих, хто не виконував його чи старости вказівок! Микола завжди ходив з нагайкою і користувався нею дуже часто. І коли бив людей, то завжди казав, щоб знали, що таке “новий порядок”. “Мало стараєтесь, краще треба служити новим хазяїнам!” – кричав він. Сапали якомсь влітку на полі соняшник, сіли перепочити. І раптом десь ніби з неба появився Микола. Я мало не померла від страху, думала, що він нас повбиває нагайкою. А він кричав дуже голосно, аж морозило мене, і ми всі стояли ні живі, ні мертві, і трусилися від страху. “До роботи всі, живо!” – закричав і зник так раптово, як і появився, мов привид якийсь. Потім десь подівся Микола. Люди пошепки переказували один одному, що то, мов, він був засланий від партизан, щоб своєю поведінкою викликати ненависть до німців.

Якось наїхало багато німців, зібрали людей у центрі села і через перекладача на сходці заявили, щоб сільські їхали на роботу в Німеччину, обіцяли за це гарні гроші, сите життя. Тут же стояв стіл, і казали всім: “Підходьте, записуйтеся!” Ніхто не записався. Тоді німці з поліцейськими провели кілька облав, тож тікали всі і ховалися хто де може. В селі дізнавалися наперед про облави, про них хтось повідомляв людей. Якось одного разу німці зібрали скот по селу для своєї армії і спробували його вивезти. То приїхали на возах якісь люди, розігнали поліцію і німців. Люди розібрали своїх корів і телят по дворах. Хто були ці люди, я не знаю.

Німців, коли вони були в селі, ми дуже боялися. Боялися і вдень, і вночі. Боялися за нас, дівчат, наші матері. У нас на печі завжди була накидана всіляка одіж, а піч завішували на третину. І як тільки хтось чужий заходив у двір, я зразу ж ховалася на піч під одежу і намагалася навіть не дихати. А піч не завішували навмисне, щоб думали, що там нікого немає і бути не може. Коли небезпека минала, мати подавала сигнал і я злазила з печі.

Працювали ми увесь час, і дали нам якомсь по 300 грам зерна на трудовень. Коли взимку не було роботи в колгоспі, то гонили нас всіх відкидати дороги від снігу, заготовляли у лісі дрова. Селом пішла чутка, що німців гонять назад, в їхню Німеччину. Ми дуже раділи.

Як могли, так ми і шкодили німцям, щоб хоч трохи допомогти нашим

солдатам. Ось німці збирають по селу валянки, кожухи, теплі платки. Ми все це ховаємо якнайдалі, щоб воно не попало ворогам. Забирають для німецької армії коней, худобу. У двох-трьох забрали, а решту встигли в селі заховати, або зарізали, а німцям казали, що тварина здохла.

Осінню 1943 року погнали нас за Бовтишку, до Олександрівки. Погода стояла жахлива – йде сніг, переходить у дощ, знову сипле сніг. Дороги розкисли, німецькі машини по них не можуть проїхати, тож нам наказали - згрібайте грязюку до того часу, поки не з'явиться твердий ґрунт. Чистимо дороги від багна. Сипле сніг, йде дощ. Дорога знову розкисає, знову зчищаємо грязь. Дорога вже глибоко в землі, людей на ній як комах. Робимо мокрі і голодні зранку і до вечора. Вогнищ не можна розпалити, бо маскування. Аж коли вдарив мороз і випав сніг, то нас розпустили по домівках.

А на Різдво 1944 року були в Розумівці наші.

Радянський агітаційний плакат. 1944 р.

Джоган Микола Гордійович, 1933 р.н. Народився і проживає в с.Розумівка. Записала 3.05.2006 р. Прус Олена Миколаївна, учениця 10 класу Розумівської ЗОШ І – ІІІ ст.

Про те, що Німеччина напала на нас, що йде війна, я добре знав, адже мав уже 8 років. Та що це таке, зрозумів тільки тоді, коли німці вступили в наше село. Якось враз змінилися сільські люди – стали похмурими, мовчазними... За “нового порядку” заборонялося людям збиратися разом більше трьох чоловік, не мали також права ходити вулицями пізно увечері та вночі. Тільки з дозволу могли піти в сусіднє село до своїх родичів.

Дуже часто окупанти ходили по наших подвір'ях і все когось і чогось шукали. Брали в людей з повіток свиней, курей і нічого господарю не пояснювали. Нам, дітям, не дозволяли збиратися у великі гурти наші батьки, бо дуже боялися за нас. Вже під кінець війни я чув, що є такі партизани, що вони живуть в лісі і вбивають німців, але ніколи їх не бачив і нічого про них не знав. Та після одного випадку самому захотілося стати партизаном. У 1943 році моя мама народила двійню. У хаті троє дітей, мама лежить хвора і немає чого їсти. А в полі була посіяна пшениця, яка вже дозріла. Німці привезли туди молотарку, віялку, зігнали людей і почали молотити зерно. Біля людей була і поліція. Я з старшою сестрою Дашкою пішли до жниварів, розраховуючи дістати хоч якогось зерна. Дядьки, які працювали в полі, дали у маленьку торбинку пшениці і ми позадкували від жниварів, боячись, щоб не помітили нас німці. За крадіжки німці суворо карали, тож ми з сестрою залягли край поля, в проваллі, щоб дочекатись, коли з поля підуть німці.

Крадене зерно “пекло” нам руки, мені з сестрою здавалося, що нас всі бачили і якщо ми попадемося на очі хоч одному німцеві, то вони заарештують, кинуть у “холодну”. Дашка казала, аби я дав їй половину зерна та вона заховає його під свій одяг та піде окремо від мене. Я ж гордився тим, що саме я дістав зерно, тож не віддав сестрі половину, ще й сказав їй, щоб пішла на поле та набрала сама собі зерна.

Доки ми з сестрою перемовлялися, якось непомітно завечоріло, на полі все стихло, тож ми, оглядаючись, полем, а потім городами, наблизилися до села. Дійшли, крадучись, до хати, де зараз живе Василь Зеленько і раптом десь взялися німці. Коли б ми йшли спокійно, то німці уваги б на нас не звернули, але ж я думав, що це німці нас підстерігають, щоб забрати те зерно. “Тікаймо, Дашко!” – гукнув я й побіг у город, у кукурудзу. Німці почали стріляти, і не знаю, чи в гору, чи по кукурудзі. Та вже через хвилину мене за чуба витягнув з кукурудзи німець і щось кричав,

то я розібрав тільки одне слово - “партизан”. Зловили й Дашку. Німці й поліцаї почали розпитувати нас, чиї ми діти, де живемо, що ми тут робимо. З переляку язык мій став дерев'яним, то я і хотів щось сказати, але не міг. Дашка гірко плакала, просилася, що ми більше не будемо красти зерно, навіть відібрала у мене той вузлик і віддала його поліцаєві, бо німців боялася. А вони щось голосно між собою говорили, реготали, а потім розсипали те зерно на дорозі. Зрештою, відпустили нас додому. Ось тоді мені дуже схотілося бути партизаном і поквитатися за свій страх, за розсипане зерно, за голод у нашій хаті.

Ми зайшли до хати, нас рідні розпитували, де це ми так довго були, а я все не міг поворушити язиком. Мати плакала, просила, щоб я промовив хоч слово, а я ворушив дерев'яним язиком і не міг нічого сказати. Всі думали, що я став німим на все життя. Але через три дні я заговорив.

Ще один випадок врізався в мою дитячу пам'ять. Німці загадували людям виходити на роботу в поле. Прийшли й до моїх батьків. Батько німцям пояснював, що він на роботу вийде, а от дружина нехай залишається з немовлятами, бо ж недавно тільки їх народила, дітей потрібно часто годувати молоком. Тоді німці сказали, що перевірять, чи є у неї діти і чи вони її. Маму повели німці з собою, а ми дуже перелякалися, бо думали, що вже не побачимо її. Але мама наша прийшла і розказала, що з нею було. Завели її у управу, наказали оголити груди, дали якусь макітерку і наказали цідити молоко. “Якщо у тебе двоє дітей, то молока повинно бути багато!” – заявили їй. Дуже соромлячись, мама виконала вимогу, бо дуже боялася, щоб її не звинуватили в обмані та не заарештували. Мама розказувала це нам й плакала.

Наші солдати прийшли в село вночі 7-го січня 1944 року й зайняли половину села. А 8 січня все село було визволене.

Зименко Галина Петрівна, 1939 р.н. Народилася і проживає в с.Розумівка. Записала Христенко Юлія Миколаївна, учениця 11 класу Розумівської ЗОШ 1 –III ст. у травні 2006 року.

Добре пам'ятаю війну з того часу, як мені виповнилося чотири роки. Осінь або рання зима 1943 року. У селі повно німців. Забирають чоловіків і гонять десь до Підлісного. Раптом відкриваються двері і в хату забігає дядько Андрій, наш односелець, і благає, щоб наша мати його заховала, бо за ним женуться німці, хочуть кудись забрати на роботу. “А я, - каже дядько, - не хочу нікуди йти з села!” Мати моя в цей час прасувала білизну і придумала, як порятувати дядька Андрія. Швидко наділа на втікача довгу

сорочку, запнула хусткою і враз чоловік перетворився на стару жінку. Його запхнули на піч, тільки ноги з неї звисали, бо не вміщався. А на краю печі посадили двох дітей, однією з них була я. Ось зайшли у двір два німці. Роздивилися. Один з них попрямував до хати, інший залишився у дворі. Рипнули двері. На порозі став німець. Я дуже злякалася, адже думала, що німець стане по всіх стріляти. Біля лежанки висіла колиска і лежав у ній мій брат Миколка, якому було трохи більше року (народився 14.05.1942 р.) і він був найближче до німця. Німець запитав, чи не бачили ми ніякого втікача, роздивився по хаті, байдуже подивився на ноги, що звисали з печі і підійшов до колиски. Мати наша відповіла, що нікого не бачила і намагалася затулити собою Миколку. А німець щось заговорив своєю мовою, поглянув у колиску, посміхнувся і знову почав щось говорити, а ми з печі заворожено на нього дивилися і нічого з його слів не могли второпати. Зрозумівши це, німець жестами почав показувати, що і в нього є два “кіндери”, тільки більші, хлопчик і дівчинка, і все показував на нас. А ми сиділи на печі, закриваючи собою дядька Андрія і, звівши ноги, заворожено дивилися на нежданого гостя і все боялися, щоб він нічого лихого нам не зробив. Тоді німець вийняв з кишені губну гармошку, якісь цукерки. Їх він поклав до люльки, а на гармошці трішки загравав, мабуть, якусь колискову. Миколка наш засміявся до німця і випростав до нього руку, маючи намір, мабуть, взяти ту дивну гармошку. Німець теж засміявся, помахав Миколці рукою і вийшов з хати. Мама безсило опустила на лаву.

Під вечір пішли ми до хати дядька Андрія і розказали його дружині, де зараз її чоловік. Дружина прийшла з кількома платками та свитою. Запнувшись, як ото роблять старі жінки, пішов з нашої хати дядько Андрій до себе додому.

Після війни дружили наші сім'ї. Адже мати ризикували і своїм життям і життям своїх дітей.

Куманський Анатолій Петрович, 1931 р.н. (з газ. „Народне слово”. 14.2.1998 р., зі скороченнями).

1814 днів і ночей тривала Велика Вітчизняна війна, 1487 днів і ночей Олександрівка перебувала під п'ятою окупантів. І, як не прикро, про ті гіркі роки хоч і багато написано, але здебільшого про партизанів і окупантів та їхніх посіпак. Але їх же не так і багато було. Залишалися ще просто люди, які не пристали ні до тих, ні до інших, проте ж вони жили, вони чимось займалися, аби мати шматок хліба та щось на тіло, якимось

зводити кінці з кінцями. Свої відійшли на схід. А окупанти загарбали Україну не для того, щоб дбати про „тубільців”. Хоча після війни десятиріччями радянська влада збиткувалась над людьми, запитуючи в анкетах: „Чи перебували на окупованій території?” Ніби то їхня вина була, а не біда.

22 червня 1941 року, в неділю, я пішов у гості до однокласника Льоні Мельниченка. Батьки його були репресовані; дід, біля якого він жив з братом, сторожував на єврейському кладовищі, тут же тулилась і дідова убога хатинка. Все кладовище було вкрите кущами, де так весело гратися. День був напрочуд сонячним, тихим, лагідним.

Десь годині о десятій ми вилізли з кущів. Льонін дідусь розмовляв з якимось чоловіком біля тину. „Чули? – запитував той. На нашу країну напали фашисти, по радіо передавали. Так їх, передавали, одразу розбили і погнали за кордон”.

Так у моє життя, а було мені тоді десять років, увійшла війна.

Жили ми далеко від центру на так званій „Холоші”, ніяких гучних подій, окрім хіба мобілізації (під неї попав і рідний материн брат Степан Кривобедрук, кадровий командир запасу), не відбувалось. Не було і військ, боїв тощо.

Одного разу вибрався я в центр, якраз коли пустошили магазини. Тягли все, що до рук потрапляло: торговельники вершки забрали і влаштували, так би мовити, день відкритих магазинних дверей. Мати нам, синам, суворо заборонила бодай близько підходити до тих місць: батька посадили у в’язницю як ворога народу і ми були затавровані. А матір ми слухались.

... Як про це дізналися дядьки – не знаю, проте на піщанім шляху з боку Києва, якраз за млином, ми, хлопчакі всюдисущі, з’явилися вчасно: із заходу (від Юрчихи) до Олександрівки входили окупанти. Кілька дядьків у свитах (у серпні!) у смушкових шапках зустрічали фашистів хлібом-сіллю, хрестячись і низько кланяючись.

Багато олександрівських євреїв встигли виїхати на схід, проте чимало залишилось. Першого ж дня німці розстріляли діда Лейбу, якого я добре знав – старого, тихого, мудрого іудея. Решту, хто не сховався, стратили у 1942 році в степу за містечком.

У райполіклініці розташувався гебітскомісаріат, у міліції – поліція, у райвиконкомі – гестапо, у райкомі партії – управа. Вивісили фашистські прапори – червоні з білим колом, в яке вписана чорна свастика.

З’явилися поліцейські з місцевих, з місцевих була й управа та інші служби.

Потекли нудні, тривожні, невиразні і безпросвітні будні. Наша сім’я (батько повернувся з ув’язнення за два дні до окупації, його з політичного

трохи раніше перевели на іншу статтю – „халатність на роботі” – і відпустили) – перебралась у центр – від’їжджаючи на схід, знайомі батьків Принцмани віддали нам на збереження свій будинок (тепер на цьому місці гаражі районного будинку культури). Не зберегли – десь у 42-му начальник поліції Закревський особисто вигнав нас звідти, не дозволивши практично нічого взяти із собою.

Та це буде пізніше. А поки що події розгортались не за нами написаним сценарієм...

Жора Ткаченко

Не знаю (давно не був в Олександрівці), чи й досі навпроти приміщення недавнього райкому партії ”живий” той довгий, як поїзд, приземкуватий будинок, де у 1933 році батько найняв квартиру. Цей будинок і досі не перестас мені вряди-годи являтися в снах. Жило там кілька сімей, одна з них – Ткаченків. Старший син – Георгій, якого всі звали Жорою, менша сестра – Маргарита...

Вже коли Олександрівка була окупована, Жору Ткаченка скинули на парашуті десь поблизу. Ткаченка схопили і видали поліції ... його недавні однокласники.

Певна річ, те, що було тоді, стало відомим набагато пізніше. Після тривалого ув’язнення і, зрозуміло, допитів Жору повели в ліс розстрілювати із зв’язаними за спиною руками. А на ньому була блакитна футболка (мати передала в камеру). „Шкода таку гарну річ кров’ю бруднити, - сказав начальник поліції. – Скидай!” „А руки?” – здивувався Жора. „Розв’яжіть!” – наказав поліцаям. Мотузки розрізали. Жора підняв руки разом з футболкою над головою, а тоді рвучко розкинув їх у боки, розірвавши сорочку і збивши двох поліцаїв, які стояли поруч. І кинувся між дерев тікати. Заляскали постріли та Жора втік. В Осоті заліз у ставок. Прочистив очеретину і дихав через неї до темряви. А потім ... пробрався додому. Батьки на горищі біля лежача змурували йому сховище, і там він пролежав майже до кінця окупації. Ми вже знову жили в тому будинку, але таємниці сім’ї Ткаченків ніхто не знав. А у нього ж, до того, було прострелене коліно.

Десь у кінці 43-го, восени, німці вирішили в нашому будинку облаштувати госпіталь. Почали нас виселяти, але культурно, по-європейськи, тобто надали транспорт. Жору засунули в шафу, і самі німці вантажили шафу в кузов автомашини. ...

По війні Георгій Ткаченко з ногою, яка не згиналася, працював судовим виконавцем. *(Очевидець розстрілу Г.Ткаченка олександрівець М.С.Снісар децю по іншому розповідає про цю подію).*

Румуни

Після того, як усе, образно кажучи, перемололось, фронтові частини вермахту продовжували свій „нах Остен!”, в Олександрівці почала налагоджуватись сяка-така мирна обстановка. Гарнізон складався в основному з румунів.

У нас на квартирі, коли ми ще жили в будинку Принцманів, стояв румунський офіцер Ніколас Діюштані – верткий невисокий карапузик з широким смаглявим обличчям. Сам із Бессарабії, він доволі вільно володів українською мовою. Набагато молодший від моїх батьків. Був щедрим, приносив наїдки-напої, обідати-вечеряти сідали за одним столом.

Якось, добряче випивши, Ніколас Діюштані почав розповідати про те, як вони брали Одесу.

«Там найстрашнішими були матроси – смугаста смерть, - розповідав. - Ми їх – вони нас. Відчули, що в них закінчилися патрони. „Рус, здавайся!” – кричимо їм. І вони вийшли з окопів. Із білими хустинками в піднятих руках. Як вони йшли! Як вони йшли! Наша смугаста смерть! Ми завмерли... Та, коли матроси наблизилися до наших окопів, з-під тих хустинок на нас полетіли гранати. А ми їх – з автоматів, - захлинявся Діюштані. – Тра-та-та! Тра-та-та!»

Мати схопилася на рівні і затопила румуну в пику. Всі заніміли. «У неї брат воює!» - тихо сказав батько.

Діюштані мовчав. І далі, скільки він ще жив у нас, це питання не виникало.

Румунські офіцери мало не щодня слали додому посилки – неподалік вони влаштували бойню, худобу забирали у населення, найсмачніше запакували в ящики і писали домашні адреси... А солдати...

У плиті палахкотів відкритий вогонь. Удома я був один. Надворі – лютий мороз. До квартири якось несміливо зайшли два румунські солдати, ледь утихомирюючи дрижаки. Побачили вогонь, і очі їм заближчали. Похапцем вихопили з-за пазух кукурудзяні качани і почали смажити на вогні, покректуючи від задоволення. Раптом зайшов офіцер (не Діюштан), побачив цю картину і заходився лупцювати бідолах куди втрапить. Задкуючи, вони забралися геть. А качани згоріли у плиті.

Батько якось познайомився з літнім румуном, солдатом теж. Той часто увечері заходив до нас, про щось вони там із батьком вели розмови – румун знав нашу мову добре. Однієї ночі спалахнула поліклініка, де вже був не гебітскомісаріат, а щось на кшталт казарми для солдат. Той румун (ми його називали „лінивим”) прийшов до батька ніби за лопатою – рятувати казарму. Та на пожежу не поспішав. „Хай горить! - казав. - А ми тут з тобою, Петря, перекуримо”.

Від постояльця нам залишилися щітка для одягу і гребінка. На них з допомогою збільшувального скла були випалені крапки, які складали слова „Ніколай Діюштані”.

“Диверсія”

Було всього. На видовища будь-який народ за будь-яких обставин збігається дружно. Року чи то 42-го, чи 43-го до нас приїздив духовий оркестр гітлерюгенду, і музики, хвацько видуваючи в труби, переможно крокували центральною вулицею Олександрівки... Пам'ятаю, батьки пошили мені штани фасону галіфе. Так один італієць (були в нас і такі) смикав мене за ті штани і сміявся: “Комісар! Комісар!”, а жестами показував, що відріже на тих штанах округлі вилоги... Пам'ятаю агітмашину, з динаміка якої лунали частівки, навіть одну запам'ятав:

Чтой-то там за трупный запах

Несет по алле?

Это Ленин завонялся

В своем мавзолее.

Випало брати участь і в диверсійній операції. Вітя Рубашевський, старший за мене на кілька років, задумав скласти велосипед. Деякі частини і вузли у нього були, та не всі. Він підмовив Ваню Рулу (прізвисько „Пулька”) і Борю на прізвисько „Крима” залізти в німецький гараж, який розташовувався в глибині двору колишніх райкому і виконкому. До речі, під цим же дахом була й кутузка поліції чи гестапо. Залучили до справи й мене, переважно через те, що за гаражем у провулку жили Харченки і в них була німецька вівчарка Адо. Ну ж тварина! А вона, як добрий кінь, возила мене. Словом, я стояв на чатах. Хлопці виставили шибку (ножа я приніс), залізли, взяли, що могли, і віднесли Віті. За кілька днів я був у нього, він саме складав того омріяного велосипеда. Зайшли на подвір'я двоє у військовій формі. Одного – обер-лейтенанта – я знав, він ніби перекладачем у гестапо був. Забрали все, що побачили і знайшли з деталей і вузлів. І нас з Вітьком – під білі ручки.

У кабінеті вже рюмсали, шморгаючи носами, „Пулька” і „Криса”. Обер-лейтенант наказав нам спустити штанці, відрахував кожному по м'якотілому місцю десять ляпасів жорстким ремнем і під зад коліном виштовхнув за двері.

Ця історія мала дивовижне продовження. Вже після визволення Олександрівки я побачив того обер-лейтенанта у формі ... радянського офіцера, старшого лейтенанта. У нас квартирував уже в роках, статечний і тихий капітан, до війни він учителював. Коли на Олександрівку налітали

німецькі бомбардувальники, він давав нам із старшим братом Володимиром свій пістолет і патрони, і ми по черзі стріляли у темне небо.

Захекавшись, я прибіг додому, капітан уже повернувся зі своєї частини. „Шпійона бачив!” – загорлав я і все розповів. Наступного дня капітан взяв мене за руку, і ми почали ходити вулицями. „Побачиш його, – сказав капітан, – то тільки очима покажи!” Я побачив. Показав очима і побіг додому.

Увечері прийшов капітан і з ним ... той старший лейтенант, „шпійон”. Вони голосно сміялись, а потім капітан розповів матері (батько вже пішов на війну), що старший лейтенант – наш розвідник і треба йому дякувати, що та диверсія закінчилася на наших скривавлених сідницях. „За законами воєнного часу, – це вже старший лейтенант додав, – всіх батьків чекали серйозні неприємності”.

Страшне видовище

Там, де нині височать два чотириповерхових будинки в центрі по вул. Леніна, раніше була довга приземкувата будівля, в якій розміщались селищна рада, дитячий садок і ще щось.

Одного дня взимку я став свідком такої страшної події. На тротуарі у дві шеренги стояли військові (не пам’ятаю, німці чи румуни) з гвинтівками. Між ними літав босий, в одній білизні чоловік. Літав тому, що військові багнетами підкидали його і передавали один одному.

Побачивши мене, один із військових вистрілив у мій бік. Я втік. Потім вони все ж замордували того чоловіка, певно, партизана, і закопали в глибині двору. Пізніше його перепоховали в парку. А ще пізніше – у братській могилі на кладовищі *(свідком цієї події була також і О. Жигadlo).*

Піонерський галстук

Та життя живих не припинялося. Після повернення мого батька з тюрми сім’я наша ожила. Восени 1941-го ми гуртом збирали колоски на колгоспному полі, здається, назбирали багато. Потім батько зайнявся промислом – варив мило. Компоненти – свинячий жир (а дохлих свиней вистачало), каустична сода і вода. Тільки те мило страшенно смерділо. А ще пізніше батько влаштувався комірником до Несватківського відділку радгоспу.

Якось на базарі батьки купили смушок. Гроші ходили різні – і радянські, й емісійні українські, й дойчмарки. Було вирішено з того смушку пошити мені шапку-кубанку. От тільки верху не було. Мати згадала, що десь є мій піонерський галстук. Та тут я став, як мовиться,

гопки: не дам папложити галстук! Отже, залишився без красивої кубанки, бо іншого матеріалу на верх чомусь не знайшлося.

Котел

Про нього мені розповів літній німець, який чомусь мене сподобив. Мабуть, десь у Німеччині у нього був такий же син. Українською мовою володів добре. Малюючи палицею по снігу різні лінії, він розповідав, що до Дніпра, відступаючи, їхні підривні команди нищили все, що траплялося на шляху. А після Дніпра вже не встигали, так драпали.

У районі Олександрівки були оточені чималі німецькі війська, малював на снігу німець. Неширокий вихід залишався десь біля Кам'янки. Радянське командування передало наказ одному з партизанських загонів,

*Радянський агітаційний
плакат. 1944 р.*

який діяв у тих краях, закрити вихід. Та там був спиртзавод. „Лісові брати” добралися до спирту, наклюкалися так, як тільки можна „на шару”, і фашисти їх добре поколошматили.

Не знаю, наскільки достовірна розповідь того німця, та я особисто бачив, як повз наш будинок з боку Кам'янки рухався румунський обоз, при тому на одній каруці замість колеса була прилаштована колода. А потім цей же обоз плівся назад (каруца з колодою замість колеса вельми впадала в очі).

Той німець подарував мені солдатську пілотку, і вона довго в мене була.

Олександрівку визволили в ніч із 7 на 8 січня 1944 року. Солдати були всі як на підбір: молоді, здорові, у білих кошушках і сірих валянках.

Фронт покотився на захід.

Холодець

Наближалось 1 травня 1945 року, мати до свята взялася готувати холодець. (Не маю права не сказати про матір — дивовижну жінку. Залишившись у 31 рік без чоловіка, якого репресували як ворога народу, із трьома дітьми: 5 місяців, 5,5 і 9 років, та ще й старенькою своєю матір'ю, вона дала всім раду, виростила і вивела в люди). Раптом виявилося, що

вдома немає часнику до холодцю. „Збігай до Марфуші, - наказала мені, - хай позичить”. Марфуша – її задушевна подруга. Я побіг, тітка Марфа дала мені дві головки.

Тарілки й блюда з холодцем мати розставила біля столу, на якому заходила прасувати. Раптом забігає брат Володя:

- Війна скінчилась!!! (Він не дочув: по радіо повідомили, що наші війська взяли Берлін). У матері затремтіли руки, праска випала і шубовснула в блюдо з холодцем, зашипіло, зашкварчало, праска застрибала по тарілках і майже всі потрощила.

А 9 травня ми з нею зібралися на город. Вийшли, а Олександрівка торжествує: війна скінчилась!

*Українські підлітки з підібраною трофейною зброєю.
З фондів РДАКФД, 0-255360.*

Ми, хлопчак,и, десь доп'яли ручний кулемет, встановили його на цямрини колодязя у дворі міліції і з п'янкою насолодою посилали кулі в уже мирне небо. Міліціонери стріляли разом з нами.

Семитуркіна Євдокія, вчителька з села Федваря (тепер Підлісного).
Опубліковано у книзі К. Кradія «Патріоти Кіровоградщини у ворожому тилу» (Кіровоград, 2006, с. 98-101).

Все життя я працювала вчителькою в селі Підлісному (колишній Федварь). Мене оточували люди, які працювали на землі і в лісі, годували країну і берегли «легені» планети. Зберігали життя всьому живому.

Я виховувала їхніх дітей. Зрозуміло, в той напружений час говорила їм про фашизм, «коричневу чуму». Описуючи звіряче обличчя гітлерівського режиму, я тоді не знала його справжнього норову.

По-справжньому ми побачили і дізнались, що таке фашизм тільки тоді, коли гітлерівці захопили Кіровоградщину. Не буду багато говорити на цю тему. Наведу лише декілька прикладів з життя нашого села. Перший фашизм позбавив дітей можливості отримати середню освіту. У школі залишили тоді тільки чотири класи і то за дуже скороченою програмою, що включала в себе тільки вивчення української й німецької мов, а також елементарної математики.

Другий приклад. Десь в кінці 1943 року в нашому селі зупинилася есесівська частина. Карателі готувались до розгрому партизанського загону нашого односельця С. І. Долженка. Офіцери і солдати цього підрозділу відзначались особливою жорстокістю у відношенні до місцевого населення. Щоденне побиття не тільки чоловіків і жінок, але навіть дітей, стали звичайним явищем в ті дні.

Якось вони оголосили, щоб все населення села з'явилося до церкви. Навчені гірким досвідом люди не пішли на це богослужіння. Нам вже були відомі випадки, коли фашисти збирали в одне приміщення жителів населених пунктів, налаштованих проти окупантів, і підпалювали це приміщення. Так було розстріляно 16 чоловік у селі Красносіллі, 75 у нашому райцентрі - Єлисаветградівці. Страшна слава в наших краях поширювалась про силосну яму в Цибулево, прозвану «Баштою смерті», де гітлерівці закатували біля ста чоловік. В селі Буда, це недалеко від нас - під Чигирином, німці за один день стратили 130 місцевих жителів. Тому легко зрозуміти нашу недовіру до зібрання великої кількості людей у будь-якому приміщенні. Особливо такого села, як наше, що давно вважалось партизанським.

Я жила поряд з церквою і пішла подивитись на це «богослужіння». Декілька жінок, які там опинились, з острахом спостерігали за офіцерами з черепами на руках. Вони кілька разів заглядали у вікна, перевіряючи чи багато людей прийшло. Населення не виконало наказу окупантів і не з'явилося у церкву, і цим, як ми думали, зірвало їхній намір спалити нас.

У ці дні в моїй хаті поселили трьох німців. Один був з есесівськими відзнаками, інші два - без них. Коли я повернулась з церкви додому, німець, з черепом на рукаві, почав приставати до мене. Після того, як відхилила його «залицання» і стала тікати від нього, він схопив молоток і кинувся на мене. Добре, що його затримали два інших солдати, а я втекла тоді до нашого сусіда Івана Марченка.

Саме в ті дні німці відзначали якесь своє свято. Багато з них були

п'яні. Коли я вийшла з хати Марченка, то почула крик про допомогу. Це галасувала моя сусідка Галя Ламтева. Я попросила солдата, який заступився за мене, і він пішов зі мною. Назустріч нам вже бігла Галя: вся в сльозах, обличчя і шия закривавлені, в синцях і подряпинах. Ми побігли через город Марченка на другу вулицю. Нас перегнав есесівський офіцер з відзнакою у вигляді черепа над схрещеними кістками. У руках у нього був високий бутель з гусаком. Він наздогнав Галю і замахнувся на неї бутлем - хотів вдарити її по голові. Я бачила, як вона схопила німця за плечі і той упустив бутель. Гітлерівець почав бити її ногами, але жінка зуміла вирватись з його рук і побігла за церкву.

Оскаженілий фашист зайшов у хату Михайленка, де знаходились його солдати, і вискочив звідти вже з «наганом» у руках. Я побігла до себе в хату, куди вже встигла прибігти жінка.

- Галю, - крикнула я, - тікай. Він іде вже з «наганом»!

Вона побігла в хату Єсавуленка і попросила якогось солдата піти з нею, щоб захистити її і дітей від есесівця.

В цей час у неї вдома залишалось трое дітей. Я і сусіди чули несамовитий крик. Офіцер, щось вигукуючи, ішов до хати Ламтевої. Ось він вскочив в її хату. Люди в сусідніх дворах почули три постріли. Німець з пістолетом вийшов з хати і швидко попрямував у напрямку греблі ставка, яка у нас називалась «фонтан».

Разом з нами, її сусідами, до хати увійшло два німецьких солдати. Один з них ішов першим. Відкривши двері, він пробурмотів: «Нехорош камрад...» і не пустив нас в хату. Коли він відійшов, ми переступили поріг кімнати. Ніколи в житті я не бачила такого страхіття: мертві діти лежали поперек ліжка... Їх ніжки звисали, а рученята хлопчика Гени і середньої дівчини Наді були витягнуті вдовж тіла. Рученята самої меншої були схрещені перед обличчям, ніби вона намагалась захистити себе. Діти лежали на спині, личками догори. Хлопцю і середній дівчині злодій стріляв у ротики, а молодшій - у перенісся. Діти були мертві...

Німецький солдат не дозволив нам залишитись біля малечі. Він зачинив хату на замок. Безумна від жаху мати плакала і кричала на все село: «Ой діти мої, діти... Вже немає моїх діток...» Після цього, я з своїми дітьми (сином Олексієм 14 років і дочкою Таїсою 11 років), а також племінницею Лідою Фроловою - 15 років — повернулась додому, а Галю Ламтеву взяв до себе хтось із сусідів.

Вранці наступного дня я пішла до Галі. Вона була вже дома і мала дозвіл на поховання дітей. На дівчат ми одягли платтячка. У хлопця не знайшлося підходящої одежі і ми вдягли його в костюм батька. Домовини тоді не було де дістати і їх поклали в платтяну шафу. Голови дітей поряд

не вміщались, тоді ми поклали дівчат по краям, а хлопця - в середину, опутивши його голову нижче голівок сестричок.

Староста Юхименко дозволив поховати дітей у центрі села, на бульварі, де були могили учасників громадянської війни. Яму копали мої діти і племінниця, а також Микола - син Дмитра Єсавуленка.

Вечері, напередодні похорону, ми поклали шафу з дітьми на стіл. З Галею залишилась моя племінниця Ліда Фролова. Я, як і інші люди, побоялась zostатись із-за своїх дітей. Чекали нового наказу карателів. Подумавши, я повернулась і вговорила Галю закрити хату і піти ночувати до мене. Вранці, не дочекавшись мене, Галя побігла додому. Коли я прийшла, вона непритомна лежала поряд зі своїми мертвими малими. Я вибігла з хати і попросила перехожих допомогти винести її на свіже повітря. Втрюх ми винесли Галю і я з великим зусиллям привела її до тям.

Тепер біля неї вже були сусідки: жінка Архипа Кубанського, Дмитро й Марія Єсавуленки з сином Миколою, я і троє моїх дітей (син Олексій і дочка Таїса, а також племінниця Ліда). Всі ми віднесли шкаф-трину до могили, де і почалось дійство. Хтось запросив священника - отця Карпія (здається, це був Карпо Босий із села Букваря), який виконав похоронний обряд. Інших людей при цьому не було. Всі боялись нових злочинів з боку окупантів, які намагались нажахати населення, щоб воно не допомагало партизанам.

Після похорон Галя в свою хату не повернулась, а тимчасово поселилась у Кубанських. У них вона прожила майже рік. Працювала тоді в млині. Пізніше вона переїхала жити до сестри на другий кінець села. Прожила після цього недовго. Спочатку втратила розум, а потім померла... Її чоловік, Григорій Ламтев, загинув на фронті. Така доля цієї родини.

Пройшло багато років після війни. Наш народ розгромив фашистську Німеччину. Повішали головних зловмисників, що розпочали цю війну. Та більшість з них не були покарані за свої злочини. Ми, ті, які бачили правопорушення окупантів, вважаємо, що по відношенню до таких катів, як вбивця дітей Ламтевих, не повинно бути строків давності. Добре було б і зараз знайти цього ката - офіцера есесівця, який холоднокрівно застрелив трьох маленьких діточок: Надю, Олю і Гену Ламтевих, і судити його тут, у нас, на місці злочину - в селі Підлісному. *(До відома читача, ці спогади писались через 25 років після війни).*

На попелищі рідних домівок. З фондів РДАКФД, 0-153289.

Але я трохи відволіклась від головної теми своїх спогадів. Зрозуміло, що діти, як і ми дорослі, з ненавистю ставились до окупантів і, не дивлячись на страшний терор, намагались допомагати народним месникам. Яюсь, коли село, як і цього разу, переповнювали карателі, наші вихованці Федір Шепель та Яків Матвієнко шукали привід попасти в ліс до «смаленого дуба». Місце, де вони зустрічались з партизанським черговим на цьому посту і повідомляли його про те, що діялось навколо лісу. Зробили це під виглядом пастушків, що пасли череду ліспромгоспу. Своїх друзів, двох Іванів Юрченка і Коноваленка, залишили зі стадом, а самі чагарниками, знайомими стежками побігли до партизанів. Цього разу хлопцям не пощастило - їх затримав і арештував патруль польових жандармів. Хлоп'ят по-звірячому жорстоко допитували і, нічого не дізнавшись, кати посадили закривавлених дітей у машину і повезли в Єлисаветградківку. Що було далі - ніхто не бачив. Тільки люди, які поверталися в той час зі станції Цибулево, чули на кутку Плоского лісу жахливі крики дітей і прокляття дорослих людей. Пострілів не було чути. Як потім стало відомо, гітлерівці разом з дітьми закопали живими п'ятьох військовополонених, які були затримані в лісі. Вони шукати партизан...

Батько Вані Коноваленка, як тільки стемніло, пішов у ліс і розшукав могилу закатованих дітей і червоноармійців. То була невеличка галявина під кронами старих дубів. Багато чого бачили ці дерева за свій довгий

вік. Проходили під ними і татарські людолови, і турецькі яничари, і польські гонористі шляхтичі, але таких звірів вони бачили вперше.

Вгледівши сліди ще сирій землі, батько почав її розгрібати над свіжою могилою. Аж ось показатись дитячі з покаліченими пальцями, закривавлені і порізані обличчя... Жертви фашистів не лежали, вони стояли... Їх закопати живими... Роман Кирилович обережно засипав могилу і довго сидів над нею, похиливши голову.

Батьки таємно перенесли своїх дітей в інше місце. А згодом, після визволення, все село урочисто, з військовими почестями, поховали юних героїв на центральному цвинтарі Федваря. З часом у центрі села з'явився пам'ятник, присвячений їх подвигу.

Лебідь Володимир Федосійович. 1936 р.н. Народився і проживає в с. Соснівка. Спогади записав у вересні 2006 року учень 10 класу Підлісненської ЗОШ І-ІІІ ст. Чабан Валентин.

Якщо згадувати про період війни, то, мабуть, це моє босоне дитинство. Жили ми в Соснівці на узліссі, а якщо бути зовсім точним, то прямо в лісі. Батько, Хтодосій Іванович, на війну не потрапив, так як повернувся скаліченим після Фінської. Сім'я наша на той час була не такою й великою: я, три сестри – Марфа, Параска, Олена та мама Явдоха. Тож вся сім'я була вдома. З часом, за німців, почали з'являтися в нашої хаті, особливо вночі, сторонні люди. Вони пізно ввечері приходили до нас, про щось говорили з батьком, а потім, набравши у мішки продуктів, йшли в ніч, в темінь. Бувало, що й батько вдома не ночував, нічого нікому не кажучи- про щось з мамою поговорять, і він ішов, а мама плакала цілу ніч. Одного разу до нашої хати принесли пораненого чоловіка. Від сестер підслухав – партизана. Під ранок до хати прискакали на конях власівці. З хати по них почали стріляти. Я так злякався, що засунув голову між ніжки ослона, що батькові потім довелося його розпилювати. Партизана відбили, власівців відігнали, пораненого благополучно переправили до партизан. А на ранок розпочалося страшне. В село наїхало сила силенна гітлерівців. З кожної хати виганяли всіх на вулицю. Хати почали палити. Розпочалося справжнє пекло: все горить, діти плачуть, жінки голосять, а німці стріляють, стріляють...

Люди, мов стривожені птахи, кинулися тікати хто куди, лише б сховатися від кари. На вечір, коли все затихло, ми всі зійшлися до батьківської хати, а від хати залишилося лише згарище та собака Сірко, який з переляку сховався в будку, і, мабуть, через те й уцілів. Пожурилися

батьки та й попрямували в Михайлівку до тітки Килини, де й жили до того часу, поки село не звільнили наші.

Лебідь Галина Григорівна, 1937 року народження. Народилася і проживає в с.Соснівка. Спогади записав у вересні 2006 року учень 10 класу Підлісненської ЗОШ І-ІІІ ст. Чабан Валентин.

Моя мама в 1937 році залишилася вдовою, її чоловік, а наш батько Волосян Григорій Григорович, працював на той час головою колгоспу, його визнали ворогом народу і розстріляли на Різдво 1938 року. Мені на той час виповнилося лише 8 місяців. І з того часу почалося життя моєї мами-вдови, та ще й ворога народу, сумне - невеселе. Ні працювати, ні відпочити толком не було часу та ще троє дітей на руках. Всі родичі відвернулися, боялися накликати лиха на свою сім'ю, то бідували самотужки. Та ще до всіх бід прибавила болю і війна. Я війну майже не пам'ятаю, та тільки до цього часу перед очима, як горіло наше село.

Радянський агітаційний плакат. Поч. 40-х років ХХ ст.

З мамою, сестрою Лідою та братом Гришею ми жили на околиці села, від лісу далеко, але на самому горбі. Як почало горіти село, ми побачили зарані, мама почала виносити речі з хати та закопувати в погребі. Ми в трьох стояли тихесенько і словечка не промовили. Було чути крики, плач та гул моторів. Коли мама закінчила копати, німецькі танки вже показалися на вигоні. „Куди ховатися?” Мама крикнула: „В копу кукурудзи швидше біжіть!” Та було пізно, німець помітив нас, і з копи ми, як

мишенята, побігли в різні сторони, хто куди. Гриша побіг першим, німець закерував свого танка прямо на нього, він, як зайчик, почав петляти по городі, а вони женуться і регочуть, мама так плакала, стоячи за грушею, що і ми з Лідєю заплакали, хоча і не розуміли чому. Проходив час, їм, мабуть, набридла їхня забавка і тут застрочив кулемет, кулі, як горох, тарабанили по кукурудзі, і наздогнали брата, він як підкошений упав на городі, а катюги розвернули свою смертоносну машину і попрямували до сусіднього двору. Ми з Лідєю підняли голови на маму, вона стояла ніби вкопана, вся зблідла і обхопила руками голову. А потім плач - я ніколи не чула такого. Люди так не плачуть, мабуть тільки поранені звірі. Ми дивилися і боялися поворухнутися, а мама пішла, побрела до Гриші. Тіло його звернуте калачиком лежало прямо серед городу. Мама впала на коліна і, ніби підкошена пташка, огорнула тіло сина і все затихло, я чула як колотилося моє серце, та промовити нічого так і не змогла. Ми тихенько підійшли до них. Я подивилася на брата. На грудях прямо вздовж ключиці видно було чотири рани від куль. А мама чомусь почала пестити його, ніби була не сповна розуму, примовляючи якісь незв'язні слова. Коли знову крик: вона кричала що Гриша живий, що він ще дихає, щоб ми бігли за нею. У сусідньому селі Княже (Красносілля) були наші, мама підхопила брата і на руках понесла, побігла до сусіднього села, до наших. Гришу вилікували, та намісто шрамів від німецьких куль так і залишилися на все життя. Прожив мій брат 73 роки і весною 2004 року помер своєю смертю. Отака вона війна: безжальна, нестерпна, болюча.

Нестеренко Ганна Аврамівна, 1937 р.н. Народилася в с.Розумівка., проживає в с.Миколаївка. Записали учні Розумівської ЗОШ – III ст. в травні 2006 року.

Було мені п'ять років, як розпочалася війна. Я, наш батько Аврам, мати Якилина жили на окраїні села Розумівка, на так званій "Вершині". 22 червня 1941 року пішов батько в центр села і повернувся додому зі звісткою: "Почалася війна!" Я чомусь дуже злякалася, можливо тому, що й батьки були розгублені.

Незабаром мого старшого брата Івана забрали на фронт. Дома залишився молодший брат та батько, які за віком не підлягали мобілізації. Почали ми готуватися, як і наші сусіди, до війни. Для цього викопали велике укриття. Потім у селі вибрали старосту, з'явилися також поліцаї. Почали брати заручників з сільських людей.

Ось рання весна 1942 року, мій батько тяжко хворий сидить зі мною

на руках на ганку, обгорнувши мене кожухом. Заходить у двір поліцай і наказує батькові віддати йому кожуха. А поліцай Куценко Андрій був батьковим племінником. Батько гукає матері в хату, щоб вона віддала оті два кожухи, що висіли на стіні. Але Андрій вперся і вимагає, щоб батько віддав саме цей кожух. Батько говорить, що він хворий, на дворі холодно, дитина ось хвора. Злий поліцай смикає за батькового кожуха так, що ми з нього випадаємо.

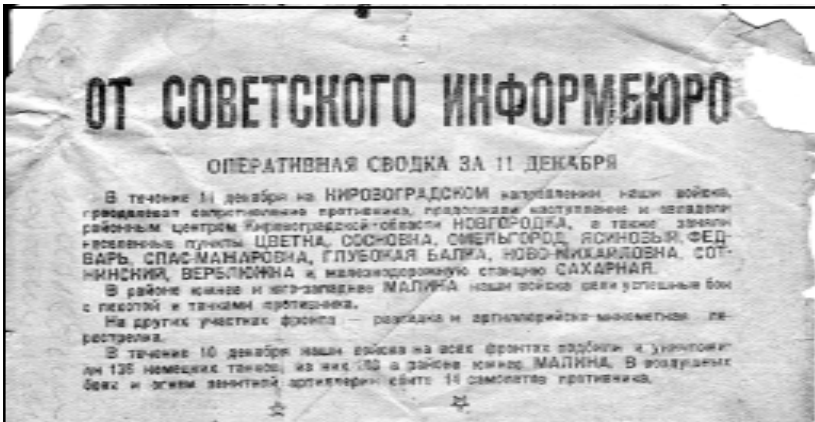
Вже й 1943 рік. Село обстрілюють з гармат. Снаряди летять у центр села і з гуркотом там рвуться. Нові пролітають зі свистом над нами. Ми всією сім'єю вибігаємо і падаємо до викопаної на початку війни землянки. В землянці ще страшніше, бо здається мені, що снаряди попадуть у неї, і нас засипле землею, а то вчувається, що над нами їздять німецькі танки, що ходять по двору і голосно говорять німецькі солдати, і що вони можуть вкинути гранату до нас, і що все село і наша хата згоріла, а всіх убило. Поки гриміли гармати, то страхів набралася на все життя. Аж ось стихло. Ми вийшли з острахом з укриття і роздивилися навкруги. Хата наша і сусідські цілі, ніхто не вбитий. В центрі села горіли хати і в небо вився дим.

Ось лежимо ми з батьком на лежанці і батько щось мені розповідає. Мати стоять біля столу. Я дивлюся у вікно, аж раптом бачу, як з лісу на галявину перед селом вибігли дикі кози. “Тату, - кажу, - там на галявині дуже багато диких кіз!” Батько мені каже, що кози часто вибігають на цю галявину, та й продовжує лежати. “Тату! - кажу знову, - кози розбіглися, але за ними йдуть якісь люди, наче жаби!” Батько як глянув у вікно, то крикнув матері: “Якилино! Тож німці, тримай Галю, а я в укритті!” Укриття це батько зробив під повіткою, куди під час біди ховався увесь куток. Тато побіг у двір. А я не розуміючи, що відбувається і чому батько не взяв мене з собою, бігала за ним і кричала: “Тату, тату!” Мати спіймала мене біля самої повітки і потягла в хату. Тільки – но ми з матір'ю вскочили у хату, як на порозі вже стояв німець. Він пробіг очима по стінах, зупинив свій погляд на фотографії моїх братів, глянув на нас з матір'ю, яка від страху не просто тряслася, а просто підсакувала і спитав ламаною мовою, де мамині сини. “На фронті!” – ледь видавила з себе мати. “Не бійся, матка, не бійся!” – сказав німець і вийшов з хати. Проте в дворі було багато німців, на яких люто гавкав наш собака, він прямо таки рвався з цепу. І тоді один з німців прицілився і вистрелив у нашого собаку. Інші німці смикали наші замки на погребі. Мати, взявши ключі, швидко повідкривала їх всі. Німці, понишпоривши в погребі, вибігли з нього з яблуками та з мискою смальцю і побігли далі в село. Аж пізно вночі вийшов з схрону наш батько і розповів: “Тільки я до половини прикрив

вхід соломою, як у повітку увійшов німець, а я так і заляк із жмутом соломи. Та, на щастя, німець не глянув під ноги, а пильно розглядав горище. Не помітивши мене, вийшов з будівлі”.

Ось увійшли наші. В нашій хаті було повно солдатів, вони спали на печі, на полу, на лежанці, долі на соломі. Аж ось вранці сидять вони навкруги столу і чистять зброю і один солдат показує іншому пістолет і каже: “Це – німецький. Ти хоч знаєш, як з ним поводитися?” Другий відповів: “Знаю!” і повертаючи пістолет в руках, випадково вистрелив у себе і почав повільно падати додолу, а з рота, як сьогодні це бачу, цівкою тече кров. Злякавшись і пострілу, і крові, я дуже закричала. Батько в свою чергу на мене розкричався та ще й вдарив, щоб я замовкла. Солдата врятувати не вдалося. Поховали ми його в лісі і ще довго обробляли могилу, садили біля неї квіти, аж поки не перепоховали його в братську могилу.

Оце розповідаю вам, а самій ще й досі моторошно на душі. Такий страх і горе перенесли ми – діти.

Фрагмент радянської листівки кінця 1943 року «Від радянського інформбюро». З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Безродня Лідія Петрівна, 1939 р.н. Народилася і проживає в с.Триліси. Спогади записані 25.12. 2006 року членами краєзнавчो-етнографічного гуртка Триліської ЗОШ 1-111 ст.

У війну я була ще малою. Але пам’ять все-таки дещо зберегла. Жили ми з мамою разом з дідом і бабою в одній половині хати, а в іншій половині

проживали німці. На свято Нового року (мабуть 1943 – го) німецькі солдати поставили в кімнаті ялинку серед столу. А один з них взяв мене на руки і грав на губній гармошці (згодом я її вкрала). Вони пригощали мене цукерками, печивом і рибними консервами, які були дуже смачними. Залишилося в пам'яті й те, коли вже був наступ наших військ, то ми з бабою, дідом і мамою сиділи в льоху на картоплі, накривши її ряднами, одягом. Мама весь час піднімала ляду і виглядала на двір. А бабуса з дідом на неї гримали, мов, хоче щоб застрелили. Вже як вступили наші війська, то в нашій хаті ночували солдати Червоної Армії. Бабуса наварила цілий казан картоплі, мабуть з відро, в “кожушках” і дістали з діжки солоних огірків. Тож цією їжею й пригощали наших воїнів.

А мій батько з фронту не повернувся, я його зовсім не знала, бо було мені тільки два місяці, як забрали батька до армії.

Безпала Ольга Яківна, 1931 р.н. Народилася і проживає в с.Триліси. Спогади записані 1.10. 2006 року Найко Вікторією – внучкою оповідача.

Коли увійшли німці до села, я добре пам'ятаю. Тоді всі діти пасли корови біля Маленького ліска. В небі, над нашими головами, появлялися білі хмаринки, які розривалися вогнем. Тоді вперше ми побачили і почули постріли. Наші батьки, які працювали на Сьомім полі, побачивши таке, побігли до нас і всіх нас, разом з коровами, яром погнали додому. А по дорозі, що вела на Любомирку й Чигирин, їхала маса німців на мотоциклах, автомобілях і була після них така пилюка, що село було неначе в тумані. А на вечір уже ходили по дворах німці і просили яйця і молока. В цей день в селі нічого такого страшного не було, от тільки згоріла хата Скічко Марії.

В якийсь день німці й поліція зігнали всіх людей до нашої церкви і там заперли. Було це після того, як убили під лісом німецького солдата. Хто й навіщо це зробив, невідомо.

Людей у церкві згодом поділили на молодих і старих. Молодь вивезли до Німеччини, а старих відпускали додому. Говорили тоді, що за людей заступилися німецький комендант Штайс, який жив у селі, та перекладачка Ельза. Батько, коли прийшов з полону, застав у хаті повно німців. До хати батько не зайшов. Заховали його в повітці, під свинячим полом. Мати носила йому їсти. Одного разу німець, що жив у нас, побачив батька у тій ямі, то ми всі, а нас на той час було четверо дітей, попадали на коліна і просили і запевняли, що наш батько не партизан. На щастя, і серед німців

були добрі люди, і той, що був серед них старшим, дозволив батькові зайти до хати і заховатися на печі. А ми, діти, сиділи на краю печі, і якщо хто чужий заходив до хати, то батько ховався за нами. Ще добре пам'ятаю, коли німців гнали із села. Тоді було багато снігу. На той час я була у сестри Ткаченко Марини. З її хати було добре видно, як наші солдати у білих халатах бігли по полю, а німці, відстрілюючись, ланцюгом відходили. Падали і наші солдати, падали й німецькі. Ось в хату вбігає солдат і питає, чи немає в нас німців... Було радісно на душі. Адже прийшли наші...

Велика Марія Трохимівна, 1930 р.н. Народилася і проживає в с.Триліси. Спогади записані 10.12. 2006 року членами краєзнавчот-етнографічного гуртка Триліської ЗОШ І-ІІІ ст.

Саме перед війною народився мій молодший брат Льоня. Німецькі солдати розселялися по хатах. В нашій хаті їх проживало чоловік 10-11. В сволюки позабивали цвяхи і на них вішали зброю. А нам з мамою немає місця в хаті. То тулилися в кутку біля печі. А інколи ночували в повітці біля корови, аж поки нас не прийняла сусідка. Тож частину війни ми жили в неї. Ніколи не забуду такий випадок: мама тримає на руках Льоню, який плаче і вередує. І цей плач розгнівав німця, який схопив пістолета і до мами, криком, мов, заспокой його, якщо хочете обоє жити. Але все-таки не вистрелив. Хоча була мить, що міг би всіх нас повбивати.

Старших односельчан примушували німці копати для себе окопи. А мене бабуса вимаже в сажу і пояснює німцям, що я хвора, то я залишалася вдома і гляділа дітей. А коли наступали наші війська, то німці дуже швидко тікали і забули у нас чоботи. Мати як нагледіла їх та й каже братові: "Наздоганяй та віддай, бо ще як повернуться, то всіх перестріляють!" Але той німець тільки махнув рукою. Ще коли були німці, то мати приготує що-небудь їсти: чи картоплю, чи борщ, чи кашу, чи млинці, то і німці їли. А вдень у них була муштра, то вони ходили на неї, але один німець завжди залишався вдома. Як вартовий. То він і по воду ходив, і проводжав до колодязя. В нашій сім'ї було дев'ятеро дітей. Петро – брат, загинув на фронті, двоє – померло маленькими. Батько теж воював, його поранило у праву руку, осколок в голові був, через який він осліп, так сліпим і помер.

Запара Іван Дмитрович, 1936 р.н. Народився і проживає в с. Трилісі.
Спогади записані 10.12. 2006 року членами краснзнавчо-етнографічного гуртка Триліської ЗОШ І-ІІІ ст.

Запам'ятався мені перший день війни. Я пас корову і бичка. Жену кутком худобу додому, а німці провід тягнуть, то я бігом розвернувся і погнав городами.

В нашій хаті поселилося четверо німців. В них були коні, яких поставили в сусідській клуні, бо в нашій повітці була корова і бичок, і місця не було.

Мій батько викопав у війну колодязь у Скаржинці і за це дали йому поросю, то німці ним дуже любувалися і трохи підгодовували, а “сусідські” німці прийшли, застрелили те поросю і забрали собі. То “наші” німці ходили до них “розбиратися”. Наші запаси харчів німці не чіпали. Їм видавали пайок, то інколи вони з нами ще й ділилися. В перших числах війни батько наш заколов двох свиней. Мати пересмажила все і покладали у бодню, яку в льоху прикопали

Жив у нашому селі німецький комендант Штайс - саме там, де теперішня медамбулаторія. Бричкою його возив Панас Кривуля. Перекладачкою була Ельза, казали, що вона до війни працювала вчителькою німецької мови десь в Кіровоградській області. Вже після війни проживала в Кіровограді і якось до нас приїжджали якісь військові і розпитували про неї. Штайс об'їжджав усі поля, інколи попадалися пастухи, які пасли кіз на посівах, то батога від Штайса отримували всі. Пригадую такий випадок: якось поліцаї зловили чоловіка, сільського, який вкрав зерно, і привели його до Штайса, а він сказав їм, що, мов, я розберуся, а тоді, згодом, і відпустив того чоловіка.

Стояв фронт під Матвіївкою. То німці по черзі ходили туди по два солдати через добу. Один з них казав моїй мамі, що і в нього вдома три “кіндер”. То як ідуть на фронт, а я сиджу на печі, то вони ніби прощаються з нами: накидають мені печива, мармеладу, в нас таких цукерок тоді зроду не було. А один з них був дуже противний, він трохи розмовляв по нашому, був у нього і словник. Так, іноді, граючись, перекидав матері казан в печі. Одного разу прийшов до мене товариш і вкрав у німців гуталін, яким ті начищали взуття. То цей противний німець до матері, що, мов, це я вкрав. Аж згодом вони вияснили, хто то вкрав. Але після цього до двору нікого не впускали – за комір і на вулицю.

Старша сестра Харитина, 1927 року, потрапила на роботу до Німеччини. То звідти привезла мені піджачка, і всім дещо з одягу. А батько наш загинув на фронті під м. Корсунь.

Кримський Анатолій Анатолійович. 1938 р.н. Народився і проживає в с.Триліси. Спогади записані 10.12. 2006 року членами красзнавчо-етнографічного гуртка Триліської ЗОШ І-ІІІ ст.

Приходу німців в село я не пам'ятаю, бо було мені тоді три роки. Далі в пам'яті вимальовуються люди в зелених мундирах, котрі заїхали до нашого двору на возі, запряженому великими кіньми. Під вагою воза завалився старенький бабусин погріб. Тоді вперше я почув слово “німці”. Хотілося їсти увесь час, то хтось із жінок навчив мене кількох німецьких слів і показав дорогу до німецької кухні, “озброївши” солдатським котелком з ручкою. Я йшов до чужих людей у мундирах і казав: “Щів тіч кофе!” Мені наливали кави, реготали, промовляли якісь слова, серед яких запам'ятав “гуг” і “кіндер”. У нашій хаті розмістили продовольчий склад, заваливши ящиками всю кімнату, аж під ліжко й піч. В ній мешкали також і ми у п'ятьох разом із мамою, бабусею, старшою сестрою і сусідським хлопцем Валерієм. Валерій майстерно крав у німців карамельки, печиво, інколи і ковбасу, насовував нам під подушки. Це рятувало нас від голоду, але ж хлопця могли розстріляти, як би німці це помітили. Одного разу я пролив ложку якогось варива на чобота німцю із своєї високої печі. Той розтібнув кобуру і дістав пістолета, щось кричав і показував на свою блискучу взованку. Валерій схопив мене на руки, а мама почала витирати чобота німцеві білим, чистим рушником. Чітко пам'ятаю, як окупантів гнали із села. Вони метушилися, гнали жінок рити окопи. Нас вигнали з хати і ми поселилися через дорогу в оселі діда Терешка Кримського. Окрім нас, там на лежанці та печі ютилося ще шестеро дітей. Цілодобово не припинявся віддалений гуркіт, а вночі, припавши до шибок, ми спостерігали, як на сході червоно палахкотіло небо й чули від дорослих, що то горить Знам'янка. Напередодні відходу німців я захворів. І однієї ночі, ризикуючи життям, прийшов до нас мій двоюрідній брат - партизанський лікар та в майбутньому професор Володимир Шаповал. Він висипав на стіл купу ліків з підірваного власноручно німецького поїзда. Яскраво пам'ятаю прихід Червоної Армії. Ми вже були в своїй хаті, коли розпочалася артпідготовка. На сараї сусіда, діда Михайла (нині там проживає Губенко О.Д.), розірвався наш снаряд такої потужності, що нас із сестрою вибуховою хвилею скинуло з печі і ми набили синяків. Піднялася стрілянина. Мама з бабунею позатуляли вікна подушками, свято вірячи, що крізь них не пролітають кулі. Але як нам кортіло виглянути на двір! Зрештою, трохи відсунувши наш захисток, я побачив величезного вусатого солдата, який палив з нагана в район Панського ставка і страшенно лаявся російською лайкою. Прийшла перемога. У вересні 1945

року повернувся з фронту мій батько Кримський Анатолій Іванович. Мені тоді йшов вже восьмий рік і я ходив до школи.

Тищенко Віктор Корнійович, народився в 1935 році, проживає в смт. Олександрівка. Записано у 2006 році.

Мій батько Корній Артемович Тищенко перед війною навчався в Києві на республіканських курсах “Заготсировини”. Здобув професію заготівельника сільськогосподарської продукції. Працював в Олександрівській конторі “Заготсировини”, яка містилася там, де зараз знаходиться телеграф (по вул. Леніна, 17). Там продавали мисливські рушниці, набoї, а також проводили закупку хутра і шкіри. Оскільки батько мав дуже поганий зір, то до лав Червоної Армії не призивався. Жив батько по пров. Кривому в Олександрівці. Коли розпочалася війна, потрібно булодесь працювати. Спочатку батько дома шив чоботи, оскільки мав ще й професію чоботаря. Але засобів для існування всієї родини від цього не було. Тож порадившись з рідними, вирішив батько заготовляти шкури забитої худоби для якоїсь німецької фірми, що була аж в Гамбурзі. Батькові прислали звітти якесь посвідчення з численними печатками, тож боятися про майбутнє в умовах окупації сім’ї не було чого. Шкір було багато, бо в Олександрівці знаходилося багато військових частин, які заготовляли для себе провіант. Бойні були, до речі, там де зараз по вул. Чигиринській знаходиться заправка, по вул. Набережна в приміщенні бані. Були і ковбасні, де виготовляли для окупантів м’ясні делікатеси (одна з них там, де зараз кафе “Казка” – між рестораном і універмагом). Крім того, батько отримав унікальну можливість вільно пересуватися по всьому Олександрівському гебїту, маючи для цього всі необхідні перепустки, дозволи, аусвайси. Шкури для німців “заготовляв” у такий спосіб: краї щедро посипав сіллю, а в середину її не сипав, тож на фірму відправлялася фактично непридатна сировина. В роки війни сіль була на вагу золота. Сіль, яка залишалася від такої “економії”, батько відправляв у партизанський загін ім. Сталіна (командир Дубовий П.), роздавав сусідам, родичам, знайомим, і не було жодного випадку, щоб хтось батька “продав” за розбазарювання такого дефіцитного у роки війни продукту. А про те, що сіль у роки війни була великим дефіцитом, свідчить таке: на місцевому базарі солі в продажу майже не було, а якщо і появлялася, то коштувала надзвичайно дорого – 10 марок за літрову банку. Вже восени 1943 року там у Німеччині “докопалися” про причини і шляхи псування такої цінної сировини і на батька прийшов документ про його арешт як саботажника. Однак, батько випередив німців – роздобувши документ, який давав йому право на

евакуацію на Захід, батько разом з товаришами, один на прізвище Попов Борис, інший – Зеленько Петро (у роки окупації Попов переховувався від німців, оскільки був офіцером Червоної Армії) вирушили у бік Розумівки, тобто на Захід, а потім, зробивши величезний гак, пішли до Грушківки, а потім до Дніпра, де й зустрілися з нашою армією. В цей час скрізь стояли ворожі патрулі і доскількино перевіряли всіх, хто рухався по дорогах. Йти на Схід було небезпечно, але батькові вдалося перехитрити німців.

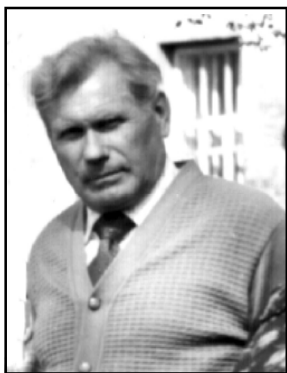
Заготовляючи шкіри, батько вільно міг з'являтися і на залізничній станції Фундукліївка, адже звідси відправлялася заготовлена продукція. Це давало можливість батькові знати про рух поїздів, про вантажі. Всі зібрані дані батько передавав у загін Дубового в Холодний Яр. Крім того, батько заприятелював з румуном Ларіоном, який працював на місцевому комутаторі, поруч стояв і телеграфний апарат. Румун, а його добре пам'ятаю і я, часто приходив після чергування до батька в гості, бо пошта була буквально за сотню метрів від нашого будинку (по сучасній вул. Шевченка, 34). Румун розповідав всі новини, всі інструкції, всі розпорядження, команди, тобто все-все, і нічого не приховував, оскільки сам ненавидів війну, будучи вчителем та знаючи кілька мов. До батька приходив піп Андрій з Мотрониного монастиря. Через нього батько передавав партизанам все, про що дізнавався від румуна. У батька були пачки різних перепусток, звільнень від роботи, довідок і т.п. Всі ці документи батько отримував від своїх людей в біржі праці, гебтскомісаріаті і передавав через попа Андрія у Холодний Яр багатьом знайомим і цим вони уникали багатьох неприємностей. До речі, в кінці 43 року піп Андрій разом з мирянами був закиданий окупантами гранатами в одному з підземель Мотрониного монастиря і загинув.

Добре пам'ятаю, як до батька на роботу під'їжджали вантажним автомобілем "Опель" кілька разів партизани, переодіті у німецьку форму - вони брали кілька мішків солі.

Батьків склад, де зберігалася не вичинена шкіра, знаходився за залізною дорогою, приблизно там, де зараз Фундукліївський вугільний склад, тільки через дорогу. Поруч були склади, де німці тримали награбоване з наших людей добро – валянки, кожухи, посуд, макулатуру, одяг, рештки збитих літаків і т.п. Я ходив до батька на роботу, носив йому їсти, але й гуляв біля нього. Перейти через залізницю була ціла проблема – скрізь вартові, вимагають перепусток, клацають затворами гвинтівок. Мені вдавалося впросити охоронців і після детального мого обшуку пропускали на той бік полотна. На моїх очах до батькового складу кілька разів під'їжджали партизани на все тій же машині і вантажили одяг і взуття, зокрема валянки. Частим гостем батька і на роботі, і вдома у

партизанських справах був Черкас Іван Петрович – через нього батько здійснював зв'язок з Петром Дубовим і його партизанами. Зв'язковим у батька був і поляк Броніслав (прізвище не пам'ятаю – він жив по вул. Коцюбинського, а його дружиною була зубний лікар Брюховецька). З партизанами були пов'язані Коробко Іван – фотограф, Брайко (імені не пам'ятаю) – черговий по залізничній станції Фундукліївка та інші.

Перебуваючи у справах на залізниці, батько кілька разів вибивав засуви з вагонів, які стояли годинами, чекаючи відправки. У вагонах в цей час були насильно мобілізовані окупантами для роботи в Німеччині наші люди. Можливо, по дорозі вони й тікали. Після того, як батько з Поповим і Зеленьком зустріли нашу армію, його товариші були мобілізовані. А батько повернувся в Олександрівку і влаштувався у спецзв'язок на пошту, а потім років з десять був керівником Олександрівського цеху спецзв'язку.

Черкас Іван Петрович, 1921 р.н.,
проживав в смт Олександрівка. Записано 5 квітня 2006 року.

Волею багатьох обставин я вцілів у цій війні. В 1939-1940 роках я навчався у Кіровоградському медтехнікумі. Моїм однокурсником і другом був Кравченко Михайло Антонович. В армію я був призваний у 1940 році. У 1941 році наша військова частина опинилася в оточенні під Харковом. Мені вдалося пробитися з оточення, але наздогнати Червону Армію не змогли. Тож я і десяток моїх бойових товаришів вирішили добиратися до рідних домівок. Пошкандибав і я, поранений, з під Харкова до Олександрівки, натерпівшись в дорозі всілякого лиха.

Під кінець 41 року був у батьків, в Олександрівці. Їхня хата була саме там, де нині в'їзд до Фундукліївського ХПП. В Олександрівці – німці. Зустрів свого довоєнного друга Кравченка Михайла Антоновича. Він ходив ночами вулицями Олександрівки і писав крейдою на парканах і стінах будинків “Смерть німецьким загарбникам!” Це, я переконаний, був першим месником, першим підпільним борцем проти німців. Ще в Михайла був цілий арсенал зброї. Саме він вбив німецького льотчика, коли той, підбитий, упав з парашутом під Івангородом. Саме в той час нагодився до місця приземлення Кравченко Михайло і холоднокровно

вбив німця, забравши всі документи і зброю загарбника. Але Михайло не вберігся – його вбили окупанти в Несватковому і тіло вкинули до колодязя, де воно і пролежало три місяці. Розпочалася мобілізація молоді до Німеччини. Для цього у місцевому театрі Олександрівки крутили рекламні фільми-агітки про роботу в Німеччині, розвісили по Олександрівці яскраві плакати з запрошенням їхати нашої молоді в Німеччину. Таких, хто погодився їхати добровільно, було одиниці. На весну 1942 року рана на нозі зажила, я все менше і менше кульгав. Оскільки жив навпроти станції Фундукліївка, то наша хата і її мешканці стали викликати посилену увагу то німців, то поліцаїв. Рідко який день минав, щоб у двір хтось з окупантів не зайшов. Тому вирішив я йти з Олександрівки. Поселився у с.Косарі у місцевого шевця Масича Івана Семеновича. Іван Семенович шив населен-

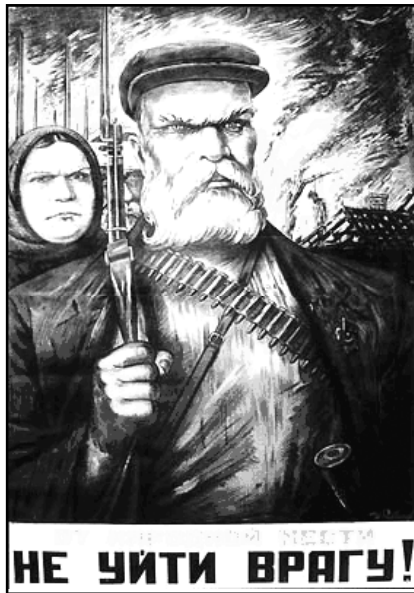
II. Воропай – перший командир партизанського загону ім.Ворошилова. Фото 1944 року.

ню одяг, валянки, а я йому допомагав – торочив старий одяг на клапті, з якого шевцем шилася якась чергова “обнова”. Одного разу до хати майстра зайшов Воропай Петро, з яким, слово за слово, ми розговорилися і вирішили боротися проти ворога. Як я зрозумів зі слів Петра, він мав зв’язок з партизанами Кам’янського загону. Стало небезпечно і у Масича І.С. Тож незабаром я перейшов у Комсомольський ліс. Цим, напевне, уникнув відправки до Німеччини.

Але люди туди їхали. Знаю, що з Нової Осоти поїхали в Німеччину три добровольці – Зануда, Драганець Андрій, і, по вуличному, Картоплина. Пам’ятаю, вже після війни повернувся Картоплина у такому добротному одязі, що всі, хто його зустрічав, заздрили, бо де після війни можна було дістати той одяг. А потім як сів на колгоспні воли, то на них за роботою і помер. А Драганець Андрій так і не повернувся з Німеччини...

Пригадую двох двоюрідних братів Гупалів та Вовка Федося з Нової Осоти, які стали поліцейськими, то коли німці планували облави на осотянську молодь, то ці поліцаї попереджали багатьох хлопців і дівчат, щоб ті ховалися, завдяки чому багато хто з них уникнув відправки на примусові роботи, але не всі.

В Олександрівці була створена біржа праці. Приміщення біржі було в колишній аптеці. Нині цієї будівлі немає. Ця біржа зробила облік всіх працездатних жителів Олександрівки і примусово людей виганяли на різні роботи. Довгий час мобілізовані біржею працювали на прокладці залізничного полотна старого насипу дороги на Чигирин. Завідував біржею колишній вчитель Олександрівської середньої школи Березовський Олександр. Там також працював Дзюба Захарко Федорович. Так от, Захарко Федорович передавав мені особисто великі, як аркуші з учнівського зошита, незаповнені бланки звільнень від праці. Ці бланки, з відповідними печатками, ми заповняли і передавали десяткам олександрівців, нашим підпільникам, партизанським розвідникам. Ці бланки врятували від відправки до Німеччини багато олександрівської молоді, бо на німців і поліцаїв діяли магічно, адже вони були справжніми та ще й з печатками відповідними. Прибиральницею в приміщенні гебіту працювала Привалова Адоліна Августівна. Адоліна викрала товсту пачку звільнень з усіма необхідними підписами, печатками ... Ці заповнені бланки ми передавали всім, хто потребував допомоги, над ким нависла загроза вивозу до Німеччини. Якимось писарем у біржі працювала Євтушенко Марія Василівна, то вона передала у наш загін десяток “аусвайсів”, різних перепусток, дозволів, які теж рятували і життя, і долі.

Радянський агітаційний плакат періоду Великої Вітчизняної війни.

Кілька документів для партизанів викрала в районній управі прибиральниця Холод - це була перевірена людина, бо до війни вона працювала прибиральницею в РК КПУ. Голова громадського двору Олександрівки Макар Годований знаходив всіляку роботу для десятків хлопців, дівчат і заступався за них, переконуючи німців і гебітскомісара Ланге, що у нього не вистачає робочої сили на різні роботи, що і так немає кому працювати. Тобто, робив все, щоб врятувати від Німеччини молодь. А сам у цей час відправляв у ліс ніби-то по дрова, а насправді повні зерном і хлібом підводи до лісу. Хліб, до речі, випікала для партизанів Ульянченко Любов – жителька Олександрівки.

Порожні бланки, якими ми постачалися з біржі, я особисто передавав Тищенку Корнію, що жив по провулку Кривому, Івлевій Олександрі, Курченко, здається, Ані, і багатьом – багатьом ровесникам, рятуючи їх від Німеччини.

Десь з 1942 року “розвиднілося” на душі в Олександрівських поліцаїв – начальника повітової поліції Філоненка, начальника районної поліції Закревського, старости Волошаненка. Вони всіляко видавали населенню всі плани і німців, і жандармів, від чого значна частина людей могла вчасно уникнути всіляких бід – відправки до Німеччини, чи стати заручником. Німці чи самі розгадали всі дії цих трьох, чи їх видали, але всіх їх заарештували і відправили до «Бухенвальда», де ці і загинули. Староста Волошаненко ще й гордився тим, що його син в цей час воює у Червоній армії.

Снісар Микола Степанович, народився в 1928 році, проживає в смт Олександрівка. Записано у грудні 2007 р.

Народився я в Олександрівці, жив у війну в батьковій хаті по вул. Коцюбинського. Взагалі, то на нашій вулиці переважали єврейські сім'ї, а українських було кілька – наша, Чорногорів, Журбінських, Рибалок, Рулів... Всі діти і дорослі жили дружно, не цуралися один одного, увесь час один одному щось позичали: то жару з печі, то білої глини, то солі...

Коли розпочалася війна, то одні єврейські сім'ї виїхали на Схід, а деякі залишилися. Аж ось команда їм поступила – всім до єдиного вибратися до синагоги. Пішли і малі, і старі, а там - колючим дротом обгороджений квартал, провід у кілька рядів на стовпах метрів зо два,

тільки вузьенька хвіртка, що виходила на вул. Шевченка. Наш сусід-єврей, що мав велику родину і жив по вул.Коцюбинського, 13, каже батькові: «Степане! Бачиш, що робиться, візьми мою корову собі!» А батько у відповідь: «Грошей немає, це ж скільки їх треба за корову і годувати немає чим!» Вговорив, все-таки, сусід нашого батька, тож з'явилася у нас корова. Був це, мабуть, грудень 1941 року. Ще й документ обидва підписали, що цю корову один передає на зберігання іншому, ніби-то розписку написали.

Обминути це гетто ми – діти, не могли: цікавість нас туди приводила. Часто, набравши в кишені картоплі, кидали голодним через колючий дріт. Аж якось угледів через дріт нашого сусіда, що корову нам віддав. «Скажи батькові, щоб молока нам передав!» - сказав той мені, підійшовши до загорожі. Дома я розповів батькові. На наступний день, ще поночі, пішов з молоком до гетто, де й передав сусідові три літри молока. Так, з молоком, ходив я, мабуть, місяців два, ризикуючи щоразу бути пристреленим охороною. Носив і борошно, і сухарі.

До війни міліція займала велику будівлю по вул. Шевченка. У міліції була і «тюрма» - невелика будівля в середині двору, яка була відгороджена від вул. Коцюбинського високим дерев'яним тином, який мав чималі дірки – їх зробили ще до війни родичі ув'язнених. У ці дірки ми бачили кількох євреїв, чоловік п'ять, яких посадили до тюрми та зрідка виводили на прогулянку. Ще чоловік п'ять – шість євреїв розстріляли у молодому сосновому лісі за залізницею. Що це були саме вони, то сумніву в цьому не було – на грудях у них були пришиті шестикутні зірки.

І ми – діти, і дорослі, говорили євреям: «Тікайте!» Багатьом з них дійсно можна було втекти, бо охорона, особливо у січні 1942 року, часто ходила грітися у приміщення поліції. Але євреї нам відповідали: «Куди ми втечемо? Скрізь нас знайдуть!». Але дехто втівав. Так, втікли дві дівчини – сестри: Ліза та Клава Хуторянські. Опинилися аж у Старій Осоті. Всю війну пасли корови у сім'ях, які їх приютили. Вже після війни повиходили заміж: одна за Івана Твердохліба, інша – за Василя Бондаренка.

З часом всіх євреїв переправили у воловні. Там кілька днів не давали їм нічого їсти. Нарешті змилостивилися над нещасними – привезли їм безтарку кислого жому з цукрозаводу. Пройшов деякий час і пішла селом чутка: «Всіх євреїв розстріляли у глинищі!» Що це було так, сумніву не було а ні в наших батьків, а ні у нас – дітей. Бо кілька днів чулися за Олександрівкою постріли, навіть, вибухи гранат. То, знову ж таки, розказували дорослі, що біля глинища частина євреїв кинулася урозтіч, але охорона, яка була на конях, швидко наздогнала втікачів.

Якогось дня, уранці, чуємо з тюремного двору голосні крики, постріли. Ми – хлопчаки, до дірок у тину. Дивимосся, як у дворі тюрми стоїть критий автомобіль з відкинутим заднім бортом, а до нього, б'ючи прикладами по спинах, женуть тих п'яток хлопців - євреїв, що сиділи в камері. Між охороною і в'язнями - голосна перебранка, крики, хтось стріляє по верх голов. Утихомирили тих нещасних і вивезли, мабуть, у яр, на розстріл.

Одного дня погнали ми з хлопцями наших корів у молодий ліс, що ріс за залізницею. Оскільки ми жили майже в центрі Олександрівки, то не було у нас ні левади, ні свого випасу. А ліс був молодим, сосни розкішні, тільки русло невеликої річечки було вкрито густою травою, ото й пасли там корів. Було у нас на той час вже дві корови. Пригнали після обід до лісу худобу, аж бачимо, як копають на нашій виполочі глибоку яму кілька чоловік і гірко плачуть, мабуть, думали, що ця яма для них. Ми – діти, відразу погнали корів якнайдалі. Але цікавість була така великою, таке непереборне було бажання дізнатися, що ж там діється у лісі, що я попросив свого товариша Івана Холода постерегти моїх корів, а сам густим молодим сосняком поповз до ями. Зупинився за розлогим сосновим гіллям метрів за 15 від ями і затих. Аж ось почувся гул і на вузьке річище вийшла німецька крита машина – ніби «летючка». Зупинилася метрів за 5 від ями. З кабіни вийшли водій та офіцер з пістолетом.

Відкрили задні металеві двері і на землю зіскочив наш добрий знайомий Жора Ткаченко. Зіскочив, глянув навкруги. Зліва були людські городи. Чітко бачу зі своєї засідки, як з кукурудзи піднялися голови матері та дружини Жори, яких я добре знав (моя сестра Люба дружила з Жориною дружиною). Я бачив, що Жора був добре побитим, бо синці були і на обличчі, і на руках. Проте, як ніби це вчора було, на арештованому була чиста синя сорочка – напевне, мати передала йому перед розстрілом. Ця чиста сорочка чимось сподобалася німцям, тож наказали Жорі зняти її. І знову бачу, ніби це було вчора, як у Жори розв'язують руки, як він, різко піднявши зі спини сорочку, двома руками з усієї сили вдарив німців, що ті аж попадали, а сам побіг у гліб лісу, в якому добре орієнтувався. Стріляючи, німці побігли за Жорою, але густий сосняк миттєво його сховав. Щоб німці мене не побачили, я прямо таки втиснувся у землю і, здавалося мені, що навіть не дихав тоді. Розлючені й захекані німці підійшли до автомобіля і стягли з кузова другого заарештованого. Це був Шамардін. Зі зв'язаними руками його привели до ями, посади на її край і пострілом у голову офіцер його вбив. Потім так розправилися і з третім заарештованим. Здається, ця людина була з с.Кримки. Знову привели людей з лопатами, які закопали нещасних.

Жора добре знав цей ліс. Тому побіг повз хату лісника Шкурата, перетнув дорогу, що вела до Нової Осоти і скочив у велику густу осоку, що росла на березі Осотянки, де й перебував до вечора.

Цими подіями я був добре наляканий, але все, що бачив, переповів хлопцям - пастухам. Не встиг заспокоїтися, як чуємо у лісі голоси. За кілька хвилин підійшли до нас цепом поліцаї і німці – чоловік з п'ятдесят. Вони прочісували ліс у пошуках Жори. Підійшли до нас і запитали, чи ніхто не пробігав мимо. Ми сказали, що нікого не бачили (якби й бачили, то хіба сказали б!).

На вечір поранений Жора прийшов до своєї тітки на Холошу, а та повідомила Жорину дружину, яка була медсестрою. Та з Жориною сестрою Надею перевели пораненого до свого будинку у центрі Олександрівки. Так, у закутку за грубою, Жора й дожив до Перемоги.

В 1943 році дали нашій сім'ї команду – всім негайно виселятися. Бо у наших будинках поселяться німецькі колоністи. Дали на це три дні. Пішов наш батько Олександрівкою шукати порожню хату. Знайшов таку біля тогочасного базару (поза нинішньою конторою цукрозаводу). Вона належала евакуйованій на Схід сім'ї Хроїма (не знаю, яке прізвище цієї людини). Перевезли туди своє добро і жили в тому будинку аж до січня 1944 року – до самого визволення. В перших числах січня раптом все в Олександрівці затихло. Не стало біженців, зникли довгі колони німецького війська. Мама каже мені: «Піди подивися, як там наша хата!» Виходжу на перехрестя вулиць Леніна та Шевченка, як бачу там німця. Цей німець кожному, хто проходив повз нього, в тому числі й мені, казав, що тікайте всі звідси, бо скоро будуть підривати цукровий завод. Я побіг до матері і ми, встигши взяти з собою нашу корову та деякі речі, поспіхом пішли на вул. Коцюбинського до своєї хати. А в хаті вікна вибиті, на підлозі розсипаний овес, макуха... В 16 годин 6 січня 1944 року завод німці зірвали. Вибух був такої сили, що наша корова передчасно отелилася, а ми всі були надзвичайно налякані.

ЧАСТИНА ІІІ.

РОЗДІЛ І. СПОГАДИ «ОСТАРБАЙТЕРІВ»

**Баклан Одарка Ларіонівна, 1924 року народження, с.Кримки
Олександрівського району. Фото 70-х років.**

“Вполювали “ мене наші поліцаї і погнали нас спочатку на Олександрівку, а потім пішки – на Кіровоград. А це ж 50 кілометрів. Ішли цілу добу. Був це 1943 рік. В Кіровограді посадили у товарняки та й повезли на Німеччину. У поїзді духота, води не дають, їмо те, що з дому взяли. А кругом то там, то там вибухи. Привезли нас в місто Ессен. Тут “купці” розібрали нас. Я попала на фабрику. На фабриці ми робили якесь залізниччя. Ми не знали, що то таке і куди воно. Мабуть, щось для зброї. Працювали по 12 годин на добу. Їсти давали одну хлібину на шістьох чоловік та юшку з брюкви і нечищеної картоплі. Одного разу мені попався кусочок картоплі, то я була дуже рада. Вставали ми на роботу о 5 годині ранку. Заходив у барак німець і голосно кричав: “Підйом!” Серед нас було багато хворих. Ці німці не могли навіть встати. Їх табірна обслуга стягувала з нар і били товстими палицями. Інколи забивали до смерті. Був серед нас хлопчина. 16 років мав. Захворів і не міг встати на роботу. Його побили так, що він навіть не міг говорити. А тоді затих. На вечір і помер. Могли побити кожного з нас і ми цього дуже боялися. На роботу нас вели по три чоловіки в колоні. Увесь час ми очікували, що хтось з німців дасть нам щось їсти. Але німці цього не робили, бо їх теж за це карали. Разом зі мною забрали в Німеччину і мою подругу Телевну Марію. Вона була вагітною, але поліцаї на це не зважали. Вона разом з нами витримала всю довгу дорогу до Німеччини, але в Німеччині її відокремили від нас. Там вона народила дитину, яка незабаром померла, адже було холодно, голодно і постійні знущання. Дорослий не витримував, то що вже говорити про немовля!

Під кінець війни наше місто бомбили американські літаки, налітало їх як ото вороння восени. Небо чорне, літаки гудуть, бомби вибухають, гармати по них стріляють, а ми вибігаємо на подвір'я фабрики і голосно кричимо і радіємо: “Так вам і треба! Дочекалися?” А потім прийшли американські солдати. Німці розбіглися. Ми вітали американців, разом з ними раділи. Мої подруги поїхали хто у Францію, хто в Америку. А я прямо-таки летіла у свої Кримки – до рідних, до села!

Козирь Григорій Єлізарович, 1925 року народження, житель с. Нова Осота Олександрівського району. Записала Шмарко Вікторія.

Всю окупацію я працював у громадському дворі: орав, сів, жнивував. У червні 1943 року почали ловити нас для відправки до Німеччини. Ми, щоб не їхати до неї, пішли з хлопцями до Грушківського лісу (Кам'янський район Черкаської області). Жили там у куренях. Наші матері носили нам їжу. Якогось дня матері нам сказали: “Повертайтеся додому! Німці вже нікого не беруть!” Ми прийшли з лісу. На третій день до нас в хату вдерлися поліцаї і наказали збиратися до Німеччини. Це було 9 червня 1943 року. Робити нічого – зібрала мене мати і пішов я спочатку в Олександрівку, а звідти – до Кам'янки (Черкаська область). Повантажили у вагони і повезли у Польщу. У вагоні було так тісно, що одним доводилося стояти, а іншим – сидіти. Потім мінялися. В місті Перемишлі пройшли санобробку. Звідти доправили нас до м. Штетіна. В цьому місті майже всіх з нашого вагона забрали на шахти, а мене та Козиря Андрія, мого односельця, не взяли – були ми малими і худими. Щоб не відстати від своїх, ми з Андрієм вибрали момент і, коли варта відвернулася, вскочили до колони, що відправлялася на шахту. Біля міста Ессен, перед відправкою на шахту, мене знову вивели з колони, а хлопців відправили на шахту. Малий і голодний я кілька днів перебував у якомусь таборі, поки мене не забрали на скляний завод. Через деякий час його розбомбили американці і мене забрали на завод Круппа, де я пропрацював на молотобойному станку 9 місяців. Робота була такою важкою, що падав з ніг, страшно втомлювався. Годували нас аби як: 200 грамів хліба і тарілка “супу” з кольрабі і брюкви. Розбомбили і цей завод. Перевезли мене до м. Фідентов. Поселили в барак без даху. Моє місце було на третьому поверсі нар: зверху сипле дощ, а піді мною ховаються поляки. Жило нас у бараці 300 душ. Кожного ранку, ще поночі, нас гонять до гори рити тунель для нового підземного заводу. Під американськими бомбами проробили 4 місяці. 1 квітня 1945 року нас по тривозі вишикували і погнали колоною пішки на захід Німеччини. Ніч ідемо, а вдень ховаємося в лісі. Знову йдемо пішки 10 годин, день – у лісі. На

вечір якогось дня бачимо – немає біля нас охорони: розбіглися і нас покинули. На ранок виходимо з лісу на якесь поле. На полі величезні кагати буряків. Ми такі голодні, що накинулися на ті буряки і гриземо, ще й з собою набрали. За полем – село. В селі повно німців, які почали по нас стріляти. Повернулися до лісу. У нас буряки, у лісі багато кульбаби. Їмо і чекаємо – що ж далі буде. 14 квітня у село увійшли американці. Ми – до них. Зігнали вони нас до купи - виставили охорону. Почали давати ковбасу і печиво. Охороняли і не дозволяли нікуди йти. Пробыли ми в американців чотири місяці і нас передали англійцям. Англійці повантажили на машини і передали нас росіянам. Ці переправили у Білорусію. Довго перевіряли нас і відправили в робочий батальйон, де частина з нас працювала на шахті, інші рубали ліс. Було це в Новгородській області. Потім до нас привезли німецьких полонених. Так разом ми і працювали. В листопаді 1947 року я повернувся додому. Навіть не знаю, де було легше – в Німеччині, чи у Новгородській області. Не життя прожив, а промучився.

*Наказ явки на примусову роботу в Німеччину. Червень 1943 року.
З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.*

Шмарко Іван Пимонович, 1924 року народження, житель с. Нова Осота Олександрівського району. Записала Шмарко Вікторія.

З приходом німців почали у моєму селі забирати молодь 1921-1925 років народження у Німеччину. Щоб туди не їхати, зібралося нас чоловік 30 хлопців та дівчат і пішли з села до Грушківського лісу (Кам'янський район Черкаської області), щоб там перебути. Поліцаї зачинщиком цієї втечі оголосили мене. Обіцяли тому, хто мене знайде і передасть німцям, наділити 50 га землі. Їсти нам не було чого, тому кожної ночі ми по черзі пробиралися додому та брали хто що міг з їжі. Одного разу поліція і німці спіймали декого з хлопців, коли ті вночі входили в село з лісу. Їх жорстоко побили і примусили показати, де переховуємося ми. Хлопці показали. Мене та Лагна Кирила, Шишку Григорія, Козиря Григорія, Солонька Івана, Петренка Петра поліція зловила у лісі, повели на станцію Фундукліївка, де кинули до потяга, що їхав до Німеччини. Нас привезли в місто Кладбек Рурської області, у шахтарське місто і кинули у табір, який був огорожений колючою проволокою та охоронявся есесівцями. У таборі було кілька великих бараків – чоловічі і жіночі. Робота була дуже важкою,

*«Остарбайтер» Іван Супрун.
Фото 1944 р. Німеччина.*

а годували нас погано: уранці, о 5 годині, пий скільки хочеш гарячої води, в обід давали миску баланди, її давали і увечері, та 200 грам хліба. Працювали ми на глибині 900 метрів, мав я табірний номер 6665 і видобував для “рейху” вугілля. Кожного ранку і увечері перекличка. У шахті над тобою стояв німець з нагайкою і, не дай Боже загаятися, або зробити щось не так – зразу били по тілу, розбивали до крові і рана місяцями не гоїлася, загнивала – у шахті завжди було вогко. Працювали кожен день, лише раз на два тижні був вихідний. У цей вихідний нас запирали у бараці. Почалися бомбування американцями шахт. Одну шахту, де я працював, розбомбило. Ми – це ті, що вціліли, серед них і я, по підземному переході, а всі три шахти були з’єднані між собою, перейшли у другу шахту, а позад нас просили їх врятувати засипані обвалами шахтарі. Так вони там навіки і залишилися. У другій шахті ми пробули кілька днів, не виходячи

на поверхню. Дуже боялися, щоб нас тут не розбомбили, бо виходу з цього пекла не було. Через кілька днів спочатку німці, а потім ми, почали виходити з шахти. Вийшли, а кругом зруйноване місто, зруйнований табір. Ми голодні, але велика радість – нас ніхто не охороняє. Звідкись взялися американці. Після Німеччини потягом нас відправили у Башкирію, де я працював помічником бурильника. Жили в землянках, хліба давали 1200 грам в день, на карточки мало що можна було взяти. У 1947 році дозволили нам повертатися додому. Приїхав я в Нову Осоту. Тут сповна відчув до себе зневагу і недовіру за те, що був у Німеччині, ніби я поїхав туди добровільно.

Канівець Максим Володимирович, народився і проживає в с.Бірки. Записали члени пошукової групи Бірківської ЗОШ І-ІІІ ст. під керівництвом вчителя історії Бондаренко Н.П.

Після окупації нашого села Бірки німці встановили жорстку політику – все населення працювало на загарбників. Вже в кінці 1941 року німці почали відправляти молодь для роботи в Німеччину, для цього ловили, вербували, насильно забирали. В ці тяжкі години я працював у сільському клубі завклубом. Був вже одружений і мав маленького сина. Зауважу, що

«Робоче посвідчення» «остарбайтера» К.Канівця, вивезеного на примусові роботи з с.Бірки. Берлін, Німеччина, 1944 р. Внутрішня сторінка. З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

під час наступу наших мою дружину було вбито у власній хаті протитанковим снарядом, а синочка поранено. Та цього тоді я ще не знав, бо був у Німеччині.

Настав 1942 рік. Як зараз пригадую, як я кожного дня ходив до сільського клубу. Німці про це знали, але мене не чіпали. Кожного вечора до клубу сходилося багато молоді, ми розучували українські п'єси, щоб потім показати їх односельчанам. Часто ми з дружиною ходили до її батьків, які жили теж у Бірках.

У них постоем перебували німці. Якогось разу, коли ми прийшли до моїх тестя з тещею, німці мені сказали: “Не ходи сьогодні до клубу, бо там у вечері буде облава, і всіх відправлять у Німеччину – тебе і твого брата!” Я вирішив заховатися і вибрав для цього погріб, де мене і знайшли місцеві поліцаї, виволокли по східцях, надавали тлумаків і відправили в Олександрівку. Звідси поїздом мов тих оселедців привезли до м.Бремена, де й опинився я на розвантажуванні і завантажуванні вагонів. Працював, одним словом, вантажником. Вантажили вагони із складів, які були поруч, туди розвантажували все, що приходило по залізниці. Працювали як заведені, роздивлятися по боках не було коли. Німці - наглядачі були

«Робоче посвідчення» «остарбайтера» К.Канівця, вивезеного на примусові роботи з с.Бірки. Берлін, Німеччина, 1944 р. Титульна сторінка. Фото з фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

завжди поруч з нами, нагайки так і цвюхкали по наших плечах. Вдавалося прочитати написи на ящиках – цукерки, печиво, шоколад, крупи, але все дражнило нас тільки запахами і викликало велике бажання хоч трішки чогось наїстися. Для покарання на наших очах повісили кількох невільників, які навмисне, чи ненавмисне, впустили кілька ящиків і скуштували їхній вміст. У табір вели нас повз тренованих собак, які виявляли у когось щось їстівне. Тоді німці напускали на нещасних собак...

На роботу ходили попід лісом, мимо полів німецьких селян. Одного дня якийсь селянин попросив нас з братом допомогти йому на полі. У неділю ми відпросилися з табору і цілий день працювали на полі, за що селянин нас щедро пригостив – дав і хліба, і картоплі. Ото вже наїлися, ще й хлопцям у табір принесли! Кожного вільного дня ми приходили до цього селянина, поралися у нього на городі і в полі, і чекали закінчення війни.

Почали пролітати над містом американські літаки – сунули хмарами, все бомбили міста і заводи. Розбомбили і залізничну станцію Бремен.

Левченко Василь Іларіонович, 1925 р.н., народився і проживає в с. Бовтишка. Записав учень 11 класу Олександрівської ЗОШ №3 Сіренко Євгеній у 2006 році.

На початку війни проживав з батьком та молодшим братом. Коли дійшла черга забирати молодь у Німеччину, зробив батько мені гніздо на дереві і там я переховувався довгенько. Мабуть, просидів би там до кінця війни, якби не баба – сусідка. Вона, коли прийшов у наш двір поліцай, вказала йому на мою засідку. Поліцай стріляє, а я кубарем з дерева скочуюся, щоб не вистрелив. Відвели нас до Олександрівки і заперли у відгодівельному пункті. Пробоули тут разом з коровами 6 днів і повели потім пішки на Кіровоград, де протримали впроголодь ще 5 днів у тюрмі. З тюрми відвели на станцію і у вагонах відправили до Німеччини.

Прибули до м.Ессен. Розподілили на військовий завод “Коль” – робимо снаряди. Переводять нас на автомобільний завод – робимо для машин запчастини. Переводять нас в м. Групертай, теж на воєнний завод – паяємо різці. Більше не сила мені тут терпіти – тікаю. Ловлять, жорстоко б’ють і відправляють до м. Ременайт – виготовляємо снаряди на військовому заводі. Живемо на другому поверсі цього заводу, а працюємо на першому. Смертність велика, не годують і не лікують нас. Їли сінну муку, брукву, кислу капусту. Одна машина трупи вивозить, інша – живу силу привозить. А тут ще й бомби сипляться. А незабаром вже й американці підійшли.

Унгул Марія Нестерівна, народилася 1925 року в с.Букварка, де і проживає. Записала вчитель Букварської ЗОШ І-ІІ ст. Головка І.Л. у 2006 році.

На початку війни я проживала у селі Букварка. В червні 1943 року прийшла на сільуправу розкладка: відібрати скільки – то молоді для роботи до Німеччини. Наказ явки приніс до нас голова сільуправи Чавикін Нестор, він і склав список. Забрали мене з дому, вкинули до вантажної машини та й повезли до Олександрівки. А потім поїздом повезли. А куди, то один Бог святий знає. Привезли нас у велике промислове місто Вуперталь. Поселили у довгих дерев'яних бараках, де і прожила майже 1 рік і 3 місяці... Тут, разом з нами, були і французи, і бельгійці, багато було військовополонених. Біля бараків була військова фабрика. Там я і працювала. Виготовляли щось із зброї. Працювали по 12 годин на добу без перерви на обід. Годували нас двічі на день: вранці і увечері. Давали якесь вариво з брукви та якоїсь зелені і два кусочки чорного – пречорного хліба. Так і жили. Ми навіть пісню склали:

В Вуперталь нас засадили

І на партії розбили

Як в колгоспі розбивають скот..

Робота була ой яка важка: що по 12 годин стоїш на ногах біля станка, та ще й тягаєш важкі металеві болванки. Ми гірко тоді жартували: “Хоч голодний і больно́й, но 12 часов простой!”

Настала осінь 1943 року. В таборі подружилася я з кількома дівчатами і надумали ми тікати звідси, бо розуміли, що зиму не переживемо. У кінці вересня нас гнали з роботи у табір. Вечоріло і змовилися ми саме цього дня втекти. Прошмигнули мимо якоїсь огорожі і щодуху побігли. Спочатку бігли, а потім ішли куди очі бачили. Мабуть, кілометрів 40-50 відійшли. Потрапили в якесь село. Як пізніше взнали, називалося воно Вульфрад – Метманн біля Дюсельдорфа. В селі нас спіймали поліцейські і привели до своєї управи, де і зачинили в камери. Згодом ми у щілинку почали говорити до охорони: “Їсти! Дайте нам щось їсти!” (бо ми з добу нічого не їли і добре стомилися). Якийсь німець підійшов до дверей камери і перепитав: “Ви хочете їсти? О, мій Бог!” Нам дали таки поїсти. Зі мною були моя подруга з Букварки Варя Плужник і кілька дівчат – дитдомівок з Петрівського району нашої області. Перебули ми у великому страху до ранку. А вранці зайшла до камери німкеня і запитує: “Хто може доглядати корів?” А я зразу: “Я можу!” Вивели мене з камери і почали поліція мене допитувати. Я відповідаю, що, мов, наш табір розбомбили американці і що звуть мене Віра Азима. Дійсно, велике місто Дюсельдорф американці

часто бомбили, а ще на мені була табірна роба, то ми повністю підходили під тих, хто вцілів після бомбардувань. Німкеня зачекала, поки закінчиться допит, і каже мені: "Іди зі мною!"

Так я потрапила до бауера Фріца Планте. Було йому 64 роки. А жінка, яка мене забрала, була його дочка Альма. Вона була на два роки за мене старша. У них я пробула до самого звільнення.

Господарі мене зразу ж одягли, нагодували, дали дві торби одягу. А робила я в них по господарству. Було у них 4 корови, 1 кінь, 5 га землі, на якій садили картоплю і всяку всячину. У перший день, коли я підійшла доїти корів і вже перші цівки полилися у відро, Альма як закричить: "Тату, дивись як у Віри молоко біжить!" Я аж злякалася спершу, а потім зрозуміла, що то я так вправно дою. Робота для мене була такою, як у Букварці, тож мене, навіть, поважали у цій сім'ї, а Фріц Планте називав мене «Lieber Kinder» («люба дитина»). Харчувалися всі за одним столом. Коли до господарів приходили гості і вони віталися і "ручкалися", то господар показував на мене і говорив: "Привітайся, вона теж людина!"

У травні 1945 року прийшли у село американські танки і перевели мене у якийсь табір. Там дали нам харчів і відправили додому. Поїздом я доїхала аж до ст. Цибулево. Звідси пішки вибралася на Букварську дорогу, по якій їхав кіньми Матвієнко Петро Андрійович, який став невдовзі моїм чоловіком. У Німеччині я вивчила німецьку мову, яку пам'ятаю і досі.

Козій Марія Олександрівна, жителька с.Вищі Верещаки. Записали учні Вищеверещаківської ЗОШ I – III ст. у 2006 році.

Була рання весна 1943 року. Жителів нашого села зігнали на базарище. Почали виводити на середину площі хлопців і дівчат. Я вчепилася в маму двома руками, та два німці, один високий і худий, другий – кругловидий, відірвали мене від мами і вкинули до гурту молоді. Нас погнали на залізницю і я ще довго чула плач і побивання наших матерів. По дорозі приєднувалися до нас групи молоді з Антонівки, Триліс...

Вже в Німеччині, коли ми прибули, нас розсортували – дівчат окремо, хлопців – окремо. Привели у барак тимчасового перебування. Медогляд і висновок німецьких лікарів: "Гут!" Біля мене завжди була дівчина, яка в дорозі захворіла. Її відокремили від нас і яка її доля, мені не відомо.

Вранці нас вивели "продавати". Мене та ще трьох дівчат відібрав для свого господарства товстий, одноокий німець. Машиною відвіз до передмістя Потсдама. Звати його було Петерс. Тут ми почали виконувати всяку роботу – поралися біля корів, на городі, в полі. Ставилися до нас добре – годували, давали одяг і страшенно не любили, коли ми були

брудними. Отоді вже добре нас сварили. Дозволяли нам слати додому листи, а також ми вільно ходили по селу...

Повернулася я додому в липні 1945 року.

Товкун Марія Михайлівна, народилася і проживає в с.Вищі Верещаки. Записали учні Вищерещаківської ЗОШ І-ІІІ ст. у 2006 році.

Було мені 16 років, коли почали вивозити молодь із села в Німеччину. Щоб не потрапити до неї, ми - 9 хлопців і дівчат, змовившись, пішли до Матвіївського лісу, де і перебували кілька днів. Повернулися, щоб набрати харчів, та хтось повідомив старосту, тут нас наскоком і взяли. Погнали на станцію Фундуклівка, загнали у вагони, і, гей, у Німеччину...

Паспорт «фрау». Лейпціг, Німеччина. 1944 рік. З фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Тут, на ринку невідьників, мені неслуханно повезло – мене і мою односельчанку Галю взяв до себе німецький лікар. Як пізніше виявилось, ще після революції він з сім'єю виїхав з сусідньої Антонівки до Німеччини і працював там в лікарні Червоного Хреста. Нас, тобто своїх, він розпізнав по мові.

Розпочали ми свою роботу санітарками. Видали нам спеціальний одяг для роботи, а був він таким, що я скажу, що мій домашній святковий одяг був ніщо порівняно з цією сукнею. А через пів року я навіть поправилася, бо добре нас годували наші земляки. Сфотографувалася і послала мамі фото,

то вона, показуючи сусідці, говорила, що то я від голоду опухла. Листи додому писала часто, ще й по місту вільно пересувалися.

Одного разу їхала я велосипедом вулицею, що вела з гори, а назустріч десь німець появився. Так велосипедом я і в'їхала в нього. Обоє попадали. Ну, думаю, все, кінець мені. Лежу на асфальті і підвестися боюся. Але він розсміявся, ще й допоміг мені піднятися.

Неподалік був завод, на якому працювали мої односельці. Їм було дуже скрутно – їсти немає чого, робота важка. Додумалася я слати їм посилки з харчами по пошті. Адже німецькі поранені і хворі їли мало, а пайки у них були великі. Дізналася про це поліція. Мене повели на допит. Там все допитувалися, де я брала харчі, хто їх отримував. Кажу, що там мій зведений брат і я йому відсилала частину свого пайка. Якось відчепилися.

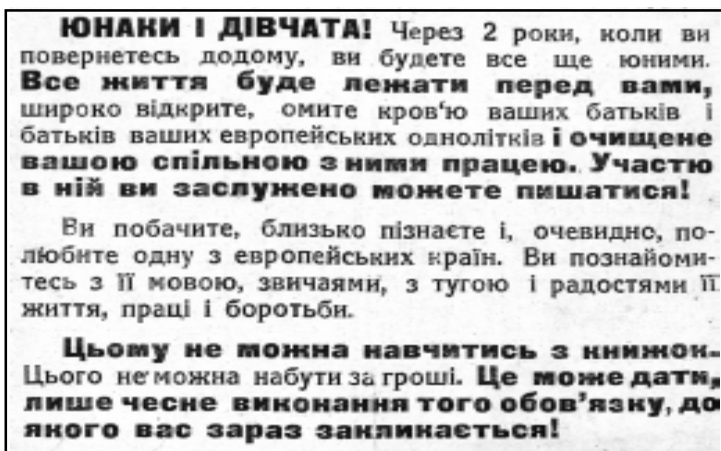
Вперше у своєму житті я побачили там негра. Було це так. Почалися нальоти американської авіації. По них стріляли німецькі зенітки. Один з літаків був підбитий. Льотчик зумів вистрибнути з парашутом і приземлився неподалік нашої лікарні на дерево. Коли я це побачила, то однією з перших вилізла на дерево і розрізала парашут. Поранений льотчик сповз на землю. Це і був негр. Його помістили у нашу лікарню, де лікували разом з німцями.

Бомбардування тривало. Бомбами було пошкоджено водопровід. Під бомбами я поповзла по воді і була поранена у ногу осколком. Коли війна закінчилася, антонівський лікар все просив мене залишитися у їхній сім'ї, адже дітей у них не було. Але дома мене чекали рідні, то як могла я погодитися ?

Велика Марія Давидівна, народилася 1925 року в с. Голикове, де і проживає. Записали члени гуртка "Юний лектор" Новоосотської ЗОШ І-ІІ ст. під керівництвом Кузнецової І.І. у 2006 році.

Того дня німці і поліцаї оточили наше село і, починаючи з країв села, заходили в кожную хату і перевіряли горіща, погребі, повітки, навколишні посадки, навіть Комсомольський ліс – все шукали молодь для відправки до Німеччини. Тих, кого зловили, приводили до глибокого яру, де зараз знаходиться ставок. Зверху, на краях яру, стояли озброєні німецькі вартові, а внизу провалля, тут ми чекали свого вироку. Над головами, щоб залякати нас, стріляли німці і поліцаї. Коли "лови" закінчилися, нас вишикували у довгу колону і пішки погнали на ст. Бобринська. Тут понапихали нас у вагони і повезли. Тіснява виникла велика. Сісти немає де, спрага почала мучити відразу, ті, хто падав під ноги, того затоптували.

Вночі прибули на якусь станцію, вона була огорожена колючим дротом і через кожні п'ять метрів німці з собаками стояли. Неподалік, за дротом, йшов довгий рів, з якого до нас доносився густий і нестерпний трупний запах. Мабуть, там хоронили тих, хто помер в дорозі. Серед огороженої площі стояли столи, за якими сиділи німці з кіпами паперів перед собою. Нас кожного біля цих столів переписали, кожному видали номер, мій був 906, зняли відбитки пальців, розсортували. Мене відділили і разом з багатьма повантажили в криті автомобілі і 5 годин кудись везли. Потім час від часу машини зупинялися, викликали за номерами, ті сходили, а ми знову кудись їхали. Було страшно... Нарешті, остання зупинка. Нас вивантажили і вишикували перед якимось великим будинком, з якого вийшли чоловік 15 німців, один з яких був у військовій формі, решта – у цивільному. Щось між собою говорили і показували на нас пальцями.

Заклик до української молоді добровільно їхати на роботу до Німеччини. (газ. «Українська думка», ч.30(163) від 24.04.1943 р.З фондів Державного архіву Миколаївської області).

Ось так, 14 липня 1943 року я потрапила до німецьких господарів Вільгельма і Катріни Микліш. Мали вони сина Вілейна і дочку Фріту та хвору матір господаря. Працювали в цій родині нас двоє – хлопець з Франції і я – українка. О 4 годині ранку я вставала, порала і доїла 15 корів. О 6 ранку їхали всі в поле. Поверталися смерком. Знову доїла корів. О 22 годині, коли всі вкладалися після вечері спати, я ще мила посуд, прибирала на кухні, наносила води. Після цього всього і мій робочий день закінчувався. Працювала увесь час не покладаючи рук, дуже

стомлювалася, годували аби-як. Але у вихідні і свята мене відпускали до церкви, господарі купляли для мене листівки і я посилала їх додому в село, одягали мене в одяг хоч і ношений, але цілий. По сусідству, у іншого господаря, теж працювали найманці, то, казали, їх так били, що доводилося відливати водою, а били за невиконану роботу. Мені, можна сказати, ще й повезло.

Довга Марія Іванівна, жителька с. Голикове. Записала учениця Голиківської ЗОШ I-III ст. Стеблина Юлія 22 лютого 2006 року.

Вже й не пам'ятаю, як називалося те німецьке місто, куди привезли нас з України. На станції, ледь вивантажилися з вагонів, вже чекали на нас німці – мабуть, знали про день і час нашого приїзду. Мене забрала з собою молода німкеня – ще дівчина. Привела у якесь село, де зустрів мене сам господар – він кульгав на ногу, бо був поранений на фронті. З першого ж дня я почала працювати. Донька та сам господар давали мені завдання, що я повинна зробити. А робота моя була зранку і до ночі – годувала курей, гусей, садила і сапала, збирала врожай на городі і в садку і все-все, що наказували - все робила сама. Отак крутилася з ранку і до ночі. Годували мене аби як, хазяйка давала тільки якусь стару одежину, бо моя була вся порвана. Правда, щонеділі був у мене відпочинок. Але і цього дня сиділа “вдома”, бо куди ти підеш – все незнайоме, мови не знаєш, грошей не давали.

Легше стало, як привели господарі ще одного працівника – поляка. Він добре розумів мене, а я його. Все розпитував про Україну. То тільки з ним і говорила. Господар, хоч і був на фронті, але злоби на нас не виміщав, тому не бив, не глушився. Можливо, і через те також, що ми були добрими робітниками – робили все, що наказували. А потім прийшло звільнення...

Дробот (Джирма) Ганна Пилипівна, народилася 1924 року в с.Головкивка. Записав учень 8 класу Олександрівської ЗОШ № 2 I-III ст. Цимбал Віталій у 2006 році.

Нас, дітей, у батьків було семеро та зарані ми залишилися сиротами – померли наші батьки з голоду. Я з сестрою Катєю, якій було 4 роки, та брат Федя, який на три роки був молодший за мене, залишилися жити в старшого брата в селі. Оскільки їсти у брата всім не вистачало, то інших дітей забрали в приют для сиріт.

На початку війни були ми в селі. Незабаром почали мобілізувати молодь у Німеччину. До списків для відправлення була занесена і я. Щоб не їхати на чужину, почала я ховатися. Схованкою для мене було братове

горіше. Аж тут чутка селом пішла, якщо знайдуть когось з молоді, хто ухиляється від мобілізації, то розстріляють, розстріляють і тих, хто допомагатиме переховуватися. В цей час спалили сусіднє село Буда. Задумалася я: це ж не тільки мене вб'ють, а сім'ю брата. Злякалася я, злязю з горища, а тут поліцаї на поріг. Повели мене в центр села до сільради. А тут крик, плач, сум і страх... Погнали нас у Кам'янку. Побігли за мною мої меншенькі, плачуть і кричать. Один поліцай, що бачив це все, каже мені: “Як дійдемо до дерези, то ти тікай у кущі, не бійся. Я буду стріляти вгору!” Добрий, мабуть, був. Таким і залишився в моїй пам'яті, як “добрий поліцай”. Першого разу обминула мене біда.

Знову переховуюся в брата, тепер в погребі. Холодно, сирі, голодно... не витримала. Думаю, вилізу, може обмине. Але не обминуло. Знову облава і я не встигаю нікуди сховатися, ще й поліцай обперезав мене нагайкою через плече...

Знову зігнали всіх до сільради. Батьки поприносили своїм дітям в далеку страшну дорогу то одежину, то хліб. А я ж сирота... Але є такі добрі люди – материна кума, а моя хрещена, принесла мені хлібину, кусок сала. Заплакала і перехрестила мене. Смак того хліба я й досі пам'ятаю. В Кам'янці повантажили нас у вагони та й повезли в нікуди. Були ще зі мною мої подруги Синільник Надя і Жук Надя.

На чужині ми в трьох попали до бауера в с.Домініум Цвейброт біля Бреслау. Тут були вже такі, як і ми – полонянки. Наглядач повідомив, що якщо будемо погано працювати, то нас віддадуть у концтабір. Теплої пори ми працювали на полі, біля молотарки, а взимку заготовляли у лісі дрова, рубали хмиз, в'язали все це у в'язки. Кожного дня біля нас був наглядач з важкою палицею. Ми були дуже працьовиті і старанні, тому нам не перепало, але боялися того наглядача дуже – дуже.

Рано, до роботи, нас не годували, то ми, йдучи в поле, то щавлику надигаємо, то ще щось. В обід – черпак картоплі, у вечері – черпак юшки. Давали також раз на тиждень 100 грам борошна, 100 грам цукру, зрідка відвійки молока, інколи – грудочку маргарину. Працювали тяжко, тож їстоньки хотілося! Голодували... Щоб вижити, почали красти по жменці пшенички, по картоплинці, а то й бурячок інколи перепав. Чоловіки, що працювали у бауера, зробили невеликі коробочки, в яких ми цю пшеницю переробляли на крупу, варили з неї крадькома кашу. Так і виживали.

Неподалік нашого села було сусіднє село – за три кілометри. Там працювали наші головківські. Була там і Балабушка Таня. Інколи ми бачилися з ними, то вони вгощали нас цукром, приносили нам і старі мішки, з яких ми робили платки. Дівчатам ми давали нашої крупы.

Одного дня крупу виявив у нас наглядчач. Почалися допити – де взяли ми крупу, а за крадіжки ой як могли нас покарати. Я й кажу наглядчачу, що то ще крупка з України, з дому. Ой – ой- ой! Ледей виплуталися, бо підслухала наша подружка Наташа (з російського міста Орла), що нас хотіли відправити до концтабору.

Якогось дня нам дали вихідний. Думаю, поїду до наших дівчат у сусіднє село, побачуся з ними та наговорюся. Поїхала, а назад не доберуся, бо немає квитків, а якщо вчасно не повернуся, то буде ж мені – скажуть, що втекла. Розгубилася, злякалася, розплакалася. Аж тут підходить до мене німець і протягає квиток. Так я вчасно повернулася до свого села.

Якось я тяжко захворіла. Хазяїн – німець змилостивився наді мною і послав мене на легку роботу – дерти пір'я. Німці одні були до нас добрими, а інші – ну просто звірі якісь. Одна німкеня якось дала мені плаття, кофту, косинку своєї дочки, і яка це була радість, бо ж ходили ми у дранті. Інша німкеня вгостила мене двома маленькими хлібінками і все наказувала – щоб одну я з'їла сама, а другу віддала дівчатам.

Дуже тяжко було нам в неволі, сумували за рідним селом, за меншими своїми братами і сестрами...

Одного дня увірвалися до нас у кімнату озброєні німці. На дворі тільки сіріє, а нас вивели у двір, поставили обличчям на схід і заходилися зброю лаштувати, щоб нас розстріляти. Думаю, як буду падати, то хоч убік України. Тут підбіг ще якийсь німець. Між ним і озброєними виникла суперечка. Зрештою, пішли німці з двору і нас залишили в спокої.

Спочатку глухо, а потім все виразніше почав докочуватися до села гул, чувся грім, лунали вибухи, стрілянина. Коли це все наблизилося до нашого села, вирішили ми сховатися до бауера в підвал. Скільки ми там просиділи, я вже й не пам'ятаю. Відчували великий страх. Ну, думаю, що Бог дасть... Тільки голова моя показалася з підвалу, а тут куля над головою просвистіла. Потім все стихло. Вибралися ми з підвалу і не впізнаємо нічого – все зруйноване, пошматоване, повно вбитих і німців, і наших, скрізь кров. Заставили нас зганяти худобу, що розбрелася по полях. То там, то там чулися вибухи, то на мінах зривалися і люди, і худоба. Коли зігнали худобу, взяли нас на кухню варити нашим солдатам їжу. Пробыли недовго, як перевели нас на завод розбирати устаткування, щоб вивезти його на Схід. З одним з таких розібраних заводів, їдучи на платформі, ховаючись серед залізниччя, поїхали додому і ми. Вже на території СРСР, проїжджаючи лісом, побачили таке страхіття: на повороті стиснув поїзд хід, а тут з лісової гущавини повибігали якісь люди і почали закидати металеві крючки на тих, хто був на дахах вагонів. Попадали додолу і клунки, і чимало людей.

Яке то щастя бути знову в рідному селі. Мати Наді Жук, з якою я була всю війну у неволі, принесла мені хлібину і кусок сала, і дякувала мені, що я підтримувала її дочку. Перебралася я з сестрою і братом у батьківську хату.

Жіноча бригада орачів. З фондів РДАКФД, 0-154187.

Пішла працювати у колгосп та знову голодний 1947 рік. Найнялася я до добрих людей в Олександрівку до Гребенюків Катерини Григорівни та Йосипа Прядьковича. Катерина Григорівна тяжко хворіла, все по лікарнях лежала, то я і їсти варила, і свиней годувала... Два роки пропрацювала.

Тепер молюся Богу за своїх дітей, внуків й усіх людей, щоб не зазнали всього того, що зазнала я в дитинстві та своїй юності.

Голик Катерина Прокопівна, 1924 року народження, проживає в смт Єлизаветградка. Записала учениця 9 класу Єлизаветградківської ЗОШ І-ІІІ ст. Боса Оксана у 2006 році.

Це було восени 1943 року. Зловили мене німці і таких як я зігнали до сільради. Що встигли у торбину з продуктів взяти, у що одягнені були, так і пішли. З Єлизаветградківки пішки через Омельгород пригнали до Олександрівки. Велика колона з нас була. В Олександрівці привели до цукрового заводу, де з тиждень чекали. Тут була молодь з усього району. Потім пригнали на Фундукліївку, де повантажили у вагони і повезли до Німеччини.

Агітаційний плакат, що поширювався на території Олександрівського району. Німеччина.

Доправили до Мюнхена, звідти ще кілометрів тридцять везли. Привезли на військовий завод. Наш табір називався Вольфрадгауз. Жило тут за колючим дротом більше тисячі чоловік. Завод був у сосновому лісі за кілометр від табору. Цехи були під землею, а зверзу була насипана земля, посіяна трава, так що зверзу нічого не було видно. У таборі жили в бараках, спали на двоповерхових нарах. Взимку заносили нам буржуйку і топи, чим можеш. А чим можна було топити в таборі, де нас було понад тисячу чоловік! Не можна було, прийшовши з роботи, перепочити на ліжку. Тільки сядь на стілець і сиди аж до відбою. Жило нас у таборі з нашого села 11 дівчат, то були як сестри. Довгий час нічого не знали за Бівець Надю, яку на другий день

від нас кудись забрали. Аж через рік дізналися, що працювала вона у бауера. На роботу і з роботи ходили колоною в супроводі німців з собаками. Роботу розпочинали о 6 годині ранку. Працювали без перерви на обід. За день їли кусінчик хліба, чай, в обід – баланда. Оце і увесь наш раціон. В цеху працювали і французи, і італійці, і чехи, і поляки. Спілкувалися як тільки уміли, але розуміли один одного. Над нами був майстер – німець. Нешкідливий був, але як ми тільки його не обзивали, добре що мови нашої не розумів.

Виготовляли ми капсулі до гранат. Вставляєш його у дерев'яну пластину і думаєш, це ж нашого солдата уб'є ця граната, але що поробиш, мусиш вставляти ці капсулі, бо відмовишся, то тебе вб'ють. І втекти немає як і куди – кругом дріт колючий, електрика до нього підведена, вартові з собаками. Літом у вихідні посилали нас до бауерів на роботи. У них згрібали сіно, збирали овочі, трішки їх ми могли взяти з собою. У таборі варили картоплю, вгощали тих, хто на цих роботах не був і наїдалися... Оце було єдине для нас свято. Почали бомбити місто, але заводу не

виявили, тож бомбардування нас обминули. Тут у таборі, серед сосон ми, сільські дівчата, сфотографувалися. Вдивляюся у фото і перед очима стоять мої подруги – молоді, гарні. Сльози навертаються на очі. Адже з тих 11 дівчат нині живими залишилося нас всього троє. Ось мої подруги:

Боса Марія
Голик Катерина
Овсійчук Галина
КнишМарія
Майданик Марія
Вовкодав Тетяна
Васич Олександра
Телюпа Дарія
Благовісна Євдокія
Сливка Євдокія
Біївець Надія
Мозулевська Катерина

*«Остарбайтери» з України.
1944 р. Німеччина.*

Петля Ольга Онуфріївна, 1923 р.н., проживає в смт Єлизаветградка.
Записала учениця 9 класу Єлизаветградківської ЗОШ І-ІІІ ст. Боса Оксана у 2006 році.

Нас у сім'ї було 6 дітей. Німці забирали беззахисних. Моя тітка Дуня не раз говорила мені, що треба тікати, що можна переховатися у селі Плішки. Та я кажу: “Куди ховатися? Староста Ступа мене попередив: втечеш - сім'ю виженемо, а хату спалимо!” Забрали мене у липні 1943 року. Що змогла, те у вузлик з продуктами взяла. Та які тоді і продукти були!

Зібрали нас біля сільради. Повели на станцію Цибулів. Повантажили у товарняки і поїхали ми невідомо куди. У вагонах почали задихатися. Особливо погано було Варі Токар. Вона всю дорогу просила, щоб ми зробили щось – їй не було чим дихати. Ми піднімали її до щілин у вагоні, щоб хоч ковток свіжого повітря їй дістався. Їхали довго, що збилися з ліку – скільки днів нас везли. Ось і Німеччина, та де ми – ніхто не говорить. Вперше за всю дорогу дали трішки поїсти. Вишикували нас і ми чекали невідомо чого. Аж ось під'їхали підводи. Нас відібрали, заплативши охороні по 9 марок, наказали жестами сідати на вози і повезли нас. Привезли в Тізірвіц – так чи то село звалося, чи маєток господаря. Сам

господар по імені Герман був на фронті, а всім керувала його дружина, яка мала два заводи, землю, скотину та 16 будинків.

Робота для нас була знайома з дитинства – доїли корів, годували їх, садили картоплю, городину, все це сапали, а потім збирали. Косили, сушили, згрібали, звозили сіно. Як зібрали городину, молотили пшеницю, яка вже лежала в копах на полі. Робота то звична, але поспробуй зроби щось не так! Били великими батогами. Старшим над нами був поляк. Ох і вреднющий та підлий! Разом зі мною працювали поляки, білоруси, бельгійці. Всі ми разом сідали їсти за великий довгий стіл. Всі продукти нам видавала хазяйка. Скибочки хліба були такими тоненькими, що просвічувалися наскрізь. Хліб пекли щосуботи, та вже на другий-третій день він ставав черствим, але їли і такий. Пам'ятаю, росли у господаря вишні. Одного разу хазяйка наказала мені нарвати вишень. Вилізла, нарвала, подаю їй. Німкеня взяла торбину, постояла, подумала щось, подивилася на мене, а потім відсипала і подала мені трохи вишень.

Настав 1945 рік. Зима. Почули ми, що будуть відправляти нас на розробку торф'яних боліт, бо топити німцям немає чим. Петля Марія говорить мені: “Давайте будемо тікати звідси, щоб не відправили нас на погибель!” Так і зробили. Взяли дещо з продуктів і пішли на схід. Тут і нашу армію зустріли. Три місяці йшли Німеччиною, а потім Польщею. Дібралися до Бреста. Тут був табір для таких, як ми. Називався пересильний пункт. І почали нас тут допитувати, чи добровільно ми поїхали до Німеччини, чи ні. Попробуй доказати, що силою нас забрали. Не вірять. Таких як ми, було у таборі багато. Були з Київщини, Донеччини, Кіровоградщини... Зустрілися з односельчанином Постовим Григорієм. Він нам допоміг. Через деякий час записали нас на базу Наркомбуду. Добралися додому аж на початку 1946 року. Були у Німеччині зі мною мої подруги:

Постова Ольга Григорівна
Різніченко Марія Миколаївна
Фещенко Катерина Єгорівна
Петля Марія Логвинівна
Губа Варвара Максимівна
Токар Варвара.

Єфремова Олександра Володимирівна, 1923 р.н. Спогади записала Руденко Т.Б. у 2006 році.

В 1940 році закінчила педагогічний технікум і рік працювала вчителем в колишній Дрогобицькій області. В кінці травня 1941 року приїхала у

*Єфремова О.В.
Фото 1944 року.*

відпустку до батьків в м. Кіровоград. Тут і застала мене війна. З перших днів війни я зі своїми трьома подругами рвалися на фронт, набридали у військкоматі, але отримали відмову. Вирішила евакуюватися на Схід. Вийшла на центральну дорогу і зустріла жінку, яка правила підводою. У підводі – двоє діток. Їдуть на Харків. Взяли мене з собою. Так проїхали кілометрів сто. Аж тут німецькі літаки налетіли. Ми встигли сховатися у якійсь лісосмузі, а от коня було вбито. Повернулася я додому. Мріяла знайти партизанів, та де ті партизани!

Поступаю на курси вишивки, щоб бути серед людей. Одного разу, коли ми були на занятті, прийшли до нас у групу два поліцаї і три німці, і всіх нас, а це 10 чоловік, вивели у

двір і посадили у вантажну машину, і привезли у казарми обласного військкомату. Там, таких як я, було вже осіб 50-60. Було це 25 серпня 1942 року. Наступного дня шикують у колону по 6 чоловік у ряду і женуть містом на залізничний вокзал. Втекти щоб – і не думай: оточили німці з собаками, поліцаїв багато... Повантажили у довгий ешелон. Їхали без води і їжі кілька діб. Спочатку доправили до Кракова, а потім до Бранденбурга. Коли вивантажили з вагонів, зразу ж вишивували на пероні і почали розподіляти кого куди. Взяла мене німкеня. На моє щастя, виявилася вона людиною доброю, не злою. Викинула мене і переодягла, розмістила в окремій кімнаті на третьому поверсі. Пригодилося мені непогане знання німецької мови ще з технікуму. Працювала я в магазині, що його мали "мої" німці: видавала картоплю і капусту, клеїла на товар етикетки. Так пройшло два роки. Але

*«Остарбайтери» з України. Вгорі
– О.В.Єфремова. 1944 рік.
Німеччина*

забирають мене на завод, бо забрали німецьких робітників на фронт, тож почала виточувати снаряди. Працювали по 12 годин на добу. Снаряди були вагою 15 кілограм. Відпочинку немає, живемо у малесенькій кімнаті 6 кв.м в шістьох. Брудні, обірвані, голодні, праця непосильна, а їсти дають суп з гнилої картоплі та 100-150 грам хліба двічі на добу. На ногах дерев'яні колодки. Двічі випустили у місто на дві години. Одного дня налетіли американські літаки. Одна з бомб пошкодила водопровідні труби і на моїх очах у водяній пастці втопилося понад сто робітників.

Після цього бомбардування, коли було зруйновано місто та завод, втекла я до “моїх” німців, які мене прийняли. Перебувала у них до 8 травня 1945 року, аж поки закінчилася війна. Добиралися додому хто як міг. Ми – шість чоловік, на підводі доїхали до Польщі, а там поїздами аж до Кіровограда.

Єфремова Раїса Володимирівна, народилася у м.Кіровограді у 1926році. Записала Руденко Т.Б. у 2006 році.

Народилася я у Кіровограді у сім'ї робітника. Сім'я складалася з шести осіб – з них четверо дітей. Почалася війна. Батька і старшого брата забрали на фронт,

А ми, молодші, працювали на будівництві доріг, чистили місто від розвалин після бомбардування, засипали окопи.

Працювали разом з євреями і військовополоненими. Одягтися і взутися немає в що. Тож ходили в подраному і ноги обкутували ганчірками і соломною. У березні 1942 року сніг почав танути, а взуття не було, і я залишилася вдома. А в цей час німці з поліцаями ходили по будинках і забирали молодь до Німеччини. Мене сховали у діжці в погребі, але зайшов у погріб поліцей і знайшов мене, і відправили на збірний пункт. Набрали нас цілу колону і повели на залізничний вокзал, де повантажили у “телятники” і, під крики і сльози, без їжі і води, повезли до Німеччини до м. Бранденбурга. Потрапила до німецького хазяїна в багатодітну сім'ю. Роботи було дуже багато, працювала як батрачка, а якщо не встигала щось зробити, то хазяйка та її діти ще й били мене. Годували гнилою картоплею і бруквою. Пропрацювала я тут 1 рік і 3 місяці, а потім перевели мене на завод Бреннабор. Тут поставили мене у ливарний цех. Мені було 16 років, тож робота була дуже важкою, не під силу мені та й годували висівками, кольрабі і бруквою. Тут і війна закінчилася, хоча не знали про це до останнього дня – одного ранку прокидаємося, а нас ніхто на роботу не жене, бо не стало варті. Тут ми вже стали розбігатися хто куди. Це був квітень 1945 року.

Жигаadlo Оксана Андріївна, 1926 р.н., народилася в смт Олександрівка, проживає в м.Боярка Київської області. Запис зроблений власноруч у 2006 році. Фото 1944 року.

Відправкою людей у Німеччину займалася біржа праці, де працювала велика канцелярія, набрана з олександрівських людей. Біржа праці знаходилася біля гебітскомісаріату. На біржі вели облік робочої сили. Все доросле населення повинне було зареєструватися в ній. По списках відбирали молодь, направляли додому накази – з'явитися на такий то день з такими то речами. Коли я була в лісі разом з Чорногор Л.Л., то нас розшукували, щоб вручити ось такий наказ. Повістку вручили моїй сестрі Ліді і попередили, що якщо в зазначений час я не прийду на біржу, то мене зловлять і відправлять до тюрми у Кіровограді. Я, зрозуміло, не з'явилася.

Під час війни німці надумали добудувати вузькоколійку від Фундуклівки до Чигирини. Навезли туди масу матеріалів, щодня згнали велику кількість молоді. Там працювала і моя сестра Ліда і дальня родичка з с. Жаботин Кам'янського району. Одного дня всіх, хто працював на цій залізниці, оточили німці і поліцаї і погнали на станцію Фундуклівка, всіх примусово загнали до вагонів і відправили ось таким злочинським способом до Німеччини. Відправили всіх, не дозволивши повідомити рідних.

Ведута (Тарасенко) Варвара Борисівна, народилася в с. Іванівка у 1924 році. Записала учениця 7 класу Олександрівської ЗОШ І–ІІІ ст. №3 Кравченко Анна у 2006 році. Фото 90-х років ХХ ст.

Мій батько був інвалідом ще з громадянської війни, тож довелося працювати мені з самого малечку – мама завжди брала мене з собою на роботу в колгосп. В 1934 році мама помирає. В свої десять років йду до лісника глядіти його дітей, пасти худобу. Годували мене вони і одягали. Тут і війна. Працюємо в громадському дворі. Прокотилася чутка селом, що німці

спалили недалеко від нас село Буду і що інші села будуть палити. Через тиждень від цього наїхало до села багато німців і поліцаїв, оточили Іванівку з усіх сторін, заходять у кожну хату, повітку, хлів, деруться на горіща, заглядають у погріба, ворують копиці сіна – шукають молодь. Набили нами спочатку церкву, а як там тісно стало, то нагнали багатьох ще й до клубу. "Ну, - думаємо - зараз палити нас будуть!" Аж ні, вивели за село та й погнали на Фундукліївку, звідти – на Вінницю. А потім – опинилися ми в Німеччині. За всю дорогу давали лише по кусочку хліба. Ще по дорозі намагалися хлопці втекти з вагона – проламали підлогу і вислизнули на шпали. Та куди там ти втечеш – постріляла їх варта, що їхала на останньому вагоні. Привезли в Штутгарт, потім ще кудись. Вишикували нас усіх у довгу шеренгу і почали ходити поміж нас німці – вибирали собі наймитів. Вибрала мене якась німкеня. Сіла я до неї в автомобіль, ще кудись довго їхали. Нарешті приїхали. Вперше більш як за півтори тижні нагодувала мене німкеня, вказали мені місце для сну на мансарді. Пізніше перевели на кухню. Працювала я в полі, доглядала за худобою, різала з господарями брукву. Хіба мені було привикати до цієї роботи, адже я її робила відтоді, як зіп'ялася на ноги! Роблю на полі і співаю пісень. Німцеві подобався мотив, де були такі слова: "... і попали всі постріли в мішень!" Але господар, мабуть, здогадався, про що пісня, тож ледь почну співати і чую: "Найн! Найн!"

Заготівля кормів для колгоспної худоби. З фондів РДАКФД, 0-164702.

Пропрацювала три місяці і відправляють мене господарі у місто, до табору. Дали на дорогу кільце ковбаси, трохи картоплі та дерев'яний чемодан з висячим замком. Незабаром з табору женуть на французький кордон, де попадаю на авіаційний завод “Казі” в м. Халігенгауз. Вигоовляли тут запчастини до літаків. Закінчується 1944 рік. Чуємо, що наближається фронт – американська і англійська авіація бомблять все навкруги. Вирішуємо з подругами тікати з табору. Втекли до лісу. Ніч перебули. Вранці пішли куди очі бачать. Натрапили на якогось селянина, що орав землю. Кажемо йому, що, мовляв, шукаємо роботу. Він мовчки відвів до себе додому, де хазяйка дала нам трохи поїсти, а потім вона ж зареєструвала нас у бургомистра як найманих робітників. Тут і дочекалися незабаром американців.

По війні працювала у селі в колгоспі, маю нагороду за працю – орден Трудового Червоного прапора.

**Педченко (Ліщенко)
Параска Іванівна, 1927 р.н.,**
народилася в с. Іванівка, проживає в смт Олександрівка. Записано у березні 2006 року. На фото: «остарбайтер» Педченко П.І. - крайня зправа. 40-і роки ХХ ст.

В роки війни я проживала у с.Іванівка разом з батьками. Якогось дня 1943 року оточили німці наше село і всіх – молодих і старих, вигнали у центр села, вишикували у стрій. “Будуть розстрілювати!” – шепотілися між собою люди. Та ні – відібрали з поміж нас саму молодь і повели до клубу, де й закрили під варту. Моя мама як побачила це, то зразу зомліла і там, серед людей, упала на землю. Через деякий час погнали нас пішки на Кам’янку. А про те, щоб втікти – і не думай: оточили нас німці зі зброєю та так насторожено і вели всю дорогу. З Кам’янки попала я в німецьке місто Штутгарт, а звідти розбирали нас кого куди. Так я опинилася на авіаційному заводі міста Анкалам. Працювала там чорноробочою у цеху, де виготовляли крила для літаків. Ще й зараз пам’ятаю всі назви деталей та порядок їх складання. Жили у бараках. На роботу і з роботи – тільки строєм та ще й під охороною. Перші три місяці давали нам по три рази їсти, а потім – лише два рази. Давали нам їсти на заводі і відводили на це лише 15 хвилин – кожному було по 200 грам хліба з тирсою, а також варену брукву, капусту і рідко коли нечищену картоплю, та й ту - не більше двох малесеньких дольок.

Розбили американські літаки наш завод, а з ним і місто. Погнали нас пішки з Анкалама через Берлін до м. Ратон, але побули ми тут трохи і перегоняють нас до м. Яровайка. Як переганяли нас туди-сюди, зустрічалися нам військовополонені. Нам було не з медом, а що вже говорити про них: худі, обірвані, знесилені, просто чорні, як земля. В Яровайку пробули до весни 1945 року. Якраз на початку травня приїхала до нас у табір наша розвідка і сказали нам, що ми вільні, бо німців вже розбито. Вийшли ми на дорогу, а тут їдуть наші машини, танки...Дехто з солдатів вітався з нами, а дехто сварився, а хіба ми винні були, як нас під конвоєм, а мені було тоді 15 років, забрали з України. Ми плакали, бо не знали, що буде з нами, чи вернемося додому. А таки повернулися. Вже після звільнення ми не знали куди йти, що робити, як дістатися додому, де можна переночувати і щось поїсти. Але трапився нам у Німеччині наш солдат. Родом з Харкова. Був нам як батько. Сказав нам: “Довезу вас додому!” Взяв на поїзд і доїхали ми з Німеччини аж до самої Фундуклівки! В Іванівку добиралися вже самі. В селі розруха – наша хата спалена німцями, нас з мамою шестеро, а батько і старший брат в армії. То жили по чужих хатах, та й яке то було життя, бо чи кожен погоджувався впустити до хати таку ораву!

Мої ровесники, такі переростки, як і я, пішли до школи, а я не мала змоги вчитися, бо не було навіть в що одягтися. Але повернувся наш батько з війни, то стало легше.

Шалько (Ворона) Євдокія Гарилівна, 1926 р.н., народилася в с.Іванівка. Записав учень 10 класу Олександрівської ЗОШ І-ІІІ ст. №2 Роздобудько Вадим у 2006 році.

В червні місяці 1943 року рано-вранці до нас в хату зайшов німецький жандарм з нашим поліцаєм і сказали мені і моєму братові Петі, щоб ми йшли до сільуправи, бо будуть там щось перевіряти.

Біля сільуправи зібралася вся молодь села і наші батьки, тому що вже чутки ходили про відправку молоді до Німеччини. Вийшов з приміщення якийсь старший, зачитав списки і сказав: ”Всі, з 1920 по 1927 рік народження – залишайтеся тут, а інші розходьтеся по домівках!” Звідси нас погнали на збірний пункт в Кам’янку. Йшли ми туди під охороною, а батьки, голосячи, залишилися в селі. Тиждень пробули в Кам’янці у приміщенні суду, а вже звідси попрямували ми потягом у Німеччину. З липня 1943 по квітень 1945 року працювала я в хазяїв міста Волін. Разом зі мною було троє наших сільських дівчат, а крім українців були ще чехи, поляки, італійці, французи...Працювали на тяжких роботах на лісопильному заводі.

Проживали в бараках, харчували у їдальні при заводі - давали по куску чорного хліба, брукву, нечищену картоплю. Праця була дуже важкою і тривала з ранку і до вечора.

У вільні години, а це було тільки в неділю, ми залишалися в таборі. Була серед нас українка Катя, яка мала чудовий голос, то співала нам пісень, які сама і складала. І досі пам'ятаю слова її пісні:

*Ідемо рано на роботу
Схиливши голови сумні,
Бо до обід в очах чорніє,
Мов серед темної ночі.
А прийдем ввечері з роботи,
Сльозами нари обіллям
І всю сім'ю свою рідненьку,
І Україну спом'янем.*

Так пройшов рік нашої виснажливої роботи. Потім приїхали з с.Пауцендорф нові хазяї і взяли мене до себе, де я ще рік поралася біля худоби, свиней, птиці. Робота в німецькому селі подібна до нашої – те ж господарство, так само рано вставати і пізно лягати, тож мені, сільській дівчині, тут не було вже так важко, як на лісопильному заводі, бо змалку була привчена до роботи. Село – воно скрізь село. Не без того, що коли не так щось зроблю, але ж і дома таке було. Та й годували мене тричі на день, голодною не була жодного дня.

«Остарбайтери» з України. 1944 р. Німеччина.

Фронт наближався до села. Гуркотіло так, як ото в сильну грозу. Якогось дня хазяїн взяв дві гарби, запряг коней, натягнув шатра, як ото в циган, поскладав деякі речі і ми вирушили у невідому дорогу. З нами їхали його дружина з дітьми, на другому возі було нас четверо - його найманих робітників. Їхали ми чотири дні і ночі, зрідка відпочивали. А фронт все ближче і ближче гуде. В якомусь німецькому селі хазяїн наказав мені і робітниці Галі злізти з воза. Злізли, а німець поїхав. Пробыли ми в тому селі днів два – три. Що робити – не знаємо, куди йти, теж не знаємо. Аж ось і якісь солдати появились в селі, бачимо, що не німецькі. Що даліш робити – немає в кого запитати. Аж ось йдуть селом чоловіки – українці, такі як і ми робітники. Так з ними ми й пішли на схід і дійшли до м. Штардгард, де було багато нашого війська. Тут попали ми на пересильний пункт, де нам видали документи. З цими документами я доїхала до ст. Фндукліївка, а Галя поїхала в Дніпропетровськ. Вже дома я здала документи в органи МДБ по Олександрівському району.

Коновал Григорій Якович, *народився в с.Красносілка у 1925 році. Записали учні Красносілківської ЗОШ І-ІІІ ст. у 2006 році.*

Хвиля облав на молодь наближалася і до нашого села. Ми переховувалися хто де міг. Я зі своїми товаришами Блажчуком Олександром та Лень Яковом для схованки вибрали поле густої пшениці, яка вже дозрівала. Однак, 22 липня 1943 року нас по сліду знайшли староста Чухно і поліцей на прізвисько Берко. Привели під рушницею до хати, дозволили взяти щось поїсти, а потім повели нас 7 чоловік за підводою в Олександрівку, звідти до Кам'янки, де й розмістили на території підшипникового заводу, де протримали 4 дб. Охороняли добре, їсти не давали, ще й виступив перед нами якийсь військовий німець, який агітував поїхати до Німеччиги свідомо, обіцяв нам золоті гори. На п'ятий день привели нас до вагонів і відправили спочатку до Польщі. Тут влаштували для нас “вошобійку” (баню), потім пересортували – і знову у вагони.

Опинилися ми у місті Ватеншайд, де я з Лень Яковом попав на шахту. Тут і розпочалося для нас пекло: шахти ніколи не бачили, що робити – не знаємо як слід, за це – кожного дня б'ють. Працюємо по 12 годин, а їжа яка? Один раз на добу давали 150 грам хліба, чашку кави без цукру і миску брюкви. А вже американські літаки налітали. Скинули вони бомби на шахту, але вцілили по складу з лісом. Дерево горить, а нас гонять у вогонь витягувати колоди. Мене, невисокого, невеликого з роду, вхопив здоровенний німець і кинув в огонь, щоб я витягував дошки, що горіли.

“Ні, - думаю, - витягуйте самі!” У густому диму виповз з вогню і заховався серед конструкцій шахти. Увечері вже в таборі домовилися ми з Яковом тікати. Ще не розвиднілося, як ми виповзли з бараків, а потім і з табору, і пішли на схід. Для цього я власноруч виготовив компас – намагнітив лезо, поклав його на кору і помістив у чашку з водою. Так ми йшли як зайці, боячись всього, двоє діб. Зголодніли дуже, спрага мучить, у сон хилить. Наскільки втратили відчуття безпеки, що пішли вже й удень. Натрапили на якусь річку. Вирішили скупатися і води попити. Не встигли – нас оточили молоді, ще хлопці, німці на велосипедах і повели до найближчого села, де й здали в поліцію. Тиждень пробули у камері, а потім нас відвезли до штрафтабору. Тут було біля 6 тисяч полонених – бельгійців, французів, голландців, українців... Працювати гонили на розчистку водоканалів – коли по коліна, а коли і по шию у воді, болоті...

Обробіток колгоспного поля. З фондів РДАКФД, 0-78825а.

Одного разу, повернувшись з роботи, помітив у себе на нарах записку – мій товариш вибачався, що тікає без мене. Я був для нього завадою тому, що був худим, слабким і виснаженим, а він – сильнішим, і що зі мною, таким, далеко не втечеш. Я розплакався, але мене заспокоїв Швець Іван Михайлович з Запорізької області. Він запропонував тікати з ним. Знову втік, та зайшли ми не далеко – нас зловили і направили в розподільчий табір біля м. Беліке, де працював на будівництві, а потім перевели на фабрику “Алте – Шмідте” (“стара кузня”). Там поставили молотобійцем на паровий молот. Коли повели на ремонт розбитої бомбами дамби, ми знову втекли. Довго блукали по селах, лісах, перелісах. Аж у

містечку Бюрен потрапили до хазяїна Пфігофа. Тут ми доїли 16 корів, працювали по господарству. За три місяці оклигали... 1 квітня 1945 року вступили американці, які передали нас на річці Ельба нашим. В червні 1945 року добрався у Красносілку. Як зараз пам'ятаю – йшов у ночі, після великої зливи текла потоками вода, підходячи до кладовища, помітив у вимитій водою канаві щось блискуче, підняв і обімлів: граната. Обережненько поклав у канаву і пішов додому, мабуть, не смерть...

Тиждень відпочив і пішов на роботу в колгосп, де і пропрацював все життя.

Дзюра Людмила Трохимівна, 1923 року народження, народилася і проживає в с. Красносілка. Записали учні Красносілівської ЗОШ І-ІІІ ст. у 2006 році.

20 жовтня 1942 року мене разом з моїми сусідами Стельмах Ганною та Грибом Андрієм забрали поліцаї і повели слідом за підводою до Олександрівки. Молодь збирали на території цукрового заводу, а потім перевели поліцаї та німці з собаками нас на Фундукліівку, де вже стояли товарні вагони. Туди нас і повантажили. Вагони позакручували дротом, тільки вгорі було невелике вікно, через нього, до речі, втекли двоє хлопців, але хто саме, ми не знали. Привезли нас до Польщі. Тут нас всіх налісо постригли – і дівчат, і хлопців. Знову у вагони - і опинилися аж в Німеччині.

Потрапила я в м.Гізбург на фабрику, де робили снаряди. Зі мною була і Стельмах Ганна. Праця тривала по 12 годин, годували капустою, зрідка картоплею в мундирах. Спочатку нас невідомо і за що били. Били тяжко і всіх по чому попаде чи товста палиця, чи нагайка. Ходили у спецівках з нашитими квадратиками, що ми східні робітники. Коли стали налітати американські літаки і бомбардувати німецькі міста, ставлення стало з боку німців поблажливішим – і бити перестали, і листи дозволили додому писати, навіть дозволили виходити у місто, ще й фотографували. Наше місто теж почали бомбардувати. Було дуже страшно. 25 квітня 1945 року у місто вступили американці. Вже наші нас вивезли до Австрії, де ми збирали урожай. 20 жовтня 1945 року я потрапила додому і пішла відразу до колгоспу.

Кравченко Костянтин Григорович, 1923
р.н. Народився в с. Красносілка, проживав у смт Олександрівка. Записав Кравченко О.К. у 2006 році.

Я народився у працьовитій сім'ї Кравченка Григорія Гнатовича. Мій батько Григорій був і слюсарем, і столяром, та таким, що власноруч, ще у 20 – х роках відремонтував швейцарського годинника, який справно служить і по сьогодні, виготовив дві саморобні мисливські рушниці та переробив безліч всілякої справи. До роботи з механізмами батько привчив і мене. Тож у 16 років з великими зусиллями батько влаштував мене до ФЗУ заводу “Червона Зірка”, м.Кіровоград, щоб я навчився ремесла. У ФЗУ я здобув рідкісну на той час професію електрика і залишився працювати на заводі “Червона Зірка”. Пропрацював лише кілька місяців, як розпочалася війна. Нас – робітників організували на демонтаж обладнання заводу. На схід пішли ешелони з найціннішим устаткуванням заводу. Цю роботу ми продовжували під постійним бомбардуванням цехів німецькою авіацією фактично кілька тижнів. Всім робітникам пообіцяли, що з останніми вагонами, серед обладнання, поїдемо на Схід і ми. Однак, місця в останньому ешелоні для нас – кількох сотень робітників, не знайшлося. Так ми залишилися і без роботи, і без нашого керівництва, яке виїхало в евакуацію.

Хтось запропонував йти всім до військкомату і записуватися до армії. Пішли до військкомату, а він порожній – немає жодного командира, немає в кого і розпитати про військо. Тому нічого не залишалося, як йти мені до батьків, у село Красносілку. До початку 1942 року я перебивався на всяких роботах у громадському дворі. Але влітку був заарештований поліцейськими і під конвоем приведений в центр села, де нас назбиралося кілька десятків чоловік. З села нас погнали на Олександрівку, звідки залізницею привезли до Німеччини.

В Німеччині за розподілом опинився за колючим дротом табору заводу “Даймлер – Бенц – Моторен” міста Людвігсфельде, що за 25 км від Берліна. Тут, на заводі, поставили мене до шліфувального станка, на якому я обробляв різноманітні деталі. За нами постійно наглядав німець, який за кожну похибку, зайвий рух, а то й брак у роботі, нещадно бив нас, кидав по нас всілякими металевими деталями, які попадали йому під руку, то влучав і по голові, і по спині. Мене чомусь він завжди бив у ліве вухо і добився до того, що я оглух на все життя.

Утримувалися ми в таборі, за колючим дротом, неподалік заводу. Годували дуже погано, увесь час ми були голодними, для нас не вистачало тієї бурди з брюкви, тож ми – східні робітники, а серед них і я, вимушені були постійно ритися у помийних кучах і вишукувати різні об’їдки, переважно листя, качани капусти, очистки картоплі. Ця гора помий утворювалася біля бараків, де утримували французів, бельгійців і яких годували набагато краще за нас. Багато хлопців від такої їжі хворіли на дизентерію і, без медичної допомоги, масово помирали. Моє щастя, що перед тим, як з’їсти знайдені очистки, хоч як не мучив голод, я все знайдене мив... У неділю ми мали вихідний. Оскільки цього дня не працювали, то нас майже не годували, видаючи цього дня сто грам “ерзац ковбаси,” невідомо з чого виготовленої, і малесенький брикетик «ерзац кави». Голод гонив нас будь – яким чином здобувати їжу. Видивилися, що за колючим дротом, за кілька сотень метрів від табору, дозріває картопля. Надумав трохи її назбирати. Виповз непомітно під дротом, повзом добрався до поля. Накопав її чималеньку торбину. Однак, по дорозі до табору, був помічений шуцманом, який в ночі випустив на мене сторожову собаку. Біля колючого дроту собака мене наздогнав і добряче покусав, поки я, відбиваючись торбиною, підповзав під огорожею табору. Намагаючись нікого не потривожити, я заховав торбу з картоплею на горищі бараку. На ранок вимушений був піти у медчастину табору, де працювали такі невільники, як і я, і попросити дати мені звільнення від роботи. Тиждень “зализував” рани від укусів, а тієї картоплі, яку з таким трудом роздобув, не стало – її хтось спритний украв. Перекоаний, якби шуцман був настирливіший, то мене б зранку виявили вахмани, бо я був пошматований собакою і заховати цього не було як, і мене б негайно стратили б, як часто, для нашого “виховання”, робили з моїми табірниками.

На початку 1944 року наш завод був розбомблений. Тому всіх, хто уцілів, німці перевезли у Лотарінгію, під Францію, до м. Мазбах, де ми у тунелях гори розміщували вціліле обладнання нашого попереднього заводу. Тут ми довбали гору, робили бетонні фундаменти під станки. Разом з нами працювали і бригади німців – штрафників, які, хто за дезертирство, хто за злочини, були теж ув’язнені. Хоч їх і годували добре, але позбавили їх курива і їм, на відміну від нас, не давали по неділях вихідних. Я зумів роздобути пачку махорки і виміняв за неї у німця ботинки, бо моє взуття геть зносалося. Одного разу до мене у барак прийшов бригадир німців - розжалуваний офіцер, і попросив і собі тютюну. Розмовляючи зі мною, він помітив крізь дірки у моїй тумбочці виміняні ботинки і, не чекаючи тютюну, пішов і заявив про мене табірним жандармам. Мене заарештували і повели до жандармів на допит. “Де ти взяв це взуття, хто тобі його дав?”

Я відповів, що мовляв, знайшов його у тунелі. Оскільки їм заяви про крадіжку не поступило, то вирішили мене покарати 25 ударами батога. Цей батіг був сплетений з волової шкіри разом з дротом і металевими гайками на кінці. Одним ударом цей батіг розривав шкіру на спині на два пасма. Це я не раз бачив на інших нещасних. Покарати вирішили не на плацу, а тут, в приміщенні, за дерев'яною перегородкою. Взявши мене за плече, один з жандармів, у руках якого був цей страшний батіг, заштовхав за перегородку. З іншого її боку сиділи німці і про щось гомоніли. Я приготувався до гіршого, думаючи, чи витерплю всі 25 ударів. Штовхнувши мене на широку лаву, жандарм раптом почав вдавати, що плює на долоні і ними ніби – то розтирає і очі, і обличчя, а також сильно почав корчити обличчя, ніби-то кричить. Всі ці кілька секунд він тикав у мене пальцем, ніби запитував, чи я все зрозумів. Я його добре зрозумів. Коли батіг просвистів повз мене і його удар припав на дошки лави, я вмить закричав і кричав у такт ударам і розмазував на очах слину. Після 25 удару жандарм потягнув мене на двір, звідки я неушкодженим непомітно пробрався у свій барак.

Однак, цей завод у горах так і не запрацював як слід – він був розбомблений американською авіацією. На наше щастя, наш барак уцілів. Після того, як заводу не стало, нас перевели до бауерів і там по двоє – троє ми і працювали, чекаючи кінця війни. Я з двома товаришами годував свиней. Німець – господар, давав нам частину тієї їжі, яку ми готували для свиней. Все - таки, тут мені було краще.

У квітні 1945 року, коли на заході чувся великий гул і незабаром мали прийти американці, наш німець видав кожному робітникові по доброму костюмові і запросив до будинку, де ми не тільки спали, а й почали їсти за одним столом з господарями. Так тривало недовго. Незабаром у село прийшли американці. Дехто з остарбайтерів поскаржився американцям на тих німців, які знущалися з них. Американці провели швидке розслідування і кількох німців стратили. Багатьох східних робітників американці забрали у збірний табір. Запитали і нас трьох, де ми будемо жити – у таборі, чи в свого господаря. Подумавши, ми залишилися у німця, бо ці табори допекли нас до печінок.

У середині липня 1945 року американці нас перевезли автомобілями до радянської зони окупації, попередньо запитавши, чи не хоче хто поїхати до США чи Канади. Один хлопець із Знам'янського району вибрав Канаду. Нам наші видали по 1 кг крупи на 10 чол. на добу і ми пішки пішли в глиб Німеччини. Нас поставили демонтувати якийсь завод. З останніми станками виїхали і ми. Раді були, що приїхали до Харкова. У Харкові ми взялися за відновлення ХТЗ. На роботу і з роботи нас водив озброєний

солдат військ НКВС. Так тривало 10 днів, поки на 11 день ми не заявили: "Ми що, зрадники Батьківщини, військові чи карні злочинці, що нас водять під конвоєм вулицями міста? Ми ж усі пройшли "фільтрацію"! Якийсь майор НКВС нас вислухав, кудись доповів, з кимось порадився і на роботу і з роботи ми ходили без охорони. Наприкінці жовтня 1945 року прийшла команда – залишитися на ХТЗ всім жителям Харківської області, а решта має роз'їхатися по домівках. В останні дні жовтня 1945 року я повернувся в рідне село. Було ще тепло. Кілька днів пробув дома, а потім вийшов на роботу у місцевий колгосп, де взявся до старої професії електрика. Ще через тиждень прямо до хати під'їхало авто і двоє чоловік у чорних шкіряних пальто наказали мені зібратися за півгодини, бо мене забирають в Олександрівку, на відбудову цукрового заводу. Я хотів заперечити, але мені сказали так: "Ти що, забув, звідки ти повернувся?"

На заводі я працював 37 років.

Сухом'яс (Загурська) Ганна Миронівна, народилася в с. Миколаївка у 1923 році. Записали учні Бовтиської ЗОШ І – ІІІ ст. у 2006 році.

Прийшла до села звістка – будуть забирати молодь. Не встигли оговтатися від війни – відступу наших і приходу німців, як збирайся і їдь на фільварк, німецький завод чи фабрику. Моя мати Дуня, щоб мене врятувати, остригла мене налісо, вдаючи, що я хвора на тиф, якого німці дуже і дуже боялися. Не допомогло і у 1942 році попала я на примусові роботи. У першій німецькій сім'ї чого я тільки не наслухалася, що тільки не переробила, і все не так ... і така я, і сяка... Аж ось забирають мене в сім'ю Вільгельма Крофта. Зовсім інше ставлення. Працювала я у кав'ярні – допомагала Вільгельму. Все робила як слід, головне – тримала приміщення у чистоті, мила посуд, подавала відвідувачам замовлене. За це коштів ніхто не платив, зате і годували добре, і одягали, ще й маленьку, але окрему кімнатку мені виділили. Коли нас визволили, то дали мені Крофти на дорогу харчів, випроводили і побажали щастя...

Дмитрашко Тарас Степанович, народився у селі Підлісному у 1923 році. Записала вчитель Букварської ЗОШ І – ІІ ст. Головка І.Л.

Народився я у Підлісному, там і дитинство промайнуло, там і війна застала.

Це сталося 14 червня 1943 року... Ми саме працювали на дорозі, що вела повз село на Кіровоград, якраз біля Срібного лісу. Під'їхали німецькі

машини і варта без будь-якого попередження почала нас – всіх працюючих, згонити до критих машин. Тільки й пам'ятаю, що собачий гавкіт і автоматників...

Відвезли нас до Кам'янки, де у школі був пункт збору молоді. А далі у телячих вагонах відправили у Німеччину. У вагоні – варта, жодного разу ніхто нас не кормив. Прибули спочатку у Бреслау, потім розподілили нас у табір Рубетцай, де й прожив я два роки. Ганяли нас на будівництво двоповерхових будинків, які зводили для евакуйованих німців. На роботу йшли під охороною три кілометри. Рано – туди, а пізно увечері – назад. В неділю часто приходили до коменданта селяни з навколишніх сіл і просили у нього робочу силу. Всім нам хотілося попастися “в найом”, бо ми знали сільську роботу, а за неї нам перепадало кращої їжі, бо у таборі годували двічі на день похльбокою з брукви, а робота з бетоном була дуже важкою, то ж знесилювалися ми дуже швидко. А у селі робота була легшою. Бауери ставилися до нас стримано, ні співчуття, ні жалю не було, бо й за ними стежили. Так, погодує, ото і все. А так, щоб дати з собою чи їжу, чи одяг, то такого не було. А ходили ми увесь час у робі з нашивками. А на ногах були “кלאцуни” – видовбані з дерева підошва з носком і п'ятою, а халявки були парусові. Бувало, женуть на роботу, а грюкіт такий стоїть, ніби табун коней біжить. Тільки 14 червня 1945 року до нас у табір прибули наші війська. Після звільнення мене мобілізували до війська, де я працював у робочому, як тоді казали, батальйоні – збирали зброю, боєприпаси...

Потім відправили додому, але у Польщі знову зупинили і я деякий час працював у підсобному господарстві Наркомпромбуду. Доглядали худобу. Знову посадили у поїзд і прибув я аж у Київ. А далі Знам'янка, і ось я дома...

Що цікаво, влада ніби і не помічала нас, тих, хто був у Німеччині, а от бувало йдеш вулицею, а хтось та й скаже у спину: “Он пішов...В Германії був! На німців робив!»

Курганська (Пеля) Галина Потапівна, 1920 р.н., народилася і проживала в с.Любомирка. Записано у 2001 році.

Я народилася у с. Любомирка. Крім мене у матері Курганської Теклі Зінківни було ще п'ятеро дітей. Батько наш Курганський Потап Григорович, колгоспник артіль ім. Молотова, помер від голоду у липні 1933 року.

Зосталася наша мати з нами дітьми сама, а допомоги немає ні від кого. Та ніхто з дітей не помер. Ось і війна. Зустрічають німців з хлібом і сіллю наші сільські – Репало, Грушовий... Записуються до поліції 12

любомирських – Кописток, Репало... Старостою стає Шарий. Аж ось 1942 рік. Забирають до Німеччини нашу старшу сестру Тетяну. Її зловили на станції Фундукліївка, коли вона поверталася з Києва з речами, що залишилися у порожній квартирі після того, як сестра Тетяна вимушена була виїхати з міста після його захоплення німцями. Ні плачі сестри, що має маленького сина, ні спроба відкупитися від поліцаїв – нічого не допомогло.

*«Остарбайтер» Ніла Крива (громадянка Польщі, народилася в с.Любомирка) – стоїть перша зліва, в гостях у подруги, «остарбайтера» Курганської Г.П. - стоїть третя зліва, з якою разом працювали на примусових роботах в Німеччині – серед родичів.
Середина 70-х років XX ст., с.Любомирка.*

Забрали, тільки й встигла переказати любомирськими людьми, що везуть її в Німеччину. Залишається у нас її син Володя, а йому лише один рік. Працюю в громадському дворі. Мені вже 22 роки. Трохи молодші Маня, Альоша і Михайло.

Приносить матері повістку поліцай Репало, що жив через річку від нас, щоб я збиралася та повезуть мене до Німеччини. Був це кінець 1942 року. Мати в плачі, сестра і брати в плачі. Від старшої Тетяни ні слуху, ні духу. “Пропадеш і ти там, доню!” – плаче мати. Я, щоб не взяли на роботу до Німеччини, роз’ятрюю рану на руці, натираю її часником, сіллю, думаю, покажу цю руку, то, може і не візьмуть, бо ж брали тільки здорових. Та де там! Тільки гірше собі зробила. Поставили у колону і нас 15 чоловік

погнали німці на Фундукліївку, а потім – у Кам'янку. Наші матері йшли за нами аж до Триліс – проводжали. То німці, щоб відігнати їх, стріляли поверх голов і ті гучні бабахання чуо й донині. А з Кам'янки – аж до м.Ессена. А звідси – до бауера. У цій німецькій сім'ї опинилися ми вдвох з Любомирською дівчиною Нілою Кривою. То так з нею були до самого кінця війни. Була в цій сім'ї ще дочка та два хлопці-невільники з Франції і Польщі. Ось так всі разом і жили-працювали. Хлопці все були біля землі, а я у хазяйському дворі біля корів, а їх було більше десяти, біля курей, яких було більше сотні і які неслися по всьому дворі. Їли всі разом – троє

*«Остарбайтери» з України. 1943р.
Німеччина. З фондів Кам'янського
історичного музею Черкаської
області.*

німців та нас – четверо робітників.

Раз на тиждень був вихідний. То віруючі німці самі не працювали і нам давали відпочити. В тому селі було кафе, то там вперше в житті я попробувала морозиво – дрібні гроші, 20 марок, давав мені німець-господар. Якоїсь неділі приїхав генерал Власов – худий та високий, і виступав перед нашими і агітував вступати у свою армію. Носили ми хазяйський одяг, бо свій порвався. Спали влітку на сіннику, а взимку – у будинку господарів.

Навчилася їздити на велосипеді, бо часто доводилося возити ним молоко на приймальний пункт, возила також хлопцям у поле їсти. Ще хазяйська дочка нас кілька разів фотографувала. Неподалік був табір, в якому було багато українців. Як гонили їх повз нашу хату, то не можна було на них дивитися – голодні, худі, чорні, тільки «дерев'яшки» “тук – тук”.

Бачили це і наші господарі. Щось не витримувало у їхній душі, і вони наказували мені брати до кошика яйця, сухарі, хліб, інколи зерно пшениці, і коли колона проходила мимо двору, я встигала кільком десяткам хлопців дати з їжі, що могла. Потім американці бомбили місто Ессен. Гуркотіло так, що коні у господаря рвали пута і тікали, собаки від страху навіть не гавкали, кури перестали нестися. А що тоді робилося в самому місті?

Якогось дня, а це вже весна 1945 року, хазяїн запрягає коней, виносить на воза речі, садить нас на підводу і їдемо ми на захід, бо дуже хотів наш хазяїн попасти до американців, які наступали. Аж ось і американці. Відділили нас від німців і помістили на величезному аеродромі під охороною канадських солдат. Були тут під відкритим небом майже місяць. Їсти американці дають, а нікуди не пускають. Зрештою, передали нашим. Після повернення до Любомирки я з 1945 і по 1959 рік працювала у місцевій сільгоспартілі ім. Молотова на різних роботах: доїла корів, сіяла, возила на Фундукліївку зерно і цукровий буряк, садила лісосмуги, корчувала пеньки, сапала, молола... Жодного вільного дня за всі чотирнадцять років в колгоспі не мала, а тяжко працювала, отримуючи палички на трудовень.

Перекопування колгоспного поля. З фондів РДАКФД, 0-284769.

Літавий Михайло Якович, 1924 року народження, народився і проживає в с.Любомирка. Записано завідуючою Любомирським навчально-виховним комплексом Товкун Л.І.

У червні 1943 року, мене – дев’ятнадцятилітнього, та ще вісім чоловік односельчан, погнали німці пішки до Олександрівки. Тут, коли зібралося нас чимало, повантажили у товарняки – і в Німеччину. Спочатку попали в розподільчий табір, а звідти – в Галле-Заалле на вугільні шахти. Разом на шахти попало нас сім любомирчан. Під землею, у великій напрузі, у

сирості, добували ми прокляте буре вугілля. Праця для нас була такою важкою, що, здавалося, не витримаємо, а ще ж і не годували та робота цілий день – з самісінького ранку та до пізнього вечора. Знеслилені, ми, щоб підживитися, варили у консервних банках гичку з буряків і їли той “суп”. У шахті під землею, у таборі за колючим дротом нас били великими товстими палицями. За віщо? А зробиш не так, зробиш мало, не сподобаєшся чимось обслузі, то й б’ють. Щоб вижити, намагалися робити все, щоб тільки не били. Звільнили нас у квітні 1945 року американці, трохи підгодували та передали нашим. Там, в Німеччині, мобілізували мене в нашу армію. Все життя пропрацював у нашому колгоспі. Довго тикали у мене пальцями за те, що був у Німеччині.

Сьогодні, з семи чоловік - земляків, з якими я працював на шахті, залишився живим лише я один.

Репало Ганна Яківна, 1925 року народження, проживає в с. Любомирка. Записано завідуючою Любомирським навчально-виховним комплексом Товкун Л.І.

Все життя прожила в Любомирці. Жила важко та гірко. У 1933 році померли мої батьки з голоду. Ми з сестрою були в патронаті в колгоспі с.Любомирка. Коли почалася війна, то не стало патронату. Куди нам діватися? Забрала нас тітка Софія у землянку, бо в самої теж хати немає. Живемо втрьох під землею – тісно, їсти немає чого, вкритися нема чим. Голодуємо... Тоді тітка каже: “Талю, піди до Микити Гребенюка, попроси хоч мішків два пшениці, бо я вас не прогудую!” Я і пішла. Кажу йому: “Прошу Вас, дайте нам пшениці трішки!”, а він мені й каже: ”Ось там научишся вставати по гудку і там тобі й хліба дадуть!”

Літом 1942 року по вказівці Микити Гребенюка мене і багатьох других хлопців і дівчат з Любомирки забрали у Німеччину. Пішки за возами нас пригнали до Олександрівки, а тут ревище, маса народу – молоді, старі, жінки, чоловіки. Потім вишикували, оточили німці з собаками і погнали пішки у Кіровоград. Прийшли вночі і зразу нас у вагони. У вагонах духота, людей як оселедців у діжці. Сім днів і ночей везли. Все, що було у торбині, вже поїли, а більше нічого не давали.

Привезли в розподільчий табір, вишикували у колону, підходять і кажуть кому куди. Мене взяли на фабрику, де ми різали дріт, вантажили якісь важкі ящики, якийсь метал. Черевики порвалися зразу, на ноги нічого не дають, ходимо босі, а під ногами того заліззяччя... Зрештою, змилостивилися і видали нам дерев’яні колодки. А годували як? На день давали по три маленькі картоплинки та заклочене водою яєсь борошно.

І було це на окраїні Берліну. А потім почалося пекло – налітали літаки і бомбили місто і заховатися ніде... Яюсь, слава Богу, пронесло. Потім прийшли наші і нас визволили. Повантажили у товарняки і повезли додому. Не довезли. Привезли у Прусію, де ми збирали врожай, скиртували солону.

Прийжджаю в Любомирку і знову до тітки в землянку. Йду працювати в колгосп ім. Молотова. А тут новий наряд – збирайся на шахту в Донбас. Поїхала, працювала і під землею, і на горі. Нажила і натерпілася багато. Дорікали довго, що була в Німеччині, а потім яюсь забули. Однак, важко мені згадувати пережити, але і забути несила.

Шпильовий Євтихій Максимович, 1922 р.н., с.Нижчі Верещаки.
Записано зі слів дочки Шейко Любові Євтихівни учнем 8 класу Олександрівської ЗОШ №3 І-ІІІ ст. Ситником Ярославом у 2006 році.

Війна застала мене у селі – працював у колгоспі. Аж ось гонять нас усіх до управи і складають списки для відправки у Німеччину. І розхвалюють цю Німеччину і так, і сяк... Знайшлися таки у селі добровольці, що поїхали щоб щось заробити. А потім почалися в селі облави – то один куток переловлять, то другий. Зловили і мене, пригнали до Фундуклівки та й зачинили в якомусь складі. 19 жовтня 1942 року повантажили у вагони і відправили до Німеччини. Батькам перед

«Остарбайтери» з України. Німеччина. 40-ї роки.

відправкою дозволили з нами попроситися, то мати передала вузлик з харчами. Так під голосіння батьків поїхали у неволю. В дорозі давали трохи хліба та води – один раз на добу.

Прибули до Бреслау, де в таборі пробули якийсь час, а потім мене ще з одним українцем забрав до себе хазяїн хутора, якому було років з 60, разом з дружиною вони обробляли невеликий наділ землі, тримали 6 корів і кілька свиней. Для нас і хазяїв день розпочинався о 5 годині ранку. Поралися біля худоби, відвозили бідони з молоком.

Німцям не дозволялося вживати молоко – вони зобов'язані були його все здавати державі. За здане молоко отримували відвійки. Після того, як відвійки привозили на хутір, починався у нас сніданок – випивали по чашці кави без хліба і цукру, і знову приступали до роботи.

Працювали у полі – копали буряки, брукву, збирали овочі. Хазяї пильно слідкували, щоб ми чогось не з'їли. О 14.00 був обід – суп з брукви чи шпинату і часто без хліба. Якось я підняв яблуко, що впало з дерева, так хазяїн так чимось ударив по пальцях руки, що палець на лівій руці розпух, почорнів. Довелося німцю вести мене до фельдшера, який щипчиками відкусив напухле та перебинтував руку.

Хазяї були не те що дуже злі, але неймовірно жадібні.

Почав фронт наближатися. Скликав нас німець та й каже: ” Йдіть куди хочете – ви мені більше не потрібні!” Ховалися ми по хуторах і лісах, аж поки наші не прийшли. Вже після війни взяли мене в нашу армію, де я служив до 1947 року.

Тютюнник Григорій Дементійович, 1924. р.н, житель с. Нова Осота, записала учениця 7 класу Олександрівської ЗОШ І-ІІІ ст. №3 Кравченко Анна у 2006 році.

В період війни я жив з батьками на окупованій німцями території – в с. Нова Осота. Мій батько працював на салотопці. Коли в селі починалися облави на молодь, я мерщій тікав до батька, де й переховувався між казанами і діжками. Німці й поліцаї чомусь на салотопку не заглядали. Але я не вберігся – в червні місяці 1943 року був саме дома. В цей час село оточили поліція і німці. Зайшли до нас в хату, сказали, щоб негайно збирався, бо забирають на роботу в Німеччину. Діватися нікуди. Повели в Олександрівку, звідти – на Кам'янку. Тиждень протримали у школі. Потім прибули німці з собаками і, оточивши, повели нас на залізничний вокзал, де й повантажили у товарні вагони, ще й охорону на кожному поставили – озброєних німців. У жару і спеку доставили нас в м.Ерфурт. А тут – як

якесь торговище, тільки не худобою торгують, а людьми. Зібрали відтиски пальців, а потім відправили в м. Ессен. Звідси розподілили на шахти до м. Карнап – за 10 км від Ессена, а біля шахт був табір, в якому було більше 30 довгих дерев'яних бараків, навкруги яких колючий дріт і цілодобова охорона. Провід був натягнутий у три ряди і посилена охорона. У таборі було 1600 військовополонених, 3600 робітників – чоловіків і 1200 жінок. Нарі - трьохповерхові. Крім німців, охорону табору несли поліцаї з наших, які пішли на це заради подвійної порції харчів. В таборі мене розподілили на шахту Вільгейма S, де, поруч зі мною, в забої на глибині 1200 метрів працювали військовополонені. Нам, тим, хто під землею, давали щоранку 500 грам хліба (хто на поверхні – 300 грам), та який то був хліб! Лише одна назва. Вдень давали суп з брюкви, у вечері – теж той самий суп. У 1944 році давали лише грубо зварену капусту, на вечір – кип'яток без цукру. Ось так живи та ще й давай норму вугілля! Трапився у шахті обвал. На мою біду присипало мене породою, покалічило. Добре, що врятували мене такі ж нещасні, як і я. Місяць пролежав у лазареті. Хворого і немічного погнали мене на електрозавод. 24 серпня 1944 року на завод скинули американці більше 200 бомб. Мене знову поранило, цей раз в голову. Все ж таки не вбило. Німці відправили мене в м. Алтнессен, у місцеву лікарню, яка знаходилася у церкві. Пролежав я тут 4 місяці. Після лікування переводять мене в м. Мюльгам і кинули в табір, де були поляки та військовополонені. Нас, остарбайтерів, було два бараки. А потім прибули до нас полонені італійці. З цими італійцями привезли багато маринованих у діжках жаб, то й їх їли. Працював на складі вантажником. Аж ось 27 березня 1945 року погнали нас пішки за 70 км в обгороджений табір, де не було жодного бараку і бодай якогось приміщення – лише рівне поле за колючим дротом. З кожним днем прибувало таких, як я, тисячі, і ось назбиралося нас тисяч з 70 – чоловіків і жінок. Ті харчі, що були у нас, ми з'їли за три дні. Пробули тут під відкритим небом, у багні і холоді, до 18 квітня. Навіть травинки не залишилося у таборі – все поїли, все поскубли. Аж тут американці! Кажуть: “Відправляйтеся туди, звідки вас сюди привели!” Повернулися назад, а це знову пішки 70 км. Тут теж американці порядкують, дають трохи хліба та кип'яток. Знову голодуємо. Аж ось приводять хлопці телицю, що у бауера забрали, а також кабана. Зварили, з'їли. На ранок 27 чоловік померли – переїли, голодні, ось і померли. Передають нас американці нашим. Виступає перед нами генерал. Потім ведуть вже наші нас 40 кілометрів до Польщі, де ми працюємо до осені на сільськогосподарських роботах. В листопаді 1945 року попадаємо у фільтраційний табір м. Бреслау. Звідки мобілізують мене у дорожньо-

будівельний батальйон військ МВС, де я працював і служив до 1950 року. Більше 10 років не був дома. 30 березня 1950 року розпочався мій шлях додому, в Нову Осоту.

Трегуб Тетяна Дмитрівна, народилась у 1913 році в смт Олександрівка. Записала Сіра Тетяна Олександрівна у 2006 році.

Дитинство моє було нелегке, бо вже в три роки залишилась без матері, а працювати почала пастухом корів у десятирічному віці. Молоді роки пройшли у наймах, по чужих людях...

У квітні 1942 року багато юнаків і дівчат з Олександрівки німці забрали на примусові роботи до Німеччини. В той день село голосило, в багатьох хатах — сльози, збори в дорогу, прощання. Декому щастило відкупитись, але то були одиниці. Всіх, призначених для відправки до Німеччини, привезли на станцію Кам'янка. Кожний мав з собою торбу чи валізу, дехто навіть взяв у хустині жменю рідної землі, щоб на чужині відчувати частку рідного краю. Там на нас чекав ешелон із критих вантажних вагонів. У Львові— зупинка на цілу ніч. Наступна була в Перемишлі. На шляху до Перемишля дві дівчини і два хлопці вистрибнули на ходу поїзда, одного з них застрілила охорона.

З Перемишля повезли до міста Гдиня, там була триденна зупинка, але тримали нас у вагонах. Дозволялось час від часу виходити, не віддаляючись. Далі поїзд рушив на захід, і 5 травня, через два тижні після від'їзду з рідного села, ми прибули на місце призначення.

В Маренбурзі знаходився великий розподільчий табір, у ньому всіх мили в лазні, проводили дезинфекцію одягу, медичний огляд. Хлопців стригли наголо, дівчатам укорочували волосся. В мене була товста, довга коса і я не давала її обрізати, плакала й просила, щоб залишили. Якийсь німець, напевно, із старших начальників комісії, що проводила огляд, підійшов до мене і ламаною українською мовою запитав, чому плачу.

Зрозумівши, в чому річ, оглянув мою голову і сказав, що вошей немає і косу можна залишити. Потім усіх фотографували з номерами на грудях, згодом видали посвідчення... З того табору групами відправляли щоденно на заводи та фабрики, в інші місця на роботи. Приходили також окремі німці, певно хазяїни, і вибирали собі робітників. Я потрапила з групою дівчат і хлопців у великий сільськогосподарський маєток, де працювало багато оstarбайтерів. Були там і з інших країн. Працювала переважно на польових роботах. Робочий день був довгий, вставати доводилось о п'ятій, трудитися - до пізнього вечора. Хоч робота на селі

скрізь нелегка, але в окремих бауерів годували робітників непогано. А тут, у маєтку, нас годували дуже погано, їжа майже не відрізнялась від тої, яку потім доводилось їсти в таборі на заводі. На обід давали якусь юшку чи суп з брукви або зіпсованої картоплі, моркви. Хліба вділяли дуже мало. Одного разу дали зовсім гнилу картоплю, яку ми не могли їсти, хоч були голодні. На другий день всі вирішили не вийти до роботи. Коли вранці німці побачили, що ніхто не виходить, негайно викликали поліцію. Розслідування було недовгим: всіх добряче відшмагали - і ми змушені були працювати. Цілий день, як покарання за бунт, нам не давали їсти.

Серед наглядачів, безпосередніх наших керівників, були непогані люди, але були й злі, прискіпливі, скорі на лайку.

З того маєтку мене перевели до іншого бауера. Сам бауер, вся його сім'я були дуже хороші люди. До мене ставились як до члена своєї сім'ї, ніколи не примушували виконувати непосильну роботу, їли всі разом, за одним столом. Основним моїм обов'язком було доглядати за трирічною донькою хазяїна. Допомогала також господині виконувати хатню роботу, часом у полі чи біля худоби. Господиня віддавала свій одяг, який був у доброму стані.

В Німеччині я познайомилася з хлопцем, росіянином з міста Орел, який став моїм чоловіком. Ми працювали разом аж до звільнення. Звільнили нас радянські війська 1 травня 1945 року. Чоловіка мого відразу мобілізували в армію. 10 травня мене відвезли в місто Терунь і там я народила доньку, яку назвала Вірою.

Чоловік про це не знав, бо був в армії, адреси одне одного ми теж не знали. Так я розлучилася з ним і більше зустрітись не довелося ніколи. Додому я повернулася з донькою 25 травня 1945 року.

Санжара (Штепа) Клавдія Тихонівна, народилася 1924 року на х. Березово Лисичанського району Луганської обл. Нині проживає в с.Родниківка. Записано Константіною Л.Є. у лютому 2006 року.

Війна застала мене в Луганській області на хуторі Березово. Жили ми там з мамою Галиною Іванівною та двома меншими, а старший брат Микола та батько Тихон Мартинович були на фронті (брат загине під Тулою, а батько повернеться з фронту інвалідом).

Попаля я в Німеччину силою і за третім набором. До цього я все переховувалася з річкою Донець у своїй баби. Коли прийшли за мною втретє, то поліцаї не церемонилися: моїй мамі поліцай приставив гвинтівку до грудей і каже: “Де Клава? Не приведеш, перестріляю і тебе, і твоїх

*«Остарбайтер» з
України. Німеччина.
Фото 1944 р.*

дітей!” Мати злякалася і, перебравшись через річку, прибігла за мною. Тільки я в хату, аж тут поліцай, бо жив через три хати від нас. Забрав, одігнав до школи, де вже були такі як я, а звідти гоном до м. Пролетарська.

Ми йдемо пішки, а поліцай на коні і гонить нас аж до біржі. А там зразу медогляд і лікар, з наших, питає: “На що скаржитесь?” А я собі ногу ще з дому розчухрала, тож кажу: “Короста в мене!”, а він мені відповідає: “Там тобі в Німеччині туфлі на високих каблуках дадуть і все пройде! Здорова!” Після біржі нас відпустили додому, щоб ми взяли одяг і харчів днів на 2-3. Взяла я що було у мами, а мама дала мені ще й теплий сачок, хоч я і не хотіла, бо це була єдина гарна тепла одежина на всю сім’ю.

Знову збір і погнали нас на вокзал, де вже була молодь з усього району. Дехто ризиковав, тому тікав. Я ж боялася. Боялася! На станції охорона здорова, німці з собаками, з автоматами. Підігнали телячі вагони і нас у них – ні сісти немає на що, ні лягти! Це вже був червень 1942 року, саме вишні почали червоніти, молода картопелька почала в’язатися. Довго нас везли та, зрештою, привезли. Це вже була Німеччина. Нас тут вже “купці” розібрали. Процедура була така: вишикували в одну колону по чотири душі в ряд. Я була мала ростом, то, аби не відстати від своїх дівчат, мала я під пахвою, так мене навчили, цеглинку. То на огляді, щоб здаватися вищою, ставала на цеглинку. Але ніхто не помітив моїх хитрощів, тож забрали мене на важкі роботи на завод в м.Пайне.

Завод був за містом у степу. Там ми вчилися точити металеві заготовки, з яких потім мабуть робили снаряди. Заготовки були по 25 кг вагою. Вчив нас старий німець. Був він малий ростом, старим, але не злим і нас не ображав, навіть трохи підтримував харчами: то яблук, то картоплі принесе. Сховас в металеві стружки, і, як немає поблизу охорони, ми брали ці “гостинці”. Нас – дівчат з України, називав “Марушками”. Інколи, бувало, приносив нам то панчохи поштопані, то якесь стареньке платячко і все нам віддавав, а ми й тому були раді, бо обірвані всі були. Взувалися у дерев’яні колодки, жили в бараках, спали на нарах. Три місяці нас вчили, а потім почали ми самі точити той метал за станками. Дід бігав від однієї до другої і все заглядав, як ми робимо. Мови не знали їхньої, але добре розуміли, коли німець гнівався, а коли хвалив нас за роботу.

Робили по 12 годин. Поряд з нами робили наші полоненні, чоловікдесь з 600, а нас було 400 дівчат. Годували всіх з однієї кухні, тільки полонених відводили у їхній табір, а нас – дівчат, охорона у цивільному, але з пов'язками на рукавах, водили у інший табір, що був поруч. Били наших полонених сильно – не дай Бог якийсь спотикнеться, то били прикладами. Іноді в цеху полонені падали на куски розпеченого металу, бо були слабкими, то калічилися дуже, але ж вимушені були робити важку роботу: свердлили якісь отвори ще в гарячому металі, тоді вантажили у вагони і відправляли кудись.

Їжа була такою: вранці в 6 годин сніданок – одна хлібина невідомо з чого на чотирьох, кусочок маргарину на чотирьох і кава (чорна водяна маса – бери скільки хочеш). До 6 годин вечора більше нічого не давали, то добре, якщо від майстра що перепаде. А на вечір до кухні довжелезна черга до “зупе”, а той “зупе” – це чищена машинкою картопля із вічками і лущинням, брюква і перебиті капустиані качани і все це зварене. Ото і вся вечеря. Ми – жінки, якось витримували на цій їжі, хоча мене вага була 46 кг, а чоловіки дуже голодували. Інколи нам щось попадало від французів. Було, піду у майстерню поточити різця, а там працювали французи, бельгійці, голландці, то вони просили закурити, а нам – дівчатам, іноді давали галети. Їм через Червоний Хрест надходила допомога, а нашого Сталіна ми ляляли, бо той нічого не робив, щоб нам допомогти.

Якось зробився у мене на руці нарив – рука розпухла, посиніла. Наша медсестра Зінаїда повела мене до міста Пайне до лікаря. Роздивився він мою руку, потім розрізав її, почистив, перев'язав. Ходила до нього на перев'язки спочатку з медсестрою, потім відпускали мене саму. Бинти паперові, болить нестерпно, але я терплю. Іду з міста в табір, а обабіч дороги яблуні ростуть і яблука під ними лежать, так хочеться взяти, а боюся. То Зінаїда підійде до яблуні, ногою попідкочує мені кілька яблук, тоді я вже беру їх. Одного разу, коли я поверталася з перев'язки одна, до мене заговорили зенітники – це були наші, які воювали за німців. “Землячка!” – кричать. А я у відповідь: “Яка я вам землячка, ви ж німцям продалися!” Але дали мені хліба і м'ясних консервів. Поїла я багатенько, але, думаю, як це все пронести дівчатам, адже сторож відбере все на воротах! Дивом мені, що той не помітив мого скарбу. Перепало трохи і дівчатам. Поки рука боліла, то на роботу я не ходила, тож і їсти мені не давали. Німець на кухні каже: “Арбайтен – ніхт, зупе – ніхт!” Їла після всіх об'їдки.

В квітні 1945 року дуже бомбили завод. То німці і охорона ховалися у бомбосховища, а ми в земляні ями, на дні яких було повно води.

Просимось в бомбосховище, а німці показують у небо на літаки і кажуть: “Дякуй свого брата. То він тебе бомбить!” З часом я вийшла на роботу. Була якраз на зміні. Розпочалося бомбардування. Бомби падали на наш табір. Всі, хто були у таборі – загинули, самих бараків не стало, все потрошене і серед них – мій барак №7, який лежав боком.

Не стало через деякий час і заводу. На роботу ми не йдемо, їсти немає чого. Добували самі що тільки могли – крали картоплю, на розбитій баржі роздобули трохи цукру. Серед ночі не стало раптом військовополонених – їх кудись вивели. Ми вранці прокинулися, а їх вже немає. Нас пізніше на допитах питали про них, але ми не знали, чи вивезли їх, чи знищили.

Одного дня бачимо ми, як над містом багато білих прапорів з’явилося. Ми аж полякалися. Що ж це таке? То одна жінка, яка добровільно приїхала в Німеччину на роботу з своєю дочкою, нам роз’яснила, що то місто здалося. Прибули до нас американські війська. Привели до нас ще й людей з сусіднього текстильного заводу і звернулися через перекладача, щоб ми нікуди не йшли, ніякої шкоди не робили та нічого не крали. Пообіцяли, що скоро нас звідси вивезуть. Дійсно, через деякий час приїхали великі криті машини. Нас посадили в них по 20 чоловік і дозволили брати з собою до 2 кг багажу. Кожному з нас дали американці свої сигарети і пачки печива, то на сигарети я виміняла красиве плаття. Всі такі раді,десь взялася гармонь. Залунала музика, ми співаємо. Німкені нам руками махають...

Везли нас аж до річки Ельба. Потрібно було переправитися через річку, де були наші. Така товкотня була. Насилу дочекалися своєї черги. Воду не можна пити річкову, бо трупів багато пливло. Переправилися і пішли далі пішки. Ми в своїх! Але жах який! Не всі можуть іти, ніхто нас не везе... Прийшли увечері до якогось табору, а там повно людей. Пішли далі. Їсти майже не дають, хліба не бачимо. А потім ще й образи: “Шлюхи німецькі!” Було гірко і обідно.

Потім перевірка. Питають: “Що робила в німців?” Я все відповіла як воно було. Мене звинувачують, що я робила німцям снаряди. А що я могла вдіяти, адже вибору в мене не було. Після перевірки і допитів посадили нас у вагони товарні і привезли нас вже осінню додому. Додому від станції йшла я пішки. Аж бачу: назустріч іде моя мама з молодшим братом. З матусею величезна палиця. Питаю: “Навіщо?” А вона: ” А твої речі нести!” Які там речі, лише вузлик! Мама плаче, добре що у мене руки – ноги цілі, що повернулася додому живою.

Наробила нам ця війна горя – брат загинув, батько – інвалід і я витримала таку муку...

Скринник (Остренко) Ольга Панасівна, жителька села Родниківка,
записано Константіною Л. Є

До війни наша сім'я Остренків жила в Сентово (так тоді називалось с. Родниківка). З села вже забирали хлопців і дівчат до Германії, а одружених не брали. То наші матері (моя і Федорова) вирішили нас одружити, щоб уберегти від неволі, але й це не допомогло. Забрали нас обох з Федором під час однієї з облав, бо ми ж уже перестали ховатись. Пам'ятаю той біль і розпач, який я відчувала коли нас забрали з села. Заспокоював мене Федик. Казав: «Підожди! Втечемо!». Але як же втечеш, як навколо німці з автоматами, з собаками. Погрузили нас в товарні вагони і повезли на захід.

*«Остарбайтери» з України.
Німеччина.*

Втекти нам вдалося аж у Польщі. Тікали з вагонів, ризикуючи життям. Адже вслід стріляли, а потім пустили собак. Спасло нас болото. Ми вскочили в нього і пішли подалі від берега. Зайшли в кущі і стояли там майже по шию у воді, аж поки собаки, що за нами гналися, не вмовкли. Потім ми ще там переховувалися аж до вечора. Лише як стало темніти, вийшли, знесилені, в п'явках з болота. А куди йти? Де ми? Побачили якийсь сарай та й зайшли до нього переночувати. Поснули. А вранці прийшов господар по сіно.

Це був немолодий селянин, як виявилось, поляк. Подивився на нас, спитав, хто ми. Ми попросили щось поїсти і дозволу перебути тут день, а ввечері будемо добиратися додому. Він мовчки вийшов. Це був селянин, такий як ми, одягнутий, як наші батьки. Ми його розуміли, він нас. Ми ніколи б не подумали, що він зможе нам нашкодити. Але незабаром він привів поліцаїв. Били нас дуже. Особливо чоловіка. Пригнали на станцію, знов загнали у вагони. Вийшли ми вже аж у Західній Німеччині в місті Оттендорф. Тут був концтабір. Два тижні ми там знаходилися. Боже! Скільки принижень ми зазнали! Якого страху!

Все навколо чуже, вороже! Мови не розуміємо, за все що не так робимо — штурхани або биття прикладами. Але у цьому пеклі справжні

люди залишались людьми. Один поляк здав нас фашистам, а інший, тут в таборі, дуже нам допоміг. Звали його Зіфрід. Він добре знав німецьку мову і розумів про що німці говорять, але не признавався в цьому нікому.

Одного разу вистроїли нас усіх на плацу. Вийшли попереду охорона і якісь люди в цивільному: чоловіки і жінки. Вони ходили поміж полоненими і обирали з-поміж них по кілька осіб. Куди? Чому? От підійшла черга й до нас. Німкень бере мене, Зіфріда, ще двох хлопців і двох дівчат. І от ми стоїмо кучкою, не знаємо що далі буде. І тут Зіфрід, я йому буду вдячна довіку за це, говорить: «Ольга! Проси фрау, щоб узяла Федора, бо вас розлучать. Нас забирає вона на свою ферму, а Федір залишається в таборі. Проси!» Я мерщій кинулася до тієї німкені, але ж як сказати? Плачу, впала навколішки - прошу, показуючи на Федика, щоб його взяла. Німець б'є мене прикладом, Федик кинувся до мене, що його чуть не застрелили! Допоміг переводчик! Пояснив німкені, що я хочу. То вона підійшла до Федика подивилася на нього і похитала головою. Не

«Остарбайтер» з України.

20.02.1944 р. м. Одруг,

Німеччина. З фондів

Кам'янського історичного музею Черкаської області.

хоче брати, бо він замолоду був високим, але худим, хоч і дужим в руках. То я вже з розпачу не знала що і робити. Кричу: «Федько! Бери мене на руки! Підкидай, носи! Хай побачать, що ти сильний!» Я плачу, побиваюся, а німці регочуть. Тоді німка підійшла знов до Федора, заглянула до рота, помацала м'язи і таки взяла до себе. Так ми з чоловіком попали працювати на одну ферму до хазяїнів.

В них син загинув на Східному Фронті, то їм дали безкоштовно рабів - тобто нас. Мене приставили доглядати корів. 18 корів. Тричі доїть, кормить, чистить. Корми сама готувала, запарювала у велетенській дерев'яній діжці і розносила дерев'яним відром. Бить не били. Але й не дуже жалували. Кормили двічі в день. Їжа була: брюква, буряки, картопля, трохи якогось хліба (з якимись домішками).

Іноді я крапа трохи молока. Важко було, додому скучали і ждали, коли вже наші прийдуть. Вірили що прийдуть, бо без цієї віри, мабуть би, пропали.

Як уже фронт наближався, то дуже боялися, що нас знищать, як по інших фермах. Було, що всіх робочих отравили на сусідній фермі. То ми їсти боялися, їли те, в чому були впевнені, що воно не отруєне. А вже як мали нас звільнити, то покликали нас (мене і чоловіка) до будинку. Хазяїни посадили нас до столу, вгощали і запрошували залишитися у них назавжди. Обіцяли, що візьмуть нас за дітей, бо вони були самотніми, а треба ж комусь робити коло хазяйства. Ми не погодилися. Нащо нам те їхнє багатство! В мене на руках був уже синок Федя, і знов ходила вагітною.

Хотілося додому до рідних. То коли нас звільнили, а звільнили нас американці, то хазяїни ще раз запропонували залишитися, але ми не погодилися.

Проводжали нас по-доброму: дали харчів на дорогу, дали одягло, щоб дитину закутати, дали мені туфлі, плаття. В дорозі потім все знадобилося. А за туфлі в 1947 році ще й виміняла кукурудзи, то з голоду не померли. Меншого сина Колю вже родила в пересильному таборі у нас. Ми там довго були, все допитували, чи не були ми зрадниками Батьківщини. Після перевірки ми з своїм найбільшим багатством - двома синами, повернулися додому. Матері наші уже й не надіялися побачити нас живими. Не смерть була! Вижили! Хоч і досі важко і болісно згадувати про ті часи.

Коваль Галина Степанівна, народилася у 1924 році в с.Стара Осота, нині проживає в с.Нова Осота. Записали члени гуртка "Юний лектор" Новоосотської ЗОШ І-ІІ ст. під керівництвом Кузнецової І.І. у 2006 році.

«Остарбайтер» з України. Німеччина.

Мені було 19 років, коли мене вивезли до Німеччини. Увесь час я переховувалася і так мені вдавалося кілька разів уникнути облав на молодь. Але хіба від своїх – односельчан, сховаєшся? А таких, які доносили у поліції про багатьох з нас, що переховувалися, було в Старій Осоті чимало. Саме такі "добродії" і вказали поліції на нас, коли ми з подружкою під час облави побігли у степ, де вирішили пересидіти у високому бур'яні. Не вийшло. Поліцаї прийшли по нас, то вже тікати не було як. А на наш слід показали свої – односельці.

На станції Фундуклівка нас переписали. А людей було – тьма тьмуца! Повантажили нас у

товарняки, та так напхали, що повернутися ніяк, а щоб прилягти, то й не думай.

Привезли нас до м.Золінген. Розподілили мене на військовий завод, поставили працювати за токарний станок. Працювали зранку і до пізнього вечора. Жили в таборі за колючим дротом за 2 км від заводу. Дисципліна сувора, не маєш права зробити щось не так, тільки знали одну дорогу на завод та в табір. На заводі від недоїдання та від втоми падали прямо за станками, багато калічилися, бо як слід не вміли працювати з технікою. Годували ой як погано – якийсь суп з бур'янів, брукви, капусти. Спочатку хліба не давали взагалі, а потім, коли побачили, як ми через голод погано працюємо, стали видавати по 300 грам хліба. Та що то був за хліб? Одна лиш назва. В таборі перебували італійці, французи, бельгійці і лише нас 36 дівчат з України.

У листопаді 1944 року місто Золінген було повністю розбите англо-американською авіацією. Казали, що за якусь годину було скинуто до 6 тис. авіабомб. Під час цього бомбардування мене тяжко поранило, то німці відвезли мене до свого госпіталю, де я пробула 4 місяці. Після одужання за мною приїхало начальство з заводу і я знову почала працювати. Але не довго. Вже у квітні 1945 року нас визволили американці.

Гладка Марфа Харлампіївна, 1925 р.н. Народилася в с.Стара Осота, проживає в с.Нова Осота. Записав учень 10 класу Олександрівської ЗОШ № 2 І-ІІІ ст.Роздобудько Вадим у 2006 році.

Розпочалося все з того, що з сільської управи секретар Болнок Григорій Федотович ходив по селу і переписував всю сільську молодь з 1920 по 1926 рік народження включно. Було це на початку 1943 року. Коли він прийшов до нас, моя покійна мама прохала його: "Гриша, ти ж свій, не записуй Марфу!" Він відповів, що, мовляв, нехай збирається в Німеччину.

Щоб уникнути відправки я і мої ровесники почали переховуватися. Як правило, ми йшли до Грушківського лісу, що в сусідній Черкаській області. Батьки наші приносили нам харчі. Одного дня прийшов до нас, а з нами були і його дві дочки, наш сусід Черкас Максим Пимонович і сказав: "Ідіть, дівчата, додому, бо все одно вас тут виловлять і ніхто не знатиме, де ви й поділися!" У лісах німці з поліцаями проводили облави, а нам якось щастило. Але довго таке тривати не могло. Повернулися, то почали переховуватися по погребях, горіщах, але нас виловили. Було це в червні 1943 року.

Пригнали в Кам'янку, повантажили у товарний вагон насдесь чоловік 40 – і дівчат, і хлопців. Майже тиждень наш вагон стояв на вокзалі в тупику,

*«Остарбайтер» з
України. Німеччина.*

а увесь цей час підводили і підвозили молодь з Олександрівського та Кам'янського районів.

В Німеччині я потрапила до м.Гемсдорф. Звідси забирали на військові заводи в інші міста, а я залишилася в Гемсдорфі. Працювала на військовому заводі. Поставили мене до токарного станка в учениці до полячки, а на заводі цьому працювали і чехи, і французи, і німці. Два тижні навчала мене полячка роботі на станку.

Поселили в дерев'яному бараці в кімнаті на 24 душі. Спали на двоповерхових дерев'яних нарах, постіль була така: матрац і подушка з мішковини набивалися дерев'яною стружкою, та два одіяла байкові. Це не рятувало від холодів, тому мерзли постійно, а топили "буржуйками", спалюючи одне відро брикету на добу. Харчі були нікудишні: двічі на день давали баланду і 150 грам хліба. На роботу йшли колоною понад три кілометри. У неділю не працювали, зате давали один раз їсти. Табір був обнесений колючим дротом. Комендантом був німець Охман. Великою жорстокістю відзначався перекладач – бив, здавав у концтабір, глумився і ображав постійно. Хлопці не витримали і вбили його.

Працював у нашому цеху Віктор з Київської області. Не знаємо за що, але заарештували його прямо в бараці, вивели на двір в наручниках, на ногах кайдани, кругом охорона з собаками. Вийшли ми його провести, а він ішов і пісню співав, і знали ми, що жити довго він не буде.

Почалися авіабомбардування міста, але на табір американські льотчики бомб не кидали. При авіанальотах на роботу нас не ганяли. Все ближче чувся гул фронту, який наближався. А потім до нас у табір зайшли американські війська – заїхало два танки. Хлопці і ми їх радо зустрічали. Танки стояли півтора місяці, в цей час ми ні на яку роботу не ходили, але кожного дня в табір звозили все нових і нових бранців, які працювали раніше в німецьких хазяїв. Увесь цей час американці нас годували.

Потім приїхав радянський офіцер Сахаров. Ми поставили його на стіл, закидали квітами, він вітав нас з Перемогою, із звільненням з німецької каторги. Ми плакали від радості. Через два дні приїхали за нами наші машини, повезли нас на вокзал, повантажили у вагони і повезли в Україну. У Раві – Руській ми стояли тиждень, де нас викликали працівники органів держбезпеки. Нарешті я добралася додому.

Василенко Іван семенович, 1924 р.н. Народився та проживав у с. Стримівка. Записала учениця 11 класу Олександрівської ЗОШ №1 І-ІІІ ст. Павловська Олена у 2005 році.

Народився я в с.Стримівка, де й прожив все життя. Тут у селі навчався у семирічній школі. По її закінченню працював у місцевому колгоспі «Комінтерн» в майстерні, де й захопила війна. Два довгих роки переховувався від сільських поліцаїв, які ловили живий товар для відправки в Німеччину, двічі тікав з під варти. Аж ось 9 жовтня 1943 р. німецькі добровольці з Кавказу – лезгіни, несподівано, о 7 годині ранку, оточили нашу Стримівку і під тиском зброї зігнали нас – молодих, в контору колгоспу. Потім погнали нас у сусіднє село Соснівку. Вже після обід, години так о 15, підігнали вагон і відправили нас у м. Кам'янку, де розмістили у школі. На другий день погнали на залізничну станцію, де стояли товарні вагони. Загнали нас у них без розбору, люки забили, двері наглухо закрили... П'ять днів везли. Зупинилися у Перемишлі. Пересортували, знову нас у вагони і повезли у глиб Німеччини. Привезли у Францію, де випала мені гірка доля бути на землях Ельзасу і Лотарінгії.

Працював на металургійному заводі слюсарем парових котлів, про які і уявлення не мав. Не життя було, а каторга. Праця – рабська: з 6 годин ранку до 6 годин вечора. Жили у таборі суворого режиму “Віктор”. Тут я не людина з прізвищем і ім'ям, а табірний номер 2716 та з нагрудним знаком “Ост”. Тут, у таборі, нас сфотографували, зробили відбитки пальців, завели справу. У дерев'яних холодних бараках клопи, сирість, перенаселення. Харчували на день так: 200 грам хліба навпіл з тирсою, рано вода гаряча без цукру, в обід – шпинат, увечері – відварена кольрабі, т.зв. суп. Води не те що скупатися, вмитися немає, одяг перетворився на лахміття, так обірвані і брудні ходили, працювали, спали. Світла не було. Та ще й табірний поліцай Кирило Хоменко (з Старої Осоти – землячок) жорстоко бив без провини. На заводі для нас голодних пекло продовжувалося. Але шкодили німцям як тільки могли. Різали гальмівні шланги, сипали пісок у букси коліс, знімали відправні документи з вагонів, в яких вказувалося, хто отримувач вантажу. Навіть за одне слово проти могли вбити, а тут таке шкідництво з нашого боку...

Нарешті у липні 1944 року звільнили нас американці. Вивезли у глиб Франції, під Париж, і поселили в наполеонівських казармах міста Мо, що на річці Марна. Згодом прибули працівники радянського посольства, багато військових у формі і з погонами. Нас розбили у відділення, взводи, роти. Розпочалося навчання військовій справі. 30 травня 1945 року літаками перевезли нас у м.Торгау, що в Східній Пруссії. Працював тут на

демонтажі фабрик, залізниці. Через три місяці відправили нас додому, в рідне село Стримівка, де працював довгий час ковалем у колгоспі “Прогрес”. (24.09. 2005 року Іван Семенович пішов з життя).

Комар Єфросинія Олександрівна, народилася 1925 року в с.Цвітне.
Записали Мірошніченко А.В. та Пічкур В.Д. у 2006 році.

1943 року виряджала мене моя мама Агафія Миколаївна в далеку дорогу до Німеччини, бо наказали жандарми прийти до сільської управи. Прийшли. Посадовили на підводи і повезли у Кам’янку, де був збірний пункт. У Кам’янці завели до товарного вагона мене та ще 50-60 чоловік молоді. Стоїмо, чекаємо відправки. Пероном ходив один чоловік і все гукав: “Донечко! Донечко!” Його не підпускали до вагонів, а він все ходив і гукав. Ось відгукнулася з якогось вагона його дочка. Чоловік і просив, і вмовляв охорону підпустити його до дочки, та не люди лише сміялися з чоловіка. А коли їм це набридло, один з охоронців прикладом рушніці вдарив нещасного прямо в обличчя. Покотився, заюшений кров’ю, чоловік з насипу прямо в калюжу і більше не піднявся. І все це бачила його 15 – річна дочка. В цей час подали паровоз і поїзд незабаром рушив. У вагонах було тісно і душно. Їсти майже нічого не давали, то їли те, що дали наші мами, а що вони могли, крім сухарів, качанів кукурудзи та якоїсь капустини, дати? Давали, правда, німці раз на добу 150-200 грам хліба та по солоному оселедцеві. Про воду чомусь забували, а коли й давали, то мутну, теплу і смердючу. Прикро, що супроводжували нас «свої» поліцаї. Їхали отак майже два тижні. Привезли на якусь глуху станцію, говорили, що поблизу Веймара. Тут, на станції, вперше дали якесь вариво – суп, напоїли гарячою, без цукру, водою. Для нас це був царський обід. Потім вишикували нас у довгий ланцюг. І почалося! Приїхало їх німців багато і давай нас роздивлятися: оглядали, мацали, заглядали на зуби, примушували піднімати руки. Придбав мене та ще чотирьох наших дівчат похмурий і мовчазний німець років 50, якого звали Ганс. З ним був його син Курт віком 12 років. Посадили нас на парокінну повозку і повезли до себе. Всю дорогу старий німець мовчав, а хлопчик намагався з нами говорити. Курт виявився добрим і вихованим хлопцем, він багато разів нам допомагав, заступався перед вічно незадоволеною своєю матір’ю Ельзою, тайком приносив нам то білого хліба, то бутерброди, інколи, навіть, ковбасу чи м’ясо. Господарство у німця було чималеньке: 30 корів, біля сотні свиней, багато різної птиці, чимало мав і землі. Поселили нас у напівпідвалі будинку, що стояв біля корівника, навпроти балкона, де жила

сім'я німців. “Руда лисиця”, як ми назвали німкеню, взяла за звичай всіляко над нами глумитися, всіляко дошкуляла нам. Робила, зокрема таке: майже щодня виливала вміст свого нічного горшка на нас, сміючись при цьому задоволено. Помітив це хлопчик Карл, сказав батькові. Про що говорив Ганс з своєю дружиною, невідомо, але припинилися ці знущання. Незабаром перевели нас на жилу частину їхнього горіща. Влітку було спекотно, а взимку мерзли. Кошик вугілля, що його нам давали на тиждень, не міг обігріти нашого дощатого помешкання, тому мерзли. Були у господаря ще робітники з німців. Працювали вони у полі, з нами не спілкувалися, бо ми були людьми нижчого сорту. Але знайшовся один з них, який приходив до нас і приносив нам то хлібину, то якусь цукерку, або й грудку цукру. Та не довго це було – не стало “нашого” німця. Котрась з дівчат запитала господаря, де ж це подівся Артур, Ганс лише похмуро мовив: “Гестапо!” А потім не стало і тих німецьких робітників – пішли вони у військо, тому вся чоловіча робота перейшла на наші плечі. З роботами вчасно не справлялися, працювали навіть у ночі, буряки виривали з мерзлої землі руками, вантажили на підводи та везли до кагатів. З часом почав фронт наближатися до села. Руда Ельза ставала з кожним днем все добрішою. Коли загуркотіло зовсім близько, наш господар раптово повантажив все необхідне на підводи і невідомо куди поїхав. Через дві доби дорогою пройшли радянські танки, а потім на фермі з'явилися представники радянської комендатури, переписали всю живність, дали провожатого і наказали гнати на схід всю худобу, яку зібрали з найближчих сіл. Було цих корів десь 200 голів. Клопоту з коровами було багато – деякі телилися прямо в дорозі, багато розбредалося. Так майже місяць гнали корів аж до Чехословаччини, де їх нарешті повантажили у вагони і повезли в СРСР. Однак, нас залишили при армії – у повітряній частині я мила посуд, прибирала, допомагала кухарям. Було важко, але була серед своїх. Лише в кінці 1946 року прибула у своє рідне село. Застала тут голод та злидні, пораненого у живіт батька та менших сестер. У селі голод. Треба якось виживати. Взяли одного разу на тачку горшків, що їх батько наробив, і повезли у село Шостаківку, під Кіровоград, щоб виміняти на якусь їжу. Виміняли за горшки кілька стаканів пшона, трохи кукурудзяної крупи та борошна. Щоб не бути зайвим ротом, поїхала на роботу в Червононербуйське лісництво. Взимку валяли товстелезні дуби та ясени поперечною пилкою, обрубувала сучки, розпилювали їх на сортимент, грузили на сани та вивозили на пилораму, випалювали деревне вугілля, влітку доглядали молодий ліс, збирали насіння лісових рослин. У 1948 році повернулася до села. Немає мабуть жодного поля в Цвітній, де б я з сапою, лопатою, вилами, граблями, копачем або косою не працювала.

Жіноча бригада сіячів. З фондів РДАКФД, 0-97557.

Трегуб Юхим Дмитрович, житель с.Антонівка. Записали учні
Трилеської загальноосвітньої школи I-III ст.у 2006 році.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, то нас – молодь с. Антонівка, наші мобілізували і повели на схід. Зуміли дійти лише до Чигирина, як нас випередили німці. Довелося повертатися назад в село. А тут вже німці. Нові фашистські порядки розпочалися з призначення старости села і поліцаїв, котрі з шкури вилазили, а старалися прислужити новій владі загарбників. На початку 1942 року було оголошено, що хто бажає їхати на роботу до Німеччини, то нехай звертається до коменданта. Комендантом с.Триліси і с.Антонівка був німецький військовий на прізвище Штайс. Бажаючих поїхати виявилось лише чотири чоловіки. Тому в середині 1942 року - в червні, липні на роботу до Німеччини стали людей виділяти загальними зборами в колгоспі. Я теж працював у колгоспі, який ми продовжували називати ім.1 Травня.

5 червня 1943 року я отримав повістку від поліцаїв і старости, в якій вказувалось, щоб я прибув в с. Триліси, до приміщення колишньої сільської ради, де вже був збірний пункт для відправки на роботу в Німеччину. Прибув. Тут нас зареєстрували. Після реєстрації надумав я тікати. Що й зробив, і в той час втекли зі мною Комарова Марія Андріївна, Трегуб Ярина Єфремівна.

З наближенням фронту до Дніпра в серпні - вересні 1943 р. в селі стали з'являтися німецькі військові частини. Зокрема, де в даний час

знаходиться школа (біля аптеки), там була ковбасня. Стояла пересувна військова електростанція. В людей забирали худобу, свиней, корів, котрих забивали і виготовляли ковбаси. Німецька військова кухня знаходилась біля хати Решетняка Кіндрата Трифоновича, нині покійного. Мені не одноразово доводилось працювати як на ковбасні, так і на кухні, бо примушували до цього німці. У вересні - жовтні 1943 р. в селах почали з'являтися спеціальні загони фашистів, котрі забирали, ловили чоловіків і відправляли в Німеччину. Ми – хлопці, ховалися в лісі біля с.Бурякове.

В жовтні - листопаді в село Антонівку зайшли передові німецькі військові частини. Я заховався в колгоспному сіннику, але мене спіймали. В скирті, що стояла на полі «Лібідум», ховалися також Задорожній Семен Прохорович, Токар Микола Григорович, Токар Грицько Васильович, Здоровців Андрій Минович, Загнибіда Микола. За полем в Синецькій балці стояли далекобійні німецькі гармати. В час пострілу поле охоплювало сяйво, що було видно як у день. Лінія фронту знаходилась за лісом «Орлове» і за лісом «Довжок», там були німецькі окопи. В нічний час тишу неодноразово розбуджувало громоголосе «Ур-а-а!». Це передові частини Червоної Армії переходили в атаку.

В кінці грудня, 29 - 30 числа, нас знову виявили в скирті німецькі солдати, які вночі прийшли до скирти: “Пан бістро вилазь!” І добре ще, що не розстріляли на місці, а забрали. Потім по скирті постріляли з автоматів і відвели в с. Антонівку, де й зачинили в хаті Задорожнього Антимона Вакуловича.

В одній половині знаходились німецькі солдати, а в іншій ми. На нас направили ручний кулемет, готовий до стрільби. На другий день, 31 грудня 1943 року, разом з односельцями, пішки під конвоем, відправили в с. Триліси. Там нас загнали в повітку до Демченка Григорія. В повітці вже були трилісяни Гончаренко Яків Григорович, Решетняк Кіндрат Трифонович. Жителі с. Антонівка - Шпак Яків Кирилович, Трегуб Каленик Ониськович, Трегуб Нестор Гнатович, Моргульський Степан Дмитрович, Задорожній Яків Микитович, Пеля Борис Петрович. Вранці нас погнали в Кам'янку, йшли через с. Осоту і Косари. В Кам'янці два танки Червоної Армії розгромили німецьку військову частину, котра рухалась дорогою. На дорозі бачили багато побитих німецьких солдатів, подавлені гусеницями танків коней, розбиті автомашини, в яких знаходились боєприпаси, продовольство, горюче, розчавлені гармати невеликого калібру. Але, на жаль, танки в кінці цього побоїща стояли підбиті, один з них був палаючим - горів ніби смолоскип. Танкістів не бачили. В Кам'янці нас, голодних і наляканих, загнали в приміщення двоповерхової школи. Дивно, але нагодували вареною картоплею, квасолею, огірками, кашею.

Все це варилося у двохсотлітрових діжках. На другий день нас відвезли в Лебедин. А з Лебедина тисячною колоною під конвоєм погнали в м. Умань. Знаходились на території колишньої військової частини. Дуже багато було військовополонених, особливо молодих жінок – санітарок. Увесь час жінки співали українських пісень. На території лежала гора мертвих людей, які були зложені штабелями (як складаються дрова, полуторка в дворах). З Умані нас колоною десь в півтори тисячі чоловік, в супроводі есесівських підрозділів, гнали через Гайсин на Вінницю. Звідси залізницею доправили до Німеччини в м. Мілагерь. На календарі лютий 1944 рік. Ми голодні і стомлені, і не знаємо, що нас чекає далі. Перевозять до пересильного пункту “Остарбайтерлагер Райхенбах”. З березня 1944 по квітень 1945 працював у вагоноремонтних майстернях м. Вайнгем. Працювали по 12 годин на добу. Годували так: на сніданок чай і сто грам хліба, обід - варена бруква, 300 грам хліба, на вечерю - чай і сто грам хліба. На роботу і з роботи - під конвоєм. “Остарбайтерлагер” - це дерев’яні бараки, обнесений колючим дротом. На верхньому одязі в мене був пришитий знак «ОСТ», що означає «східний робітник». Не виконуєш норму - не отримаєш обіду. Зі мною працювали невільники з Італії, Франції, Чехословаччини, Польщі. Вони отримували посилки з продуктами, грошові перекази, допомогу по лінії Червоного Хреста. А ми – нічого, та ще й вічно голодні та обірвані. У вихідні дні нас супроводжувала охорона в навколишні села, де ми могли працювати в бауерів. За те, що працювали, отримували продукти: картоплю, печений хліб, старий поношений одяг, чому були дуже раді. Поїсти печеної картоплі з хлібом – оце було справжнім щастям.

Були в декого з нас і марки – німецькі гроші. Небагато, бо скільки той бауер міг їх нам дати! Але купити продукти за гроші було практично неможливо, тому що все було по карточках. Без них можна купити пиво і газовану воду. Та й ця радість для нас була майже ніколи недоступною, хіба коли впросиш чеха чи італійця, то ці могли з половини принести нам за колючий дріт. Ставлення німців до нас було вороже. З часом, коли Червона Армія наближалась до Німеччини, змінювалось і ставлення до «остарбайтерів». В середині квітня 1945 року стався перший наліт американської авіації, місто було практично стерте з землі. Я з іншими «остарбайтерами», котрі зі мною працювали, а це були люди з Криму, Компаніївського району, з Полтави, з Вінницької, Черкаської, Одеської областей вирішили тікати назустріч американським військам. За м. Форгайу зустріли передові американські частини, які нас спочатку взяли в полон, а потім, почувши нашу мову, почали вигукувати «Рус!» «Рус!» Потім нас обнімали і тиснули руки. Привели нас в табір для переміщених

осіб. Зустріли нас дружно, нагодували жареним м'ясом, хлібом, вином. Там же в таборі я зустрів земляків з Вищих Верещаків—Косенка Мусія Савича, Лушпая Івана Гавриловича. Яка це була радість для мене! Американська адміністрація пропонувала нам проживання в Америці, але я хотів додому. У м.Рослау проходив фільтраційну перевірку особим відділом І Українського фронту, і в червні 1945 року був призваний на дійсну військову службу в стрілецький полк. По закінченні дійсної військової служби в 1947 році був демобілізований і повернувся в с. Антонівку, де пропрацював увесь час в колгоспі і де проживаю донині.

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу І.Петренка «Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах і спогадах)»

Книга олександрівського краєзнавця І.Петренка «Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах і спогадах)», (Кіровоград, 2008), на моє глибоке переконання, базується на багатющому місцевому документальному матеріалі, висвітлює увесь трагізм долі українського народу, який у роки Другої світової війни опинився між молотом і ковадлом – між двох тоталітаризмів – більшовизму та нацизму. За великим рахунком – це глибоко правдива документальна розповідь про долю бездержавної нації в умовах небаченої за масштабом війни.

Важливо відзначити, що виклад подій, пов'язаних із встановленням, сутністю німецького окупаційного режиму на території району, його наслідками здійснюється науково об'єктивно, виважено, без будь-якої ідеологічної заангажованості. Це об'єктивний погляд дослідника, вільний від догм, міфів і стереотипів радянської доби. Виклад подій ґрунтується на концептуальних засадах сучасної української історичної науки.

У трьох частинах книги (14 розділів) висвітлюються різноманітні аспекти нацистського окупаційного режиму: промислове і сільськогосподарське виробництво в краї, утворення та функціонування окупаційної влади, становище населення, фінанси, торгівля, робота пошти, стан освіти, охорони здоров'я, церкви, культурне життя, втрати серед цивільного населення, проблема оstarбайтерів тощо.

Книга буквально «нафарширована» документами з Державного архіву Кіровоградської області, використано матеріал Олександрівського районного краєзнавчого музею, Кам'янського історичного музею, матеріали тогочасної преси, інші документи. Підсилює враження широко представлений ілюстративний матеріал. Документи згруповані в рубрику «Мовою документів».

Особливо цінними, на наш погляд, є розділи, де зібрані спогади олександрівців про роки окупації, про долю оstarбайтерів.

Дослідження виконане на рівні сучасної історичної науки і,

водночас, написане максимально цікаво і доступно для широкого загалу читачів.

Власне, тут піднято цілий пласт нашої трагічної історії XX століття, той пласт, про який раніше або не говорили, або висвітлювали його однобоко з позицій комуністичної ідеології. Тут же – це «гола» правда, маса фактів, з яких вимальовується складна і суперечлива картина історії краю в 1941-1944 роках.

Книга, безумовно, успіх автора, вона заслуговує найвищої оцінки і стане гідним внеском до скарбниці краєзнавчих досліджень Кіровоградщини.

***А.Іванко**, заступник директора Кіровоградського
обласного інституту післядипломної педагогічної
освіти імені Василя Сухомлинського,
кандидат педагогічних наук*

ЗМІСТ

Від автора	3
------------------	---

ЧАСТИНА І.

Розділ І. Виробництво в умовах окупації.....	5
Розділ ІІ. Формування нової влади.....	36
Розділ ІІІ. Повинності та обмеження для населення тимчасово окупованих територій.....	47
Розділ ІV. Фінанси, банки та торгівля в роки окупації	92
Розділ V. Робота поштового зв'язку.....	102
Розділ VI. Функціонування закладів освіти в період окупації	108
Розділ VII. Система охорони здоров'я	125
Розділ VIII. Церковне життя в роки окупації	139
Розділ IX. Культурне життя.....	143
Розділ X. Втрати серед цивільного населення Олександрівського району в період окупації.....	152
Розділ XI. «Остарбайтери» Олександрівщини.....	166
Розділ XII. Список «остарбайтерів», які загинули в неволі.....	192

ЧАСТИНА ІІ.

Розділ І. Спогади про окупацію.....	201
-------------------------------------	-----

ЧАСТИНА ІІІ.

Розділ І. Спогади «остарбайтерів».....	311
--	-----

Рецензія.....	369
---------------	-----

Історико-краєзнавче видання

І.Д. Петренко

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ:

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ (В ДОКУМЕНТАХ ТА СПОГАДАХ)

Редактор: І.Д. Петренко

Верстка: А.Тараненко

Підписано до друку 23.07.2008 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Гарнітура Times.
Ум.друк.арк.21,62. Тираж 100. Зам. 447.

Надруковано в КП “Центрально-Українське видавництво”

Україна, 25006, м.Кіровоград, вул. Тимірязєва, 69.

Тел.: (0522) 24-25-96, 24-48-51.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
від 27.12.2004 р., серія ДК № 2051.